

Gereben Ferenc

KÖNYV, KÖNYVTÁR,
KÖZÖNSÉG

(A magyar társadalom olvasáskultúrája
olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében)

Országos Széchényi Könyvtár
Budapest
1998

Az 1985/86-os országos reprezentatív felmérés
az Országos Közeptávú Kutatási és Fejlesztési Terv (OKKFT) TS-4/3 számú;
az 1991-es felmérés – ugyancsak az OKKFT – TS-5/2 számú;
az 1993-as vizsgálat pedig az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások
(OKTK) IX. sz. programjának anyagi támogatásával készült.

Lektorálta: dr. Katsányi Sándor
Számítógépes adatfeldolgozás: Bolváry Endre és Bolváry Regina
Technikai szerkesztő: Korpás István

*Ez a könyv a Művelődési és Köznevelési Minisztérium által
a felsőfokú könyvtáros–informatikus-képzés korszerűsítésére kiírt
tankönyvpályázat nyertes munkája.*

GEREBEN Ferenc

Könyv, könyvtár, közönség : a magyar társadalom
olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai
adatok tükrében / Gereben Ferenc ; [kiad. az]
Országos Széchényi Könyvtár. – Budapest : OSZK,
1998. – 228 p. ; 24 cm

Bibliogr.: p. 216-224.

ISBN 963 200 400 0

Mt.: Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) (kiad.)

ISBN 963 200 400 0

Kiadja
az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: Poprády Géza főigazgató
Készült az OSZK Nyomdaüzemében
Felelős vezető: Burány Tamás
Munkaszám: 98.154

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezető	5
1. A kutatás tárgya: az olvasás	5
2. A kutatásról	7
3. A felmérések mintáinak összetétele	9
II. Olvasók és nem olvasók	16
1. Az írásbeliség hétköznapi formái	16
2. Az olvasás helye a szabadidős tevékenységek sorában	19
3. Az olvasás társadalmi peremvidékétől az olvasói elitig	27
4. A sajtó- és könyvolvasás időbeli alakulása	30
5. Az olvasást befolyásoló társadalmi (demográfiai, szociális és kulturális) tényezők	37
a) Olvasás és társadalmi rétegződés	37
b) A területi és szociális tagozódás hatása az olvasásra	47
c) Néhány kulturális jelenség kapcsolata az olvasással	53
d) Televíziózás és olvasás	55
6. Olvasás a családban	60
a) Családi állapot és olvasás	60
b) Családtípusok és az olvasás	61
c) A családstruktúra hatása a család olvasási arculatára	63
7. Az olvasás értékkörnyezete	67
a) Értékelvek népszerűségének változása térben és időben ...	67
b) Olvasók és nem olvasók értékvilága	76
c) A vallásosság mint speciális értékrend kapcsolata az olvasás-kultúrával	83
III. Olvasói érdeklődés, ízlés	89
1. Mit olvasnak?	89
a) A legolvasottabb szerzők és művek	89
b) Olvasmányszerkezet	101
c) Az egyes olvasmányfajták népszerűsége	106
2. Kedvenc írók, kedvenc könyvek	111
3. Olvasói ízléstípusok	118
4. „...Akinek szép a lelkében az ének...”	126

IV. Az olvasmányok beszerzési forrásai	128
1. Olvasmánybeszerzés általában	128
2. A (legutóbbi) olvasmányok beszerzési forrásai	129
3. Könyvvásárlás, házikönyvtár	132
4. Könyvgyűjtés a családban	135
V. Könyvtárhasználat	136
1. A könyvtári tagság és az azt befolyásoló társadalmi tényezők	136
2. A könyvtártagok és a „könyvtárkerülők” szociológiai termé- szetrajza	144
3. Mióta könyvtári tag?	148
4. Család és könyvtártagság	149
5. A könyvtárlátogatás gyakorisága	151
6. Milyen könyvtáraknak tagja?	153
7. Elégedettség és kritika, a könyvtári lemorzsolódás okai	154
8. A könyvtári szolgáltatások igénybevétele	156
9. A könyvtárhasználat „külső körei”	161
VI. Könyvtár- és könyvtároskép	164
1. A magyar társadalom könyvtárképének változásai	164
a) „A könyvtár olyan hely, ahol...”	164
b) Az össztársadalmi könyvtárkép főbb sajátosságai	167
2. A magyar társadalom képe a könyvtárosokról	169
VII. Az olvasáskultúra regionális és felekezeti változatai	182
1. Adalékok Kelet- és Nyugat-Magyarország regionális kultúrájá- hoz	182
a) „Nyugati” és „keleti” olvasási szokások	183
b) Regionális értékrend?	188
c) Felekezeti hovatartozás	192
2. A magyar olvasáskultúra határon túli régiói	197
a) Értékszemlélet	199
b) Miket olvasnak, kiket kedvelnek?	200
c) Az olvasáskultúra és a nemzeti identitástudat kapcsolata ...	202
VIII. Összegzés	211
Irodalomjegyzék	216
Függelék	225

1. A kutatás tárgya: az olvasás

A világ az átértékelések korszakába lépett: biztosnak tűnő utakról derült ki hirtelen, hogy járhatatlanok, népboldogító ideológiákról, hogy legjobb esetben talmiak. A gazdasági nehézségeket a tudat bizonytalanságai fokozzák: a jelen zavarodottsága, a múlt elvesztése és a jövőkép hiánya. Van tehát tisztázásra, újragondolásra váró, nagyhorderejű probléma elég.

Mi mégis egy olyan tevékenységet választottunk témánknak, amit nem leng körül az újdonság varázsa, egy hagyományos, sokak szerint avitt tevékenységet: az olvasást – ezt az örök-optimista vállalkozást. Hiszen az olvasó úgy gyürkőzik neki újból és újból a különböző jelekbe burkolt emberi (és emberközvetítette égi) üzenetek megfejtésének, „dekódolásának”, hogy (legalábbis titokban) jól tudja: soha sem képes *teljesen* magáévá tenni ezt az üzenetet, illetve soha sem pontosan *azt* teszi magáévá, amit üzeni akartak neki. Az olvasást tehát egy sor bizonytalanság és sejtelmesség veszi körül, a vállalkozások igazi kockázata. De az olvasók jelentős részét mindez nem zavarja, sőt élvezi is a helyzetet. Vannak, akik azért, mert szeretik ezt a sejtető lebegést, amelyben kipróbálhatják, kibonthatják magukat. S vannak olyanok is (mi tagadás, ők vannak többségben), akik viszont azt élvezik, hogy – teljesen a maguk képére és hasonlatosságára formálva – önkényesen „bánhatnak el” olvasmányaikkal; s nem is jut eszükbe, hogy másként is tehetnének.

Vajon mi avathatja aktuálissá – a „hivatalból” érintett könyvtárosi és pedagógusi karon kívül is – ezt a hagyományos (vagy legalábbis régi) tevékenységet? Andorka Rudolf nemrég azon elmélkedett a Magyar Szemle c. folyóiratban¹, hogy ma, az átértékelések korában mit kezdhetünk a belénk-sulykolt marxi tétellel, miszerint a gazdasági alap határozza meg a társadalmi tudatot. Andorka arra hajlik, hogy inkább Max Webernek – többedmagával – van igaza, akinek munkássága ellenkező vélekedést sugall: a kultúra és a mentalitás van inkább hatással a gazdaság fejlődésére. Valljuk meg: e dolgozat szerzője is az utóbbi vélemény felé hajlik, nem tagadva természetesen a kölcsönös hatások lehetőségét sem. S ezért nagyon sajátosnak ítélem azt a helyzetet, hogy eddigi mintegy három évtizedes olvasáskutatói múltam előző (a létező szocializmus idejére eső) periódusában – amikor egy puszta „fel-

¹ Andorka Rudolf: Változások és állandóságok a magyar társadalomban a rendszerváltozás óta = Magyar Szemle, 1994. 10. szám.

építményi” jelenséggel foglalkoztunk – viszonylag milyen nagy társadalmi közfigyelmet és buzdítást (no meg cenzori szigort) váltott ki témánk, az olvasás.

Manapság pedig, amikor – többünk véleménye szerint – a társadalmi tudat a valóság aktív és hatékony alakítójává, az olvasáskultúra (vagyis az olvasással kapcsolatos mennyiségi és minőségi teljesítményszintek rendszere) pedig a társadalmi tudat egyik reprezentánsává „lépett elő”, mind a figyelemmel, mind pedig a támogatással rendkívül csínján kezdtek bánni. Természetesen nem kívánjuk vissza az olvasáspropaganda csaszstukázó korszakait, de több figyelmet kérünk az olvasásnak, ennek a többséyles vállalkozásnak! Nem mindegy ugyanis, hogy az olvasási szokások társadalmi tendenciái milyen esélyek irányában vastagodnak, s melyek irányában vékonyodnak.

Andorka Rudolf említett írásában Rolf Dahrendorf gondolatát idézi: a *politikai* rendszerváltozás lényegében 6 hónap alatt realizálható; a *gazdasági* helyzet megjavításához már 6 év kell; a demokratikus *gondolkodásmód és kultúra* kialakulása pedig 60 évet vehet igénybe. Anélkül, hogy a számok realitás-értékét latolgatnánk, teljesen egyetértünk a vélekedés lényegével: a térség (és szűkebb hazánk) társadalmi tudatállapota sok kívánnivalót hagy maga után, s mielőbb el kellene kezdeni azt a bizonyos 60 esztendő.

Sok elméleti és gyakorlati kérdés vár megoldásra. Tisztázást igényel például az újkeletű demokráciák és a kultúra kapcsolatrendszere; a szabadság korszakában a nevelő szándékú befolyásolások kérdése; a kultúra erős – a társadalmi különbségeket nem ritkán egyre jobban növelő – rétegképző szerepe; egyrészt a globalizálódó információs hálózat, másrészt a hagyományos kulturális formák és a lokális kulturális értékek viszonya stb.

Először is a helyzet tárgyilagos, lehetőleg ideológiamentes feltérképezését kell elvégezni, a fejlődési trendvonalakat – ha „szaggatott” vonalakkal is – de megrajzolni.

Ebből a munkából szeretnénk mi is részt vállalni jelen dolgozatunkkal. Nem indítunk új olvasómozgalmat, kiáltványt se szerkesztünk az olvasás védelmében. Egyszerűen csak tisztázni szeretnénk (és meggyőző módon az érdeklődő szakmai közvélemény, valamint a felsőfokú könyvtáros képzés résztvevői elé tárni), hogy az *olvasásnak* van-e köze, s ha igen, *milyen köze van korszakunk főbb társadalmi folyamataihoz*; az olvasás, illetve az olvasás hiánya *milyen értékek* meglétét *jelzi és erősíti* a társadalmi tudatban.

Háttérbe szorítjuk (legalábbis szándékaink szerint) az olvasással kapcsolatos pozitív előítéleteinket (bár *értékeink* teljes elrejtésére nem tehetünk ígéretet), s az elkövetkezőkben nem „hitbuzgalmi” stílusban, hanem sokak számára talán száraznak tűnő *empirikus* nyelvezettel kívánjuk elemezni az olvasási szokásokkal és olvasói teljesítmény-szintekkel kapcsolatos társadalmi tényeket.

Hosszú ideig (főleg az ötvenes és hatvanas években) a „hivatalos” társadalmi tudatban a valóságos helyzetnél lényegesen jobb kép élt a magyarországi

olvasáskultúráról. Ma mintha az ellenkezőjéről lenne szó. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az elkövetkezőkben csupa „jó hírünk” lesz. Kiegyensúlyozott, differenciált képet szeretnék adni annak a közép-európai országnak az olvasási helyzetéről, amely már évtizedek óta viszonylag *jó-közepes* helyet tölt be a civilizált („első- és második”) világ ország- rangsorában: amelyik már jó ideje, a *házi könyvgyűjteményeket* illetően, az *élvonalba* küzdötte fel magát, amely az *olvasás* (könyvolvasás) tekintetében „*erős-közepes*”, osztályzatot érdemel, s amely, az erősebb polgárságot (vagy ne adj’ Isten, több diktatúrát) igénylő intenzív *könyvtárhasználat* terén már elmarad, s meg kell hogy elégedjék a „*gyenge-közepes*” szinttel. Európának olvasás tekintetében is a közepén vagyunk: míg Észak (és Észak-Nyugat) Európa többet olvas nálunk, a Mediterráneum országai messze kevesebbet. (Európa olvasástérképe ugyanis jobban „lejt” északról délre, mint nyugatról kelet felé haladva.)

Kérem most az olvasót, olvasson el az *olvasásról* és az *olvasóról* egy igaznak szánt történetet. Akiket pedig *tanulmányaik* köteleznek a könyvvel való ismerkedésre, kérem, ne ijedjenek meg a bizonyítékként, valamint a jövőnek szánt dokumentumként felsorakoztatott adatoktól: figyelmüket ne a számokra, hanem a belőlük kiolvasható *tendenciákra* összpontosítsák.

2. A kutatásról

Az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központja olvasás-kutatási műhelyének munkatársaként – 1985/86 telén – lehetőséget kaptam egy *felőtt népesség* körében végzett országos reprezentatív felmérés realizálására. Elsődleges célom az volt, hogy az 1978-as, szintén általam vezetett országos vizsgálat² legfőbb kérdésfeltevéseit megismételve képet adjak arról, hogy milyen változások zajlottak le a társadalom értékrendjében, olvasási szokásaiban, könyvtárhoz való viszonyában. Ahol lehetett, adataimat Mándi Péter 1964-es (15 éven felüli népességre vonatkozó) vizsgálati eredményeivel³, sőt egyes esetekben a *negyvenes évek* második feléből származó közvéleménykutatási adatokkal⁴ (és még más felmérések tapasztalataival) is összevetettük. Így a magyar olvasáskultúra főbb jelenségeinek változási tendenciáit (ha nagy hézagokkal is) a „létező szocializmus” magyarországi történetének lényegében teljes korszakát felölelve nyomon tudjuk követni.

2 Gereben Ferenc: A felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai. Egy reprezentatív országos vizsgálat eredményei. Bp., 1989. Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ (OSZK–KMK)

3 Mándi Péter: Könyvolvasás és könyvvásárlás Magyarországon. Bp., 1965. Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Központja (KTTK); valamint: Mándi Péter: A könyv és közönsége. Budapest, 1968. Közgazdasági és Jogi Kiadó.

4 Ld. Levendel Ádám: Tallózás a Magyar Közvéleménykutató Intézet jelentéseiben (1945–1949) = Jelkép, 1984. 4. szám

Az 1985/86-os országos reprezentatív olvasás-vizsgálat *közvetlenül a rendszerváltozás előtti helyzetet* tükrözi, mondhatni, a magyarországi szocializmus „utolsó békeévében” készült. A kép, amelyet átnyújtunk az olvasónak, egyrészt tehát a közelmúlt *történeti* érvényű adatait tartalmazza, másrészt viszont – a kilencvenes évek felmérései, illetve statisztikai adatok segítségével – olvasáskultúránk *mába éró* tendenciáit is szemléltetni kívánja. Ezáltal áttekintésünk több témakörben (elsősorban az olvasói érdeklődés időben módosuló irányultságainak bemutatása során) *az utóbbi fél évszázad* változásairól ad számot, beleértve a *rendszerváltozás utáni* évek tendenciáit is.

A kilencvenes évek említett felmérései során 1991-ben és 1993-ban (az utóbbi esetben immár a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének munkatársaként) az 1985/86-os reprezentatív vizsgálat rövidített (s némileg módosított) kérdőívét használtam: mindkét esetben vidéki városok és falvak felnőtt lakosait kerestük fel ugyanazzal a módszerrel és ugyanazon kérdőívvel, így adataikat többnyire – a megbízhatóság növelése céljából – összevontan közöljük. Valamennyi felmérés (a korábban említetteket is beleértve) a *személyes kérdésés* módszerével élt, kérdezőbiztosaink a kérdezetteket lakásukon keresték fel. Végül több esetben hivatkozási lehetőséget jelent az MTA Szociológiai Intézete által 1996-ban végzett nagyszabású reprezentatív művelődésszociológiai felmérés is, amely ugyancsak tett fel olvasásra vonatkozó kérdéseket. (Bár sajnos, általában a mi kérdéseinktől eltérő módon.)

Jelen munka az extenzív jellegű kérdőíves olvasásszociológiai vizsgálatok standard témakörein (ki, mennyit, mit, milyen társadalmi motivációból, milyen ízléssel olvas, milyen forrásokból szerzi be olvasmányait⁵ stb.) kívül az olvasás és az *értékválasztás* tendenciaszerű kapcsolataira, a kultúra *regionális* változatainak és az *identitástudattal* való kapcsolatának kérdésére, és a társadalom tudatában élő *könyvtár-* és *könyvtáros-kép* milyenségére is kitér. Nem foglalkozik viszont az *olvasmányok befogadásának* témájával, mivel ennek elméleti és empirikus aspektusaival – Józsa Péter és Jacques Leenhardt; Kamarás István; Lőrincz Judit és szerzőtársa: Leena Kirstinä (munkáikat ld. hátul az irodalomjegyzékben), valamint a mások tollából – több kiváló mű is foglalkozik⁶. Nem foglalkozunk továbbá behatóbban a *gyerekek* és a *tizenévesek* olvasáskultúrájával, mert ezt – e korosztályra specializált vizsgálataival – megtette Nagy Attila.

5 Az ugyancsak a standard témakörök közé tartozó *könyvvásárlás* és *házikönyvtárak* kérdésével jelen esetben csak szűkszavúan foglalkozunk, mert ezt a témát (1985/86-os felmérésünk adatai alapján) V. Kulcsár Júlia írta meg külön kiadványban: V. Kulcsár Júlia: A könyv és vásárlóközönsége. Bp., 1991. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.

6 Hadd utaljak konkrétan is a legfrissebb kiadványra, amely Kamarás István művészi (nem csak irodalmi) alkotások befogadásával foglalkozó eddigi munkásságát összegzi: Kamarás István: Olvasatok. Bp., 1996.

Szeretnék *köszönetet mondani* azoknak a műhelyeknek, amelyekben olvasáskutatói pályám formálódott, s amelyek – közvetve vagy közvetlenül – e munka megírásához hozzásegítettek. Első helyen a *Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése* néhai olvasáskutató részlegének, valamint az *OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ* jelenlegi és egykori olvasáskutatóinak tartozom hálával, akik közül nem egy írásom társszerzői is kikerültek. (Hadd említsem meg itt név szerint is *Nagy Attilát* és *Kamarás Istvánt*.) Köszönöm továbbá a *Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének* a lehetőséget, hogy kutatási tevékenységemet a határon túli magyarság körében folytathattam, valamint az *ELTE Bölcsészettudományi és Főiskolai Karán működő könyvtártudományi tanszékeknek*, amiért az oktatási tevékenység inspiratív hatását biztosítják immár jó évtizede számomra.

Szeretnék köszönetet mondani annak a több tucat (jórészt könyvtáros) *kollégának* is, akik különböző felméréseim során estéiket heteken át interjúalanyaink felkeresésére és kikérdezésére fordították. Köszönet illeti azon számos kollégát is, akik az adatok kódolásában és kigyűjtésében, valamint számítógépes feldolgozásában közreműködtek. Végül, de nem utolsó sorban köszönöm *Dömők Zsuzsannának* a kézirat gondos számítógépes rögzítését, valamint fiamnak, *Gereben Baláznak* sokirányú kézirat-gondozó segítségét.

3. A felmérések mintáinak összetétele

A 18-x éves népesség demográfiai, területi differenciáltságát arányosan tükröző *1985/86-os* országos reprezentatív mintasokaságunk 1000 főből állt. A felmérés 100 kisebb-nagyobb településre terjedt ki, s ezek révén az ország minden megyéjét és fontosabb tájegységét lefedte⁷. A kérdőíves adatfelvétel során végül is 973 fő megkérdezését tudtuk realizálni, ennyi volt a feldolgozott kérdőívek száma is.

Az alábbiakban közöljük a 18 éven felüli mintasokaság legfontosabb rétegződési adatait abszolút számban (fő) és százalékban, s ezeket az adatokat összevetjük az *1984. évi mikrocenzus* 20 éven felüli népességre vonatkozó megfelelő adataival⁸. (Ld. 1–5. sz. táblázatok.)

7 A 100 település nevét – megyei bontásban – ld. a Függelékben.

8 Az *1984. évi mikrocenzus adatai*. Bp., 1985. KSH. 91., 215., és 476. p. adatai a 20 éven felüli népességre átszámolva. (Ez a korösszetétel felelt meg leginkább mintánknak, ill. a minta alsó korhatárának.)

1. számú táblázat

Nem	1985/86-os vizsgálat mintája (18 éven felüli népesség)		1984. évi mikrocenzus (20 éven felüli népesség)
	Fő	%	%
Férfi	458	47,1	47,0
Nő	513	52,7	53,0
Ismeretlen	2	0,2	–
Összesen:	973	100,0	100,0

2. számú táblázat

Életkor (év)	1985/86-os vizsgálat mintája (18 éven felüli népesség)		1984. évi mikrocenzus (20 éven felüli népesség)
	Fő	%	%
18–30 ill. 20–30	189	19,4	17,9
31–40	190	19,5	20,7
41–50	153	15,7	18,0
51–60	161	16,6	17,8
61–70	124	28,6	25,6
70 év felett	154		
Ismeretlen	2	0,2	–
Összesen:	973	100,0	100,0

3. számú táblázat

Iskolai végzettség	1985/86-os vizsgálat mintája (18 éven felüli népesség)		1984. évi mikrocenzus (20 éven felüli népesség)
	Fő	%	%
0–5 osztály	92	9,5	9,2
6–7 osztály	192	19,7	20,6
8 osztály	245	25,2	31,0
8 osztály+ szakmunkásképző	159	16,3	12,5
Középiskola	196	20,1	19,0
Főiskola, egyetem	79	8,2	7,7
Ismeretlen	10	1,0	–

4. számú táblázat

Lakóhely	1985/86-os vizsgálat mintája (18 éven felüli népesség)		1986. évi országos adatok* (20 éven felüli népesség)
	Fő	%	%
Budapest	199	20,5	20,6
Egyéb város	329	33,8	37,6
Község	444	45,6	41,8
Ismeretlen	1	0,1	–
Összesen:	973	100,0	100,0

* Az országos adatokat ez esetben a *Demográfiai évkönyv 1985*. Bp., 1986. KSH. 32–33. p. alapján a 20 év fölötti népességre átszámított, 1986. január 1-jei helyzetet tükröző adatok jelentik.

A fenti adatsorokból kitűnik, hogy a minta összetétele mind a nemek, a korcsoportok, mind pedig az iskolai végzettségi fokozatok és a lakóhely jellege szerint *nagyon hasonlít* az alapsokaság, vagyis a felnőtt magyar társadalom rétegződési arányaihoz.

Mintánkban a középkorúak és a vidéki városlakók valamelyest elmaradnak a szükséges mértéktől, az idősek és a falusiak viszont túllépnek rajta, de az eltérések mindössze 3-4 százalékosak. A fő kvalifikációs fokozatokban is örövendetes egybeesést találtunk, csak a 8 osztályos képzettség két alkategóriájában (a szakmunkásbizonyítvánnyal kiegészített és a „puszta” 8 osztály között) van több százalékos különbség: az előbbi csoport mintánkban túltreprezentált az utóbbi rovására. Ez utóbbi tény mintánkat egy árnyalattal kvalifikáltabbá teszi az országos statisztikai átlagnál. A valóságnál viszont két árnyalattal: léteznek ugyanis olyan elesett társadalmi csoportok (a börtönben lévők; a súlyos, otthon vagy intézetben ápoltt fogyatékosok és betegek; a munkásszállásokon élők; hajléktalanok stb.), amelyek mindenfajta felmérésből (így a mikrocenzusból is) jórészt kimaradnak. Elmondható tehát, hogy – az öregek és falusiak némi túltreprezentáltsága ellenére – mintasokaságunk az ossztársadalmi átlagnál valamelyest *képzettebb*, így vizsgálatunk is *valamivel jobb* képet rajzol a valóságos helyzetnél.

Mintánk a társadalmi munkamegosztásban betöltött hely szerint az 5. sz. táblázat adatai szerint rétegződött.

Az 1984. évi mikrocenzus az aktív dolgozók 60,5%-os arányát mérte, mintánkban 61,6%-os volt az arányuk. Az aktív dolgozókon *belül* a mintasokaságban (az országos átlaghoz képest) magasabb volt a szellemi dolgozók aránya (38%–32%); s alacsonyabb a mezőgazdasági fizikai dolgozóké (6%, 10%-kal

szemben). E téren is tapasztalható tehát mintánk már említett, az átlagosnál valamivel *kvalifikáltabb* volta.

5. számú táblázat

Foglalkozás	1985/86-os vizsgálat mintája (18 éven felüli népesség)	
	Fő	%
Értelmiségi, vezető	70	7,2
Középszintű szakember (középvezető, technikus stb.)	84	8,6
Egyéb szellemi (adminisztratív alkalmazott)	76	7,8
Szakmunkás	171	17,6
Betanított és segédmunkás	162	16,7
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	36	3,7
Nyugdíjas	290	29,8
Háztartásbeli és egyéb eltartott	81	8,3
Ismeretlen	3	0,3
Összesen:	973	100,0

1985/86-os interjúalanyainkat egyúttal egy-egy család (háztartás) képviselőjének tekintettük, s az egyes fontosnak tartott kérdéseket *családtagjaikra* vonatkozólag is feltettük. E válaszok alapján egyrészt egy tágasabb, szigorúan véve nem reprezentatív, de gyakorlatilag mégis annak tekinthető sokaságot képeztünk (mintánkat *7 éven felüli* családtagjaikkal *együtt* számolva *2877 főről* van szó)⁹; másrészt pedig bizonyos olvasásshociológiai jelenségekről összevont *családi mutatókat* is készítettünk, amelyeket a családok különböző típusaival vetettünk egybe. A felmért családok ugyancsak nagyon közel álltak az országos átlaghoz (különösen a családfők foglalkozása szerint), kivéve a családok létszámát, mert e téren felmérésünk eltolódott a nagyobb létszámú családok felé.¹⁰

1991-es és 1993-as vizsgálatainkat az a szándék hívta életre, hogy a határon túli magyarság különböző régióiban mért művelődéssociológiai adatokat magyarországi megfelelőivel összevethessük. A két vizsgálat mintacsoportja ezért viszonylag kicsi volt: 1991-ben *151 fő*, 1993-ban pedig *313 fő*. 1991-ben egy kisváros (*Hatvan*) és két környékbéli közepes község (*Hort és Rózsaszent-*

9 E 2877 fős sokaság 20 éven felüli részének életkor, foglalkozás, lakóhely stb. szerinti megoszlása nagyon hasonlít a felnőtt mintasokaság, illetve a mikrocenzus megfelelő összetételéhez.

10 Ld. részletesebben: V. Kulcsár Júlia: A könyv és vásárlóközönsége. I. m. 14–16. p.

márton) területi elv alapján véletlenszerűen kiválasztott felnőtt lakosait kerestük fel.¹¹ (Felváltva az egyik családban a – lehetőleg aktív foglalkozású – férfi családfőt, a másikban a családfő feleségét kérdeztük meg.) 1993-ban a már említett helyszíneket – hasonló kiválasztási elvek mellett – egy másik kisvárossal (*Dombóvár*) és annak környékén három kisközséggel (*Alsóhetény, Dalmand, Jágónak*), valamint két nagyobb várossal (*Kaposvár, Kecskemét*) egészítettük ki. Ez összesen kilenc vidéki települést jelent (ebből háromban – Hatvanban és környékén – 1991-ben és 1993-ban egyaránt végeztünk kérdezéseket), s mindösszesen 464 személyt kerestünk fel. A csaknem félszáz kérdőíves interjú adatait – tekintettel az adatnyerés azonos módszerére és a nagyobb mintaelemszám által közvetített szociológiai információk nagyobb megbízhatósági fokára – általában *összevontan* kezeljük.

Az 1991-es és 1993-as felmérés összesen 464 interjúalanyát természetesen *nem* tekinthetjük országos *reprezentatív* mintasokaságnak, márcsak azért sem, mert a véletlenszerűen kiválasztott családokon belül az aktív középkorostályok megkérdezését preferáltuk, és mert hiányoznak a fővárosi megkérdezettek.¹² Mindettől eltekintve a *jellemző*, az átlaghoz közel eső kép kialakítására törekedtünk. Ezt szolgálta a *dominánsan kisvárosi közeg* (amely kulturális tekintetben legközelebb áll az országos átlaghoz¹³): a 464 személyből 287 (62%) volt 50 ezer lakosnál *kisebb városok* lakója. (Kisebb vagy nagyobb községekben 141 főt – 30% –, nagyvárosokban pedig 36 főt – 8% – kérdeztünk meg.) Azzal is a jellemző, átlaghoz közeli helyzet megrajzolását igyekeztünk előmozdítani, hogy a felmérési helyszínek kiválasztásánál kerültük az elkülönülés markáns jegeit mutató nyugati és keleti országrészeket (e témára később visszatérünk), és a kérdést az ország *középső* részében (annak északi és déli, dunántúli és alföldi vidékein egyaránt) hajtottuk végre.

A 6-8. táblázatok azt szemléltetik, hogy 464 fős összevont mintacsoportunk összetétele milyen téren és milyen mértékben tér el az 1990. évi népszámlálás által rögzített ossztársadalmi arányoktól.

Jól látható, hogy a mi megkérdezettjeink között a nemek aránya fordított: valamivel több a férfi, mint a nő (ld. 6. tábla); a középső korosztályok (a 30 és 40 évesek) messze túl-, az idősebbek viszont alul-reprezentáltak (ld. 7. tábla); s ami a legfontosabb: 1991–1993-as mintacsoportunk lényegesen *kvalifikáltabb* az országos átlagnál (ld. 8. tábla). Ez a képzettségi túlsúly a 9.

11 A kiválasztott települések különböző fajta, jellegzetesen elkülönülő részeiben (centrum, kertes házak övezete, blokkházas lakótelepek stb.) egyaránt kijelöltünk egy-egy utcát, ahol a véletlenszerűen kiválasztott (földszintes utcában minden ötödik házban, panelépületben az 1. majd 2., majd 3. stb. emelet 1. sz. lakásában lakó) családokat keresték fel kérdezőbiztosaink.

12 Budapesten azért nem kérdeztünk, mert a határon túli magyarság (amelynek adataival a magyarországi eredményeket összevetni kívántuk) lakóhelyei között ilyen nagyságrendű város nem szerepel.

13 Állításunk bizonyítását ld. a II/5/b fejezetben!

táblázat foglalkozási összetételéből (összevetve az 5. sz. tábla reprezentatív adataival) is kitetszik: a kilencvenes évek felmérései a szellemi foglalkozásokat (főleg az értelmiséget) túltreprezentálták, az inaktív rétegek aránya viszont elmarad az országos adatoktól. Mindez azt jelenti, hogy az 1991-es és 1993-as felmérések összehasonlításra elsősorban oly témakörökben alkalmas, amelyek a reprezentatív mintákból is kiválasztják a kvalifikáltabb rétegeket (pl. könyvolvasók vagy könyvtári tagok rétegén *belül* történő összevetésekre gondolunk), egyéb témák esetében viszont (pl. hogy az egyes mintákon belül hogyan alakul az olvasók, a könyvtári tagok stb. aránya), a kilencvenes évek mintái csak korlátozott érvénnyel, s bizonyos (később ismertetendő) arányosító számtani műveletek elvégzése után alkalmazhatók.

6. számú táblázat

Nem	1991. és 1993. évi vizsgálatok összevont mintája (18 éven felüli népesség)		1990. évi népszámlálás* (20 éven felüli népesség)
	Fő	%	%
Férfi	243	52,4	46,8
Nő	220	47,4	53,2
Ismeretlen	1	0,2	–
Összesen:	464	100,0	100,0

* 1990. évi népszámlálás 3. Összefoglaló adatok. Bp. 1992. KSH. 7 p. alapján (0-x életkorúról 20-x életkorú népességre) átszámított adatok

7. számú táblázat

Életkor (év)	1991. és 1993. évi vizsgálatok összevont mintája (18 éven felüli népesség)		1990. évi népszámlálás* (20 éven felüli népesség)
	Fő	%	%
18 (ill. 20)–29	92	19,8	17,4
30–39	133	28,7	21,7
40–49	142	30,6	18,6
50–59	49	10,6	16,1
60 év felett	48	10,3	26,2
Összesen:	464	100,0	100,0

* 1990. évi népszámlálás 3. Összefoglaló adatok. I. m. 7. p. alapján (0-x évesről 20-x éves népességre) átszámított adatok.

8. számú táblázat

Iskolai végzettség	1991. és 1993. évi vizsgálatok összevont mintája (18 éven felüli népesség)		1990. évi népszámlálás* (20 éven felüli népesség)
	Fő	%	%
0–7 osztály	16	3,4	22,8
8 osztály	86	18,6	32,5
8 osztály+ szakmunkásképző	106	22,8	15,5
Középiskola	161	34,7	19,9
Főiskola, egyetem	95	20,5	9,3
Összesen:	464	100,0	100,0

9. számú táblázat

Foglalkozás	1991. és 1993. évi vizsgálatok összevont mintája (18 éven felüli népesség)	
Értelmiségi, vezető	77	16,6
Középszintű szakember (középvezető, technikus stb.)	53	11,4
Egyéb szellemi (adminisztratív alkalmazott)	49	10,6
Vállalkozó	14	3,0
Munkás	155	33,4
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	5	1,1
Nyugdíjas	59	12,7
Háztartásbeli	14	3,0
Munkanélküli	38	8,2
Összesen:	464	100,0

II. OLVASÓK ÉS NEM OLVASÓK

1. Az írásbeliség hétköznapi formái

A társadalomban élő ember nem képzelhető el hírek, információk különböző típusú közlése, vagyis kommunikáció nélkül. E kommunikációs tevékenység mondhatni, alapmegnyilvánulása a *nyelvi közlés* – egymást kiegészítő és erősítő – beszélt és írott formája. Egy modern civilizációban tájékozódni, hírt szerezni és közölni, kapcsolatokat alakítani és szervezni, vagyis létezni és boldogulni – joggal vélhetjük – nem lehetséges az *írásbeliség* valamilyen formája nélkül.

Az olvasáskutató, aki immár három évtizedet töltött a könyvek olvasásának szociológiai kérdéseivel és volt bőven módja megtapasztalni, hogy az olvasás – jelesül a könyvolvasás – nem valami mindenkinek kijáró és magától értetődő égi adomány, hanem csupán a különböző társadalmak felére-kétharmadára-háromnegyedére kiterjedő csaknem-kiváltság, sajnos, nem tud felhőtlen képet rajzolni akkor sem, amikor az írásbeliség legközkeletűbb formáinak társadalmi igénybevételéről ad vázlatos képet.

Terestyéni Tamás nyolcvanas évek derekán végzett országos reprezentatív felméréséből¹ tudjuk, hogy az aktív dolgozók mintegy 31%-ának – munkavégzése közben – *soha* nem kell gyakorolni az írás, olvasás, számolás és rajzolás közül *egyik tevékenységet sem*². (Külön az írásra 60%, az olvasásra 44% mondta, hogy *soha* nem gyakorolja ezeket munkája során.) A hétköznapi praxis, legalábbis ami a munkatevékenységet illeti, meglehetősen alacsony szintű motivációs késztetéssel járul tehát hozzá az írásbeliség hatókörének tágításához.

Főleg az alacsony végzettségű rétegekben, a mezőgazdasági fizikai dolgozók, valamint a betanított és segédmunkások között vannak sokan (mintegy kétharmadnyian) azok, akiknek munkájuk során *soha* nincs szükségük az olvasásra és (70–80%-uknak) az írásra. (De az értelmiségiek 4, ill. 11%-a szintén *sohasem* gyakorolja munkája során ezeket a tevékenységeket!)

Az aktív dolgozók 15% -a állította, hogy valamilyen szinten tud – és szokott is – *írógépen írni*. Az aktív népességnek kétharmada írt életében *kérvényt*, és háromnegyede *életrajzot*. Űrlappal vagy kérdőívvel többen: 88 százaléknyan találkoztak. Természetesen ismét az alacsonyabb szintű kvalifikációt igénylő

¹ Terestyéni Tamás: Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon. Bp., 1987. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

² I. m. 17. és köv. oldalak.

munkakörök betöltői vesznek részt alacsonyabb mértékben az írásos hivatali ügyintézésben: a mezőgazdasági fizikai dolgozóknak és a segédmunkásoknak csak mintegy 40-40%-a írt valaha kérvényt és önéletrajzt³.

A magáncélú írásos információrögzítésnek oly hétköznapi formái, mint a *határidőnapló* vezetése vagy a *naplóírás*, kevésbé terjedtek el a magyar társadalomban: határidőnaplója a felnőtt népesség 30%-ának van (vagy volt valamikor), naplót viszont csak 4%-uk vezet (főleg a fiatalabbak és az iskolázottabbak). Terestyéni Tamás megállapítása szerint: „... A hétköznapi munkahelyi hivatali színtereken kívül az emberek többsége meglehetősen ritkán vesz papírt és tollat a kezébe. A mindennapi kommunikációs helyzetekre vonatkozó egyéb adataink is azt látszanak megerősíteni, hogy kérdezetteink a szóbeli érintkezéseket előnyben részesítik, és ahol csak lehet, kerülnek az írott információk használatát!”⁴

Az írásos közlésmódtól való tartózkodó magatartás sok mindenben megmutatkozik, még a különféle *családi dokumentumok* megőrzési hajlandóságában is. Még az 1978-as (ugyancsak országos reprezentatív) vizsgálatunk során tettük fel a következő kérdést: „Vannak-e a család tulajdonában régebbi vagy újabb keletű írásos vagy egyéb emlékek, mint pl.: naplók; levelezések; családi iratok, feljegyzések; fényképek, fényképalbumok stb.?” A különböző dokumentumok archiválási aránya ugyancsak eltérő volt (ld. az 1. sz. táblázatot).

1. számú táblázat

Birtokolt családi dokumentumok megnevezése	A dokumentumot birtokló családok az összes család százalékában
Napló	2,2
Régi családi iratok, feljegyzések	8,5
Levelezések	10,4
Fényképek, fényképalbumok	56,6

Nem állítjuk, hogy nem fordulhatott elő régi irat, levelezés olyan családnál is, amelyek (részint talán bizalmatlanságból, s főként azért, mert nem tudtak róla) nem adtak róla számot – mindenesetre az is jellemző, hogy milyen mértékben *tudatosították* az emberek ezen tárgyak birtoklását. *Írásos dokumentumokat sokkal kisebb arányban említettek, mint vizuálist*: minden tizedik családnak voltak a tulajdonában eltett levelek, de csaknem 60% birtokolt fényképeket vagy fényképalbumokat.

3 I. m. 22–23. p.

4 I. m. 31–32. p.

Az írásbeli dokumentumok (naplók, levelek, régi iratok egyaránt) főképp az értelmiségi (illetve általában szellemi foglalkozású), és a nagyvárosi családokban fordultak elő, olyan családokban, amelyekben minden (7 éven felüli) családtag könyvolvasó volt, és amelyekben minél több könyv volt található. Az írásos dokumentumok közül a levelek archiválásának volt a legszélesebb társadalmi bázisa: a szellemi foglalkozású családok 15–20%-ával szemben a szakmunkások és nyugdíjasok családjaiban is 10% körüli arányban találtunk levelet. (A paraszti családoknak viszont csak 3%-ában.)

Az említett tendenciák a fényképek birtoklására is érvényesek, de – populárisabb dokumentumokról lévén szó – jóval enyhébb különbségekkel: az értelmiségi családok előnye elenyészik (kétharmaduk említett fényképalbumot, az egyéb szellemi foglalkozásúaknak ugyancsak), a szakmunkások családjában 57%-os, a segéd- és betanított munkásokéban 50%-os, a paraszti családokban is 46%-os volt a fényképek előfordulásának aránya.

Az a bizonyos görcs, amely – Petőfi Sándor szerint – tollat ragadni rest jeles levelezőpartnere kezét bántotta, korunkban is meglehetősen sok ember kezét akadályozza a levélírásban, pedig időközben társadalmunk – ha igaz – többé-kevésbé írástudóvá vált. Terestyéni Tamás szerint a felnőtt népesség 71%-a szokott – legalábbis alkalmanként – magánlevelet írni rokonainak, ismerőseinek; ebből 27% szokott minimálisan negyedévenként egyszer levélpapírhoz ülni⁵. Saját korábbi (1978-as) adataink egy árnyalattal rosszabb képet festenek: a felnőtt mintának mindössze egyötöde állította, hogy szokott „gyakrabban” levelezni. A családok vonatkozásában a 2. sz. tábla szerint alakult a helyzet.

2. számú táblázat

A családtagok szoktak-e gyakrabban levelezni?	A családtagok százalékos megoszlása
A (15 éven felüli) családtagok közül <i>senki</i>	61,8
A családtagok részben igen, részben nem	31,3
<i>Minden</i> családtag igen	5,5
Ismeretlen	1,4
Összesen:	100,0

A családok több mint 60%-ában nem folyik gyakoribb levelezés (legfeljebb egy-egy karácsonyi vagy névnap lapot, levelet adnak fel nagyritkán); s csak minden *huszadik* magyar családra jellemző az a szokás, hogy felnőtt családtagok *mindegyike* gyakrabban ír levelet. (Hallottam már az európaiság olyan – félkomoly – definícióját is, mely szerint Európa ott kezdődik, ahol válaszolnak a levelekre.)

⁵ I. m. 29. p.

A gyakrabban levelezők között inkább *nőket* találunk (28% -ukat), mint férfiakat (12%); nem nagy különbséggel inkább *fiatalokat*, (a huszonévesek kb. egynegyedét), mint középkorút (15%) vagy időseket (20%); inkább *közepes és magasabb végzettségűt* (28, ill. 24%), mint 8 általános alattit (12%); és inkább *szellemi foglalkozásút* (25–30%), mint nyugdíjast (20%) vagy fizikai dolgozót (15% körüli értékek). A levelezés egyébként *nem értelmiségi kiváltság*: az egyéb szellemi dolgozók rétege (összefüggésben azzal a ténnyel, hogy e csoport nagyrészt nőkből áll) valamelyest intenzívebb levelezőnek bizonyult a diplomásoknál. Tegyük ehhez hozzá, hogy a *nagyvárosok* lakói között kétszer annyi rendszeres levélíró található mint a kisközségekben (29%-ot 14% -kal szemben), s akkor előttünk állnak azok a levelezésben élenjáró főbb társadalmi alakulatok, amelyeket majd – kisebb módosításokkal – az *olvasás* terén is élenjárókként fogunk megismerni.

Az írás és az olvasás iránti affinitás összefüggése közvetlenebb formákat is öltött: a sajtó- és könyvolvasás intenzitásának, illetve a családon belüli elterjedtségének növekedésével együtt nőtt a levelezők aránya és családon belüli létszáma egyaránt. Például: a könyvet „nem olvasók” – „nagyon ritkán” – „alkalmanként” – „rendszeresen” olvasók sorrendjében a gyakori levelezők aránya a következőképpen emelkedett: 13; 18; 21; 34 százalék. Azokban a családokban pedig, amelyekben senki nem olvas könyvet, az esetek túlnyomó többségében (76%-ában) senki nem is levelez; azokban a családokban viszont, amelyeknek minden (7 éven felüli) tagja szokott könyvet olvasni, az átlagosnál alacsonyabb az egyáltalán nem (58%), és magasabb a teljes egészében (10%) levelező családok aránya.

Mind az írásos családi dokumentumok megőrzési hajlandóságában, mind pedig a levélírási szokásokban érvényesül tehát az a tendencia, hogy **az írás megbecsülése (megőrzése és gyakorlása) szorosan együtt jár az olvasási aktivitással és az olvasmányok (könyvek) gyűjtésével. Vagyis az írásnak főként ott (abban a társadalmi közegben) van becsülete, ahol az olvasást is sokra tartják, és fordítva.**

2. Az olvasás helye a szabadidős tevékenységek sorában

Annak kiderítésére, hogy az olvasás, illetve az olvasás különböző formái milyen helyet töltenek be a különböző szabadidős tevékenységek sorában, a következő – Nagy Attila kollégámtól kölcsönzött – feladatot adtam (a nyolcvanas és kilencvenes években egyaránt) az interjúalanyoknak:

„Felsorolok néhány tevékenységet. Kérem ítélje meg őket abból a szempontból, hogy Ön mennyire találja *vonzónak* őket! Mindegyik tevékenységet *osztályozza le 1-től 10-ig!* Minél jobban szereti a szóban forgó elfoglaltságot, annál magasabb pontszámot adjon! Az első benyomásaira vagyunk kíváncsiak, ne sokat töprengjen!”

Ezután – zárt kérdés lévén – 30 tevékenység felsorolása következett. E tevékenységeket a 3. sz. táblázat sorolja föl a pontszámok⁶ átlagértékének feltüntetésével. (Az olvasással kapcsolatos tevékenységeket kurziváltuk.) A sorrendet az 1985/86-os reprezentatív felmérés által mért népszerűség csökkenő mértéke szabályozta, a kilencvenes évek nem reprezentatív adatait csak kiegészítő információként prezentáljuk.

Talán meglepő eredmény a *családi együttlét és beszélgetés* első helyre állítása. Ne feledjük: nem időmérleg-adatokról van szó, hanem egy olyan pontrendszeréről, amely a tevékenység *vonzó* mivoltát kívánta kifejezni, vagyis a valóságos, a hétköznapi gyakorlatban is megmutatkozó népszerűség és „hiánycikk” utáni vágyakozás mértékének sajátos együttesét. Az audiovizuális *tömegkommunikációs eszközök* (televízió, rádió) 2. és 3. helye, valamint az *újság* 4. helyezése már sokkal kevésbé kelthet meglepetést.

3. számú táblázat

Szabadidős tevékenységek népszerűsége

Sorszám	Tevékenységek megnevezése	1985/86-os felmérés pontszáma (0–5)	1991-es és 1993-as felmérés összevont pontszáma (0–5)
1.	Családi együttlét, beszélgetés családi körben	4,17	4,22
2.	Televíziózás	3,93	3,62
3.	Rádiózás	3,65	3,15
4.	<i>Újságolvasás</i>	3,64	3,40
5.	Kertészkedés, barkácsolás	3,33	3,33
6.	<i>Szépirodalom olvasása</i> (regény, vers, novella)	2,91	3,16
7–8.	Társaságba járás, beszélgetés	2,90	3,14
7–8.	Utazás	2,90	3,38
9.	<i>Képeslapok olvasása</i>	2,76	2,45
10.	Töprengés, elmélkedés	2,70	3,00
11.	Magnó- és lemezhallgatás	2,49	2,76
12.	Természetjárás	2,45	3,14

6 A 10 pontos rendszert a feldolgozás közben – a később ismertetendő más pontszámainkhoz való hasonlítás kedvéért – átalakítottuk 5 pontosra (pontosabban: 0–5 pontosra) a következők szerint: a régi 1 pont 0 pont lett; 2: 1; 3–4: 2; 5–6–7: 3; 8–9: 4; 10: 5.

A 3. táblázat folytatása

Sorszám	Tevékenységek megnevezése	1985/86-os felmérés pontszáma (0–5)	1991-es és 1993-as felmérés összevont pontszáma (0–5)
13.	<i>Folyóirat-olvasás</i>	2,31	2,46
14.	<i>Ismetterjesztő és szakirodalom olvasása</i>	2,13	2,88
15.	Sport	2,04	2,72
16.	Műemlékek felkeresése	2,03	2,68
17.	Autózás, motorozás	2,00	2,54
18.	Színházlátogatás	1,94	2,54
19.	Moziba járás	1,87	1,76
20.	Múzeum- és tárlatlátogatás	1,84	2,34
21.	Ábrándozás	1,59	1,96
22.	Műkedvelés (zenélés, néptánc, éneklés, színjátszás, festegetés stb.)	1,53	1,97
23.	Művelődési ház látogatása	1,49	1,70
24–25.	<i>Könyvtárlátogatás</i>	1,47	2,14
24–25.	Táncos rendezvények látogatása	1,47	1,87
26.	<i>Képregények olvasása</i>	1,34	1,11
27.	Komolyzenei koncertek látogatása	1,01	1,44
28.	Nyelvtanulás	0,89	2,04
29.	Videózás	0,70	1,74
30.	Pop-koncertek látogatása	0,59	0,86

A legnépszerűbbnek mutató manuális tevékenység – *kertészkedés, barkácsolás* – 5. helye után következik az első, már a könyvet is magába foglaló olvasási aktus: a *szépirodalom olvasása* (6. hely). A beszélgetés és a társaskapcsolatok utáni vágy erősségét (és egyúttal – véleményem szerint – e kapcsolatok elégtelen voltát) példázza, hogy a *társaságba járás* – holtversenyben az *utazással* – a 7–8. helyen végzett. A 9. hely ismét az olvasásé, konkrétan a *képeslapok, (hetilapok, magazinok) olvasásáé*, míg a 10. helyezést újból egy – minden valószínűség szerint – ugyancsak hiánycikknek számító tevékenység: a *töprengés, elmélkedés* érte el.

Az olvasás többi formája közül a *folyóirat-olvasás* a 13., az *ismeretközlő irodalom olvasása* a 14. helyre került, míg a *képregények* fogyasztása, azt példázván, hogy ez nem elsősorban a felnőttek műfaja, 30 tevékenység közül a 26. volt.

Az olvasmányközvetítés egyik fő intézményének, a *könyvtáraknak* a látogatása sem került sokkal előbbre: a *táncos rendezvényekkel* holtversenyben a 24–25. helyre, egy árnyalattal a *művelődési házak* (23.) mögé. A vizuális kultúra közművelődési szinterei, illetve intézményei (*műemlék, színház, mozi, múzeum*) érzékelhetően népszerűbbek (16., 18., 19., 20. hely) a könyvtáraknál, de kevésbé népszerűek bizonyos „szabadlevegős” tevékenységeknél (*természetjárás, sport, autózás*: 12., 15. és 17. hely).

Az auditív művelődési tevékenységek közül a *magnó- és lemezhallgatás* előkelő (11.) helyezést kapott; a komoly- és könnyűzenei *koncertek látogatása* viszont a sereghajtók közé (27. és 30. hely) szorult, a *nyelvtanulás* és a *videózás* (1985/86-os adat!) társaságában.

Az olvasás tehát korántsem élvez primátust a kulturális tevékenységek között; különböző válfajai (az újságolvasástól a képregények fogyasztásáig) meglehetősen nagy szórásban a tevékenységek másod- és harmadvonalában helyezkednek el.

A kilencvenes évek átlagosnál kvalifikáltabb és fiatalabb interjúalanyai hét évvel később ugyanazokat a tevékenységeket állították az élre (*családi együttlét, televíziózás*), mint a reprezentatív minta. Az *olvasás* különböző alfajai, leginkább a non-fiction tanulmányozása, (a képes magazinok és a képregények kivételével) vagy előkelőbb helyezést, vagy magasabb pontszámot kaptak az emelt szintű mintától, amely még a következő – az egészséges életmód és a kultúra nagyobb presztízisére utaló – tevékenységeket találta sokkal vonzóbbnak⁷ a reprezentatív mintánál: *természetjárás; sport; műemlékek, színházak, múzeumok látogatása; nyelvtanulás; videózás*. Úgy véljük, ez utóbbi két tevékenység nagyobb népszerűségében nemcsak a második minta magasabb kvalifikációs szintjének, hanem fiatalabb életkorának és az időtényezőnek is komoly szerepe volt: mindkét tevékenység a kilencvenes években terjedt el igazán Magyarországon.

A 3. táblázat fő üzenete, hogy napjainkra az olvasás még legpopulárisabb válfajával, az újságolvasással sem tud élre kerülni a szabadidős tevékenységek versenyében, s ez a tény még az átlagosnál kvalifikáltabb társadalmi közegben is érvényesül. Pedig nem volt ez mindig így: egy kérdésfeltevésünkhöz hasonló (ugyancsak az egyes tevékenységeket övező *rokonszenv* mértékét vizsgáló) **1948-as országos közvélemény-kutatás** (ld. 4. sz. táblázat) **az olvasást első helyre hozta ki** (persze akkor még nem volt – nálunk – televízió!), amelyet a *mozi- és színházlátogatás* (együtt), a *rádiózás*, a *baráti összejövetelek*, *táncos rendezvények látogatása* stb. követte. Ha a „baráti látogatások” és a „vendéglátás”

7 A pontszámok közötti különbség legalább: 0,50.

választípusokat – mint összetartozókat – összevonjuk, a negyvenes évek végén az olvasás után a második legnépszerűbb tevékenységnek a társasélet bizonyult. A 3. és 4. táblázat adatsorának összevetéséből jól kivehető, hogy az elkövetkező évtizedek során – a közösségi társadalmat zászlajára tűző szocializmus korszakában – a magyar társadalom *visszavonult intim családi köreibe*: a nyolcvanas évek legkedveltebb szabadidős tevékenységei már mind otthonához kötik. (A közösségvesztés általunk észlelt jelenségére más kutatások is rámutattak.)⁸ Sajátos ellentmondás alakult ki: korunk otthonülő szabadidős életformájába kevésbé fér bele az olvasás (annál inkább az ún. szórakoztató elektronika használata!), mint a negyvenes évek mozgalmasabb életvitelébe.

Az olvasás relatív (bizonyos esetekben abszolút) értelemben vett viszszaeséséről másfajta szabadidős adatok is vallanak.

A Központi Statisztikai Hivatal 1964-ben⁹, majd 1974-ben¹⁰ végzett nagyszabású országos reprezentatív felmérései lehetőséget adnak az egyes kulturális tevékenységek társadalmi elterjedtségének összehasonlítására. Az 5. sz. táblázatban ezeket az adatokat kiegészítettük a mi 1985/86-os, ugyancsak országos, bár némileg eltérő léptékű (idősebb népességre vonatkozó) vizsgálatunk, és 1991-es és 1993-as felméréseink, valamint az MTA Szociológiai Intézetének 1996. évi, országos reprezentatív eredményeivel.

Az 5. táblázat adatainak összehasonlítása során nemcsak azért indokolt az óvatosság, mert a hatvanas és hetvenes években a 10, 1996-ban a 14 éven felüli, a nyolcvanas években és a kilencvenes évek elején pedig a 18 éven felüli lakosság felmérésére került sor, és mert az 1991–93. évek adatai átszámolás révén csak közelítik az országos átlagot, hanem az egyes tevékenységek tartalmának bizonytalanságaival is számolnunk kell (ld. 5. táblázat lábjegyzeteit). Meg kell említenünk azt is, hogy az egyes tevékenységek „bevallásánál” a kérdezettek önszépítő szándéka nem egyforma mértékben torzított: ahogy az 1964-es felmérés módszertani megjegyzéseiből kiderül, leginkább a szín-

8 Utasi Ágnes és mások kutatásai alapján (ld. *Társas kapcsolatok*. Szerk.: Utasi Ágnes. Bp., 1991; Seligman, A. B. – *Fűzér Katalin*: The problem of trust and the transition from state Socialism. Comparative Social Research. 1994. vol. 14. 193–221.) Andorka Rudolf csokorba gyűjti a meglazult interperszonális kapcsolatok empirikus példáit: a nyolcvanas évekre a magyar társadalomban nemzetközi összehasonlításban is nagyon alacsony szintre süllyedt azoknak az aránya, akik szabadidejüket baráti társaságban szeretik tölteni, illetve akiknek egyáltalán barátai vannak; a szoros emberi kapcsolatok lényegében a családra korlátozódtak. (Ld.: Andorka Rudolf: Változások és állandóságok a magyar társadalomban a rendszerváltozás óta = Magyar Szemle, 1994. 10. sz. 1016–1017. p.)

9 Pártos Judit: A demográfiai tényezők hatása a művelődésre. Bp., 1967. KSH Népeség tudományi Kutató Csoport

10 Adatok és vélemények 8600 család lakásegészségügyi- és kulturális helyzetéről. Bp., 1976. KSH

ház-, másodsorban a mozilátogatási adatoknál kell számolnunk a valóságot meghaladó aktivitási mutatókkal.¹¹

4. számú táblázat

*Mivel szereti eltölteni általában a szabadidejét?
(1948. márciusi országos adatfelvétel)**

Tevékenységek megnevezése	A megkérdezettek százalékában
Olvasással	37,9
Moziba vagy színházba járással	25,4
Rádiózással	21,8
Baráti látogatásokkal	20,3
Táncsal	16,5
Kártyázással	9,8
Vendéglátással	7,9
Sportesemények megnézésével	6,1
Sportolással	5,1
Egyébbel	17,0
Nincs szabadideje	8,8
Nincs válasz	0,8
Összesen:	177,3**

*Közli: *Levendel Ádám*: Tallózás a Magyar Közvéleménykutató Intézet jelentéseiben (1945–1949) = *Jelkép*, 1985/3. sz. 114. p.

**Helyesen: 177,4. Egy válaszadó nyilván több választ is adhatott.

Néhány változási tendencia mégis oly erős és egyértelmű, hogy átüt minden adatértelmezési bizonytalanságon. 1964-ben – ha csekély különbséggel is – még az *olvasás* a legtöbbször által űzött kulturális tevékenység, a hetvenes évek derekán az elektronikus tömegkommunikációs eszközök elterjedtség tekintetében már kezdik maguk alá gyűrni az olvasást (főleg a szépirodalom olvasását), ami a nyolcvanas évek közepére – az olvasói arányok növekedése ellenére – maradéktalanul sikerül is: azóta az *olvasás minden fajtáját* megelőzi méreteiben a televízió és a rádió társadalmi bázisa. (S ami

11 Ld.: *Pártos Judit* I. m. 76–77. p.

*Kulturális tevékenységek társadalmi elterjedtsége
1964 és 1996 között*

Tevékenység megnevezése	1964-ben*	1974-ben**	1985/86-ban	1991-ben és 1993-ban***	1996-ban
	100, 10 éven felüli lakos közül (évente)		100, 18 éven felüli lakos közül (évente)	100, 18 éven felüli vidéki lakos közül (évente)	100, 14 éven felüli lakos közül (évente)
Olvas (általában va- lamit)	89	85	94	96	nincs adat
– Újságot olvas	80	70	87	79*****	84
– Szépirodalmat ol- vas	56	46	(64)	60	68
Rádiót hallgat	88	88	97	97	89
Moziba jár	69	38	45 (becsült adat)	40*****	35
Televíziót néz	65	84	97	98	98
Színházlátogató	36	18	34	nincs adat	35
Múzeum- (és tár- lat-) látogató	24	6	35		39
Zenehallgató*****	10	14	8		12

* Pártos Judit I. m. 24. és 54. p. alapján

** Adatok és vélemények... I. m. 27. és 59. p. alapján

*** A két felmérés összesített adatai (dőlt számjegyekkel) reprezentatív összetételű népességre átszámolva: iskolai végzettség és életkor szerinti csoportoknak az 1990. évi népszámlálásban érvényesülő összetételi arányait átszámoltuk (abszolút számban) a mintára; az egyes mintacsoportokon belül azonban az olvasók aránya a megkérdezettek válasza szerint alakult.

**** Az MTA Szociológiai Intézetének megbízásából végzett országos reprezentatív felmérés adatai. Ld. *Kulturális fogyasztás*. Bp. 1996. Szonda Ipsos. 43., 49., 51., 52., 54 p., valamint: *A kulturális fogyasztás című vizsgálat dokumentumai*. Bp. 1996. Szonda Ipsos. 167., 168., 170. p.

***** 1974-ben, 1985/86-ban és 1996-ban konkrétan *hangverseny-látogató*; az utóbbi 2 esetben kifejezetten *komolyzenei koncertek* látogatója.

***** A Magyar Közvéleménykutató Intézet 1991. márciusi országos reprezentatív felmérésének adatai, *Szilágyi Erzsébet* közlése nyomán.

a kilencvenes évek második felét illeti: az olvasásnak ma már nemcsak a színes, egyre több csatornás televízióval, hanem az egyre tömegesebb videóval,¹² számítógépes játékokkal, Internettel is meg kell küzdenie.) A televízió dinamikus előretörése Magyarországon a hatvanas évekre esett, s az 1974-es felmérés idejére teljesen átrendezte a szabadidős tevékenységek struktúráját: az olvasáson kívül csökkentette a színházak, mozik és múzeumok közönségét is. A nyolcvanas évekre a rádiózás és a televíziózás lényegében osztársadalmi jelenséggé változott, primátusuk megszokottá és megfellebbezhetetlenné vált, egyúttal veszített hódító dinamizmusából, így az említett intézmények látogatóinak aránya valamelyest ismét növekedett, s növekedett az olvasóközönség is. Ami a mozi, színház- és múzeumlátogatások számát illeti, a statisztikák a nyolcvanas évek második felétől újból süllyedést mutatnak. (A csökkenő tendenciát a mozilátogatók táblázatunkban szereplő 1991-es és 1996-os országos adata is alátámasztja.)

A közönségért folytatott küzdelem mellett folyt a *szabadidő újrafelosztásáért* vívott küzdelem is. Ezen a téren az olvasás már jóval korábban vereséget szenvedett, bár először még nem a televíziótól: az 1964-es felmérés szerint a művelődésre fordított időmennyiség legnagyobb részét (55% -át) a rádió hasította ki, az olvasás a 2. helyen állt 26% -kal, a televízió pedig – egyelőre harmadikként – a szabadidő 16% -át foglalta le.¹³ A hatvanas évek folyamán folytatódott az olvasás térvesztése. Egy 1963-as és egy 1972-es országos időmérleg-vizsgálat eredményeinek összevetéséből¹⁴ az olvasásra (és tanulásra) fordított időmennyiség csaknem felére csökkent (napi átlagos 0,7 órától 0,4 órára), míg a tévézésre háromszor annyi (a korábbi napi 0,4 óra helyett napi 1,2 óra) időt fordítottak 1972-ben. (1977-ben 1,5; 1986-ban már napi 1,8 óra (háttértelevíziózás nélkül!))¹⁵; 1993-ban pedig 2,5 óra a televíziózás napi átlagos időtartama.¹⁶ Az *olvasásra fordított időmennyiség csökkenése* folytatódott a hetvenes években, a nyolcvanas években úgyszintén, de ekkor már csak a könyvolvasás időfelhasználása csökkent, az olvasásé általában – a sajtótermékek jóvoltából – valamelyest nőtt.¹⁷ **A rendszerváltozás kezdeti évei-**

12 1996-os reprezentatív országos adatok szerint a lakosság 85%-ának van színes, 22%-ának műholdas adást is fogó TV-készüléke, s a háztartások felében találtak videokészüléket. *Kulturális fogyasztás*, I. m. 54. p.

13 *Pártos Judit* I. m. 28. p.

14 Ld.: *Andrássy Mária*: A művelődési otthonok hatóköre a szabadidő- és életmód-vizsgálatok tükrében. = *Kultúra és Közösség*, 1975/2–3. sz.

15 *Andorka Rudolf–Harcza István*: Művelődés. In: Társadalmi riport. 1990. Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Bp., 1990. TÁRKI. 212. p.

16 *Falussy Béla–Vukovich György*: Az idő mérlegén (1963–1993) In: Társadalmi riport 1996. Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Bp., 1996. TÁRKI. 81. p.

17 *Andorka Rudolf–Falussy Béla–Harcza István*: Időfelhasználás és életmód. In: Társadalmi riport 1990. I. m. 202–204. p.

ben időháztartásunkban a (könyv)olvasás térvesztése nemcsak folytatódott, hanem fel is erősödött: 1986 és 1993 között az olvasásra és tanulásra fordított napi átlagos időmennyiség a férfiak körében 50 percről 34 percre, a nők között 39-ről 32 percre csökkent.¹⁸

3. Az olvasás társadalmi peremvidékétől az olvasói elitig

1. sz. ábránk körgrafikonja arról tudósít, hogy legutóbbi (1985/86-os) reprezentatív olvasásvizsgálatunk adatai szerint a 18 éven felüli népesség 5,3%-a (vagyis kb. 0,4 millió¹⁹ ember) *semmit* sem olvas: semmiféle sajtóterméket, sem könyvet nem szokott a kezébe venni. Ha figyelembe vesszük mintánk összetételének némi „fölelhordását”, és azt a tényt, hogy a felmérések hatóköréből mindig a legelesettebb csoportok maradnak ki a legkönnyebben, az *olvasás abszolút fehér foltjának* társadalmi kiterjedtségét a valóságban valamelyest nagyobbak, mintegy 6–6,5%-osnak (450–500 ezer főnek) tarthatjuk.

Az analfabétákról konkrétan a magyar statisztika nem tudósít, de **ezt a csaknem félmillióst tömeget bizvást mondhatjuk – legalábbis funkcionális analfabétának.** Az írástudatlanok aránya Magyarországon a XX. sz. elején még elérte a népesség közel egyharmadát, majd ez az arány a II. világháború idejére 10% alá csökkent²⁰. Az elmúlt évtizedeket illetően tehát nem beszélhetünk látványos fejlődésről.

A semmit nem olvasókra vonatkozóan az 1985/86-ban mért adat nagyon hasonlít 1978-as, és – az 5. táblázat tanúsága szerint – 1991–1993-as felméréseink eredményéhez, ami azt jelenti, hogy az olvasáskultúra „fehér foltjai” újratermelődnek és stabilnak mutatkoznak, holott egy korábbi periódusban még hajlamosabbak voltak a zsugorodásra. (1964-ben a semmit nem olvasók tábora – a jelenlegi 5–6%-kal szemben – még mintegy 10–15%-os volt.)

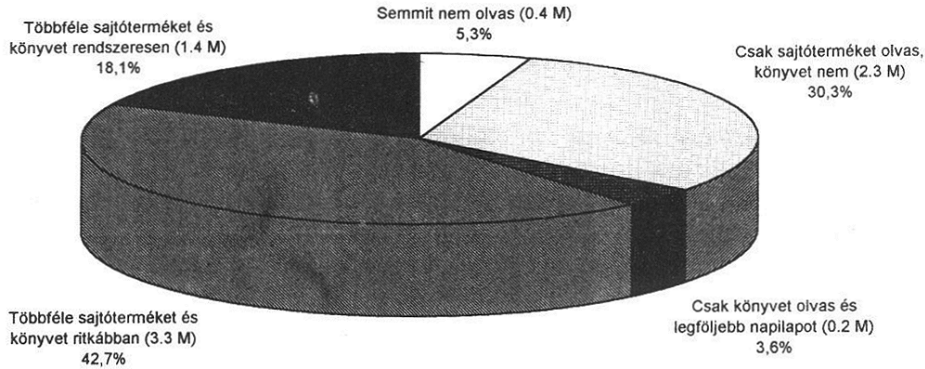
Milyen rétegekből verbuválódik a semmit nem olvasók közel félmillióshalmaza? Vagyis: **kik a nem olvasók? Túlnyomó többségük (68%-uk) 60 év fölötti idős ember, és ugyancsak jó kétharmaduk 8 általánosnál kevesebb osztályt végzett; 82%-uk nyugdíjas vagy háztartásbeli;** ha a nyugdíj előtti foglalkozást is számításba vesszük, akkor 60%-ukat szakképzetlen fizikai munkásnak találjuk; **58%-uk pedig falun él.** A nem olvasók népes csoportjára

¹⁸ Falussy Béla–Vukovich György: I. m. 81. p.

¹⁹ Az 1985. évi *Demográfiai évkönyv* (Bp., 1986. KSH) szerint a 20 éven felüli (ez az életkorhatár felel meg leginkább mintánk alsó korhatárának) népesség száma 1986. jan. 1-jén (kerekítve) 7,64 millió volt. Mostani és későbbi lélekszám-számításaink során ezt a mennyiséget tekintettük 100%-nak.

²⁰ Berend T. Iván: Gazdaság, műveltség, társadalomtudomány. In: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Bp., 1978. Magvető K. 150. és 157. p.

A 18 éven felüli magyar lakosság olvasási aktivitása (1985/86)

ban tehát koncentráltan jelentkeznek azok a társadalmi–demográfiai jellemzők, amelyeket külön-külön is (ld. a következő fejezetet!) az olvasói hajlandóságot negatív módon befolyásoló tényezőkként ismerünk.

De ez a tendencia nemcsak az olvasók (illetve nem olvasók) vonatkozásában, hanem ennél jóval szélesebb körben is működik. Egy nagyszabású, 1987/88-ban végzett tudásszociológiai felmérés, amely a *különböző tudástípusok* (és természetesen a tudáshiány) társadalmi megoszlását és rétegotthonosságát vizsgálta, a következő tanulság levonására inspirálta a kutatókat: „A tudásdepriváltság – valamennyi, a társadalom kulturális egyenlőtlenségeire vonatkozó kutatásnak megfelelően – a depriváció alapvető halmozódási pontjain, a legalacsonyabb iskolázottságúak, a szakképzetlen fizikai dolgozók, a falusiak, mindenekelőtt a kisközségekben élők közt jelenik meg. (...) A tudásdepriváltság az idős korosztályok tagjainál, ezen belül a 70 éven felülieknél tetőzik...”²¹

A következő réteget, vagy inkább „alréteget” (az 1. sz. ábra ezt nem jelzi) a *csak napilapot* olvasók 6,5%-os (kb. félmillió) csoportja jelenti, amely szociológiai értelemben meglehetősen közeli rokonságot tart a semmit sem olvasók mintegy 6%-os táborával. A kizárólag újságot olvasók rétege ugyanis többségében ugyancsak alacsony iskolázottságú, idős, szakképzetlen és falusi emberekből áll. Ez a csoport lényegében az olvasók és a nem olvasók közötti átmenetet képezi, afféle határzónát. Ha az előző táborat funkcionális analfabétának mondtuk, ezt talán *félanalfabétának* nevezhetnénk. (Ne feledjük: a két

²¹ Angelusz Róbert–Tardos Róbert: Alapadatok a tudásstílusok társadalmi megoszlásáról a nyolcvanas évek Magyarországon. In: Társadalmi riport 1990. I. m. 348. p.

alakulat együttes létszáma közel egymillió fő, a felnőtt népesség mintegy egy-nyolcada!)

A csak napilapolvasók részét képezik egy nagyobb csoportnak: a *csak sajtóterméket* (de könyvet nem) olvasók népes, 30,3%-os (kb. 2,3 milliós) táborának, amely főleg – a napilapok mellett vagy helyett – (képes) hetilapokat olvas.

1. sz. ábránkon most a könyvolvasás határmezsgyéjéhez érkeztünk. Eddig a *könyvet nem olvasó* csoportokkal ismerkedtünk meg: ők együttvéve a 18 éven felüli népesség 35,6%-át teszik ki, ami kb. 2,7 millió embert jelent. A *könyvolvasók aránya pedig 64,4%-os, és kb. 4,9 millió felnőtt tartozik táborukba.*

Ábránk a könyvolvasók halmazát három csoportra bontja. Egy vékonyka réteg (3,6%; 0,2 millió fő) *csak könyvet* olvas, de sajtóterméket nem (kis részük legfeljebb napilapot). Sokkal számottevőbb, s egyúttal a legnépesebb (42,7%; 3,3 millió fő) a következő réteg: ők *sajtótermékeket*²² és mellette *könyvet* is olvasnak, ez utóbbit azonban ritkábban, vagyis *nem rendszeresen*. A csoport összetétele – nagy létszámából is adódik – a felnőtt népesség *átlagos* megoszlásához van közel (tehát azokhoz az adatokhoz, amelyeket az 1985-ös mintasokaság leírása során ismertettünk), de az átlagosnál valamelyest *kvalifikáltabb*. (Az említett csoportnak csak 16%-a rendelkezett 8 osztálynál kevesebb végzettséggel, a mintasokaságnak viszont 29%-a.)

Végül elérkeztünk az utolsó alakulathoz, amely – legalábbis mennyiségi szempontból – **az olvasáskultúra élítségének is nevezhető: a 18 éven felüli népesség 18,1%-a (1,4 millió fő) sajtótermékeket**²³ és – **rendszeresen – könyvet is olvas. Az elit fiatalabb és képzettebb az átlagnál:** több mint felerészük 40 évesnél fiatalabb, s közel 60%-uk legalább érettségizett. Csaknem felerészük – messze az átlag felett – szellemi foglalkozású, és háromnegyed részük pedig (kisebb-nagyobb) városokban él. Tehát akiknek jobb a társadalmi körülményei, azoknak adatnak meg a kultúra, az olvasás áldásai is. A funkcionális és a félanalfabéták helyzete teljesen másféle volt: ők nemcsak kulturális, hanem szociális tekintetben is elesettek voltak. **Az egyik esetben összegyülekeztek mindazon javak, amelyek szellemi és anyagi értelemben előnyt jelentenek az ember életében, a másik oldalon egymásra torlódtak a hátrányosító társadalmi tényezők – íme az ún. Máté-effektus** szomorú jelenségvilága! (A Máté-effektus Máté evangélistáról nyerte a nevét, és a következő újszövetségi mondatra épül: Mindannak ugyanis, akinek van, még adnak, hogy bővelkedjék, akinek pedig nincsen, attól még azt is elveszik, amije van. [Mt 25, 29–30])

22 Napilap mellett vagy nélküle: heti- és/vagy havilapot.

23 Napilap mellett heti- és/vagy havilapot.

4. A sajtó- és könyvolvasás időbeli alakulása

A sajtó- és könyvolvasás komplex kezelése után ismerkedjünk meg külön-külön a két terület legfontosabb – lehetőség szerint az időbeli változásokra is utaló – mutatóival.

Elsőnek tekintsük át a sajtótermékek olvasásának alapadatait (ld. 6/a–b. táblázat), ahogy azt négy évtized öt reprezentatív vizsgálata és a mi összevont 1991–1993-as vidéki felmérésünk²⁴ lehetővé teszi számunkra.

Az elmúlt évtizedek során a *napilapolvasók* aránya előbb (a hetvenes és a nyolcvanas években) valamelyest nőtt, majd a kilencvenes évek elején – sajátos módon épp az újságválaszték jelentős bővülésének és a korlátlan sajtószabadságnak idejére – visszaesett. Hogy e visszaesésben mekkora része lehet a fizetőképes kereslet romlásának, mekkora a pluralizmussal együtt járó sokféleség és bőség okozta zavarnak, a politikától való elfordulásnak, s mekkora annak a vélekedésnek, hogy a napisajtó nem megfelelően él a szabadságával stb., stb.: ezeket a teljes joggal felmerülő kérdéseket – egzakt adatok híján – kénytelenek vagyunk válasz nélkül hagyni. **A kilencvenes évek második felében mintha újból nőtt volna a napilapolvasók aránya, de a rendszeres újságolvasóké erőteljesen csökkent** (1985 és 1996 között 75-ről 55% -ra).

A *hetilapok* iránti érdeklődés dinamikusan növekedett (főleg még a hetvenes években) – s ez az olvasók és rendszeresen olvasók arányában egyaránt megmutatkozott. A nyolcvanas és kilencvenes években további mérsékelt emelkedés tapasztalható, ami minden bizonnyal kapcsolatba hozható a kínálat – kommerciális szempontokat korántsem nélkülöző – gazdagodásával és „színesedésével”, valamint az olvasási szokásoknak a napilapokról a hetilapokra való áthangolódásával. (A kínálatbővülés tehát ebben a 6/a. táblázat szórakoztatóbb, magazinszerű műfajban sokkal jobban kamatozni látszik, mint az inkább politikához kötődő napilapok terén.) A *folyóiratolvasók* táborának létszáma – némi ingadozást leszámítva – a kilencvenes évek derekáig nem változott számottevően. A heti- és havilapok iránti érdeklődés 1985-ben regisztrált növekedése kapcsán emlékeztetni szeretnénk az olvasót a szabadidős tevékenységeket tárgyaló fejezet ama megállapítására, mely szerint az általában vett olvasók köre a nyolcvanas évekre némileg kitágult, s csak a könyvolvasásra fordított időmennyiség mutatott csökkenést.

24 A két vidéki felmérés adatait nemcsak összesítettük, hanem a reprezentativitáshoz való közelítés céljából *arányosítottuk* is. Ez konkrétan azt jelenti, hogy mintánkat átszámítottuk az 1990-es népszámlálás iskolázottsági és életkori összetételére, az egyes végzettségi fokozatokon és korcsoportokon belül azonban a felmérésünk által mért olvasói arányokkal számoltunk. Így az adatok már nem sokkal „hordanak fölé” a valóságos helyzetnek.

*A különböző sajtótermékek olvasóinak aránya 1964 és 1996 között
(A felnőtt népesség százalékában)*

Sajtótermék félésege	A sajtóterméket olvasók aránya					
	1964*	1978**	1986/86	1991***	1991 és 1993 kilenc vidéki város és falu****	1996*****
Napilap	81	85	87	79	78	84
Hetilap	60	78	81	Nincs adat	85	Nincs adat
Folyóirat	44	31	45		47	

Sajtótermék félésege	A sajtótermékeket rendszeresen olvasók aránya*****			
	1964*	1978**	1985/86	1996*****
Napilap	60	75	75	55
Hetilap	37	68	66	Nincs adat
Folyóirat	23	22	27	

* 15 éven felüli népességet reprezentáló KTK-felmérés adatai. (Mándi Péter, 1968. I. m. 41. p.)

** 20 éven felüli népességet reprezentáló saját (az OSZK–KMK keretében végzett) felmérésünk) adatai.

*** A Magyar Közvéleménykutató Intézet (MKI) 1991. márciusi 1000 fős országos reprezentatív vizsgálatának adata, *Szilágyi Erzsébet* szíves közlése nyomán. (E felmérés a hetilap- és folyóirat-olvasásra külön-külön nem kérdezett rá.)

**** Reprezentatív összetételű népességre átszámolva.

***** Az MTA Szociológiai Intézetének az ország 14 éven felüli népességét reprezentáló felmérési adatai.

Egy Levendel Ádám által feltárt, a háború utáni időkből származó adat szerint *Budapest* 1945 végén a megkérdezettek 88%-a olvasott újságot.²⁵ Saját vizsgálatunk 1985/86 telén a fővárosi megkérdezettek 90%-át találta napilapolvasónak: vagyis kerek négy évtized után lényegében *ugyanannyit*. Az azóta (a kilencvenes évek elejére) bekövetkezett csökkenés tehát egy immár csaknem félévszázados képletet módosított, talán (az 1996-os adat is ezt sejteti) nem véglegesen.

Tájékoztatásul és szemléltetés céljából ismertetjük – reprezentatív felmérési adatok felhasználásával – a *napilapok* 1985/86-os és 1996-os (vagyis rend-

²⁵ Levendel Ádám: I. m. = Jelkép, 1984. 4. szám. 123. p.

szerváltozás előtti és utáni) olvasottsági listáit (ld. 7. sz. táblázat.). Bár mind a felmérték alacsonyabb korhatára, mind pedig az olvasásgyakoriság szigorúbb kritériuma (napenkénti olvasás) logikussá teszi az 1996-os lista általánosan tapasztalható alacsonyabb olvasottsági arányait, mégsem magyarázhatja meg teljes egészében a sokszor nagyon jelentős különbségeket: pl. a *Népszabadság* *törzsközönségének* – egy évtized alatt mért – *több mint 20%-os* (a korábbiak egyharmadára való) *visszaesését*.

7. számú táblázat

*Gyakrabban, illetve rendszeresen forgatott napilapok olvasottsági arányai
1985/86 telén és 1996 júniusában*

Sor- szám	1985/86-ban gyakrabban olvasott napilapok	A 18 éven felüli népesség % -ában	1996-ban rendszeresen (naponta) olvasott napilapok*	A 14 éven felüli népesség % -ában
1.	Helyi, megyei lap	48,2	Helyi, megyei lap	39,5
2.	Népszabadság	31,7	Népszabadság	10,5
3.	Esti Hírlap	9,8	Nemzeti Sport	4,2
4	Népsport	9,4	Mai Nap	3,6
5.	Magyar Nemzet	7,4	Blikk	3,4
6.	Magyar Hírlap	3,1	Népszava	3,0
7.	Daily News	0,3	Magyar Hírlap	2,5
8.			Kurír	2,2
9.			Magyar Nemzet	1,4
10.			Pesti Riport	1,3
11.			Esti Hírlap	1,0
12.			Új Magyarország	0,9

* Az 1996-os MTA-vizsgálat adatainak forrása: A kulturális fogyasztás c. vizsgálat dokumentumai 1996. I. m. 203–207. p.

Az 1996-os alacsonyabb arányszámok jelentős részben minden bizonnyal a kilencvenes években megcsappant napilap-olvasói aktivitással, főleg a rendszeres újságolvasók már említett nagyarányú csökkenésével hozhatók kapcsolatba. Ami viszont nem változott: **a nyolcvanas és a kilencvenes években egyaránt a megyei lapok (együtt), majd ezt követően a Népszabadság voltak a legnépszerűbb újságok.**

A sajtóolvasás természetesen szorosan összefügg a *könyvolvasási* aktivitással. A könyvet nem olvasók mintegy 85% -a ugyan olvas valamilyen sajtóterméket (általában napilapot és/vagy valamilyen hetilapot), **de a sajtótermékektől tartózkodók az esetek túlnyomó többségében (88% -ában) a könyvtől is távol tartják magukat** (s ez áll a csak napilapot olvasók kétharmadára is). Ahogy nő a könyvolvasás gyakorisága, úgy nő az olvasott sajtótermékek választéka: a könyvet nem olvasók között csak 15% -nyi volt azok aránya, akik mindhárom fajta sajtóterméket olvasták, rendszeres könyvolvasók körében viszont – fokozatos emelkedés után – már 71% -os! **Fejlett, differenciált sajtóolvasási szokásokról** tehát **általában csak ott beszélhetünk, ahol a könyv iránti érdeklődés is intenzív.**

A könyvolvasás alapadatainak ismertetése előtt tisztáznunk kell, hogy mi *kiket tartunk könyvolvasóknak*. Kérdőívünk vonatkozó kérdése így szólt: „Elfoglaltságai mellett – tankönyvön kívül – hozzájut-e könyvek olvasásához? S ha igen, milyen gyakran?” A kérdezett ezek után – a *nem olvasókon* kívül – három kategóriába sorolhatta magát. Mindháromnak kritériumait közölte vele a kérdezőbiztos: *rendszeres olvasó* (havonta átlagosan legalább egy könyv, ill. évente minimálisan 12 könyv elolvasása); *időnként olvas* (negyedévenként legalább 1 könyvet, ill. évente 4–11 könyvet); *nagyon ritkán*²⁶ (évenként 1–3 könyvet) olvas. Tehát azokat tekintettük könyvolvasónak, akik a felmérést megelőző évben *legalább egy könyvet* elolvastak. (Az 1964-es Mándi-féle felmérés, és saját 1978-as, 1985-ös, valamint 1991–1993-as vizsgálataink ugyancsak ezeket a kritériumokat alkalmazták. Sajnos, az 1996-os MTA-vizsgálat eltért ettől a metódustól.)

A kérdezőbiztos segítségével realizálódott *önbesoroló* válaszadás eredményét egyébként kontrollkérdések segítségével ellenőriztük, és szükség esetén korrigáltuk. (Pl. rákérdeztünk arra, hogy mikor olvasott utoljára könyvet; s arra is, hogy az elmúlt évben kb. hány könyvet olvasott.)

1985/86-os országos reprezentatív felmérés szerint a könyvolvasás gyakorisága fokozatainak arányszámai a 18 éven felüli népességben a következők voltak:

Rendszeresen olvas könyvet:	19,0%
Időnként olvas könyvet:	24,1%
Nagyon ritkán olvas könyvet:	21,3%
Nem olvas könyvet:	35,6%
Összesen:	100,0%

²⁶ Ez a kategória az 1964. évi vizsgálatban még külön nem szerepelt, hanem az „időnkénti olvasók” részét képezte.

A könyvet *nem olvasó* interjúalanyoktól megkérdeztük, hogy „volt-e olyan időszak életükben, amikor olvastak könyvet.” A kérdezettek bő kétharmada (68%-a) úgy válaszolt, hogy egykor (általában gyerek- vagy ifjúkorában, család-alapítása előtt stb.) könyvolvasó volt. **A mai nem olvasók fennmaradó csonka egyharmada (felnőtt népesség bő egytizedérőlvan szó!) saját bevallása szerint sohaéletében nem olvasott könyvet.** Érdekes felidézni az előző fejezet ama tapasztalatát, mely szerint az ún. funkcionális és „félalnfabéták” együttes aránya hasonló mértékű volt: a felnőtt népességnek mintegy 12–13%-át tette ki.

A 8. sz. táblázat ezek után arról tudósít, hogy a könyvolvasók különböző fokozatainak arányai hogyan változtak az elmúlt évtizedek során.

8. számú táblázat

*A könyvolvasás gyakoriságának időbeli változása 1964 és 1996 között
(A felnőtt népesség százalékában)*

Gyakorisági fokozatok		Országos reprezentatív vizsgálatok					
		1964* (20 éven felüli népességre átszámolva)	1978 (20 éven felüli népesség)		1985/86 (20 éven felüli népességre átszámolva)		1996** (14 éven felüli népesség; részben átszámított adatok)
Rendszeresen olvas (havi átlagban legalább 1 könyvet)		23	17		17		17
Időnként olvas	Közepes gyakorisággal olvas (negyedévenként legalább 1 könyvet)	36	44	27	23		28
	Nagyon ritkán (de évenként legalább 1 könyvet)			17	22		22
Nem olvas		41	39		38		33
Összesen:		100	100		100		100

* Számított adatok Mándi Péter: A könyv és közössége. I. m. 30., 292-293. p. alapján

** Az MTA-vizsgálat adatait megkíséreltük átszámítani a mi gyakorisági kategóriáinkra a *Kulturális fogyasztás* I. m. 43. p.; valamint (az időnkénti olvasókat) a *Kulturális fogyasztás című vizsgálat dokumentumai* I. m. 174–175. p. alapján.

Jól látható, hogy a könyvolvasási szokások jelentősebb megváltozására még 1964 és 1978 között került sor, amikor – **ha az olvasók köre nem is szűkült – de az olvasás gyakorisága** (a rendszeres olvasók aránya) **elég jelentősen csökkent.** 1978 és 1985/86 között a változás már szerényebb: a közepes gyakorisággal olvasók aránya csökkent valamelyest, s az alig olvasóké növekedett. Végeredményben ez is a *könyvolvasás intenzitásának szolid csökkenését jelenti.* (Ha ezt az intenzitást egy olyan átlagos pontszámmal fejezzük ki, amelyben a nem olvasók 0, a nagyon ritkán olvasók 1, a közepes gyakorisággal olvasók 3, s a rendszeres olvasók 5 pontot kapnak, akkor – a 20 éven felüli népességre számított – az 1978-as átlagérték *1,84*, s ez 1985/86-ban *1,76*-ra mérséklődött.) Ami a kilencvenes éveket illeti, a számított adatok alapján némi javulásra következtethetnénk (az átlagos pontszám: *1,91*), de nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az 1996-os MTA-adatokban a nagyobb olvasási aktivitású 14–20 éves korosztály teljesítménye is benne foglaltatik, ellentétben a 8. táblázat többi számoszlopával. Így inkább az a szembejövő, hogy a kilencvenes évek adatai (főleg a rendszeres olvasók aránya!) mennyire hasonlítanak a korábbiakra.

Korlátozott mértékben ugyan, de ismét lehetőségünk van arra, hogy időben visszamenjünk a negyvenes évekig. 1947 januárjában, egy *budapesti* adatfelvétel során rákérdeztek arra is, hogy az interjúalany *olvas-e jelenleg* valamilyen könyvet. Ezt a kérdést az 1964-es Mándi-féle KTTK-vizsgálat, valamint a mi 1985/86-os felmérésünk is feltette, s a két országos vizsgálatban a fővárosi adatok külön is azonosíthatóak voltak – ld. 9. táblázatot. (Ugyanakkor a megkérdezettek alsó korhatárát – 1947: ?; 1964: 15–x; 1985/86: 18–x év – nem volt módunkban közös nevezőre hozni, s ez a tény – a többet olvasó fiatalok nagyobb száma miatt – némi előnyt biztosít az 1964-es felmérésnek.)

9. számú táblázat

Olvas-e jelenleg valamilyen könyvet? (Budapesti adatok)

A felmérés éve	Akik a kérdéses időpontjában olvastak könyvet (a fővárosi megkérdezettek %-ában)
1947 (?–X évesek)	42,9*
1964 (15–X évesek)	47,3**
1985/86 (18–X évesek)	44,7

* *Levendel Ádám*: I. m. = Jelkép, 1984. 4. sz. 124. p.

** Számított adat *Mándi Péter*: Könyvolvasás ... I. m. 23. p. és II/1: táblázat adatai alapján

Ha figyelembe vesszük az 1964-ben felmérték már említett fiatalabb (s ebből adódóan többet olvasó) mivoltát, akkor elmondhatjuk, hogy a „*jelenleg olvasó*” budapestiek aránya négy évtized alatt talán egy árnyalattal nőtt, de *lényegében változatlan maradt*. Ez a tény nem annyira a teljes változatlanságot, hanem inkább – mint fentebb valószínűsítettük – a valamelyest megnövekedett olvasóközönség megritkult olvasási alkalmait, vagy inkább megcsappant olvasási mennyiségét (mennyiségi teljesítményét) jelenti.

A hetvenes évek végén azt tapasztaltuk, hogy **az egyes társadalmi rétegek olvasási teljesítményszintjei közötti különbségek nagyobbra nőttek**, mint amilyenek a hatvanas évek első felében voltak.²⁷ Ez a *polarizálódási tendencia* gyakorlatilag azt jelentette, hogy az olvasási intenzitás általános gyengülése sokkal erősebben jelentkezett a *fizikai* (főleg mezőgazdasági) dolgozók rétegeiben, mint a *szellemi* foglalkozásúak körében. (Az előbbieken a könyvolvasók aránya is csökkent, az utóbbiakban jobbra csak a rendszeres olvasóké.) A nyolcvanas évek első felében ugyancsak működött a polarizálódási tendencia, de most már nem a szellemi vagy fizikai foglalkozás volt a fő választóvonal (sőt: ezek teljesítménye valamelyest közeledett is egymáshoz), hanem az *aktív–inaktív* tengely.

A nyugdíjasok átlagos olvasási pontszáma 1978 és 1985/86 között 1,75-ről 1,37-re süllyedt, a szintén az inaktívak közé sorolható háziasszonyok olvasási mutatója pedig 0,97-ről 0,89-re. Ezzel szemben az aktív tevékenységet folytató rétegek összességükben növelték olvasási aktivitásukat.²⁸ Ez azért érdekes jelenség, mert azt hihetnők, hogy a „második gazdaság”, a kényszerű plusz munka terheinek zömét viselő aktív népesség életviteléből szorult ki elsősorban a könyv, és a nyugdíjasoknak több ideje és energiája marad az olvasásra. Az aktív életmódnak azonban nemcsak terhei növekedtek, hanem – mint látni fogjuk – könyvszükségletei is: s ez a fejlemény véleményünk szerint kapcsolatba hozható a Magyarországon már a nyolcvanas évek folyamán megindult gazdasági–társadalmi változásokkal: a társadalmi aktivitás és a gazdasági vállalkozó kedv és piacszemlélet fokozatos növekedésével, erősödésével. Ezek a változások főként az aktív korosztályokat érintették, növelték azok információs és rekreációs igényeit. (Az ilyen típusú igények erősödését a preferált olvasmányfajták vizsgálata is messzemenően igazolja.) De ez a dinamizmus a kilencvenes években a jelek szerint *lefékeződött*, és az olvasói aktivitás *stagnálásának* adta át a helyét.

27 Ld. Gereben Ferenc: A felnőtt népesség... I. m 14–15. p.

28 Részletesen adatolva ld. a következő (5/a) fejezetben

5. Az olvasást befolyásoló társadalmi (demográfiai, szociális és kulturális) tényezők

Nézzük meg közelebbről a könyvolvasás tényét és gyakoriságát ösztönző, illetve hátráltató (vagy fogalmazzunk óvatosabban: a magas vagy alacsony olvasói teljesítményekkel tipikusan *együtt járó*) társadalmi jelenségeket, a minden szociológiai vizsgálat által felsorakoztatott „kemény” független változótól az olyan viszonylag ritkábban emlegetett befolyásoló tényezőig, mint a lakáshelyzet, az egészségi állapot és a felekezeti hovatartozás. Ezeket a tényezőket mi most *külön-külön* tesszük meglehetősen egyszerű górcsővünk vizsgálati tárgyává, de közben tudnunk kell: ezek *egyszerre* (ha nem is egyforma erővel) – hol egymást erősítve, hol meg kioltva – fejtik ki hatásukat, mert az olvasás kitüntetetten *multikauzális* jellegű tevékenységnek mondható. Tehát ezeknek a tényezőknek olvasást befolyásoló szerepét nem annyira „működés közben”, hanem modellált formában ismerhetjük meg, többnyire kettő, de időnként három változó egyidejű szerepeltetésével. A reprezentatív felnőtt minták különböző százalékos adatain kívül felhasználjuk a könyvolvasás tényét, gyakoriságát egyszerre érzékeltető korábban ismertetett pontszámos mutatókat, valamint helyenként a reprezentatív minta *családtagjaira* is kiterjedő adatfelvétel háromdimenziós táblázatainak értékeit. (A nagyobb megbízhatóság érdekében általában az országos reprezentatív adatokkal fogunk operálni.)

A) OLVASÁS ÉS TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS

Ami a nemi hovatartozás kérdését illeti, régi tapasztalat, hogy **a nők valamivel többet olvasnak a férfiaknál**²⁹. A nők (0 és 5 közötti tartományban elhelyezkedő) könyvolvasási pontszáma a nyolcvanas évek közepén 2,01 volt, a férfiak 1,77-es átlagértékével szemben. (Az előző, 1978-as országos vizsgálat a – 20 éven felüli – nők átlagértékét 1,91-nek, a férfiakét ugyancsak 1,77-nek mérte, a különbség tehát mintha valamelyest nőtt volna a nyolcvanas évek során.) A *semmit* nem olvasók közé azonos eséllyel kerültek a két nem képviselői, de a *csak sajtóterméket* (könyvet nem) olvasók között több a férfi, mint a nő; míg a sajtóterméket és könyvet *egyaránt* olvasók között viszont nagyobb eséllyel találtuk meg a „gyengébb nem” képviselőit.

A 18 éven felüli *férfiak 60%-a*, a *nőknek* pedig 68% -a olvasott könyvet (legalább egyet) a felmérést megelőző egy év alatt. A reprezentatív mintához tartozó 973 személyen túl a 7 éven felüli *családtagjaiktól* is megkérdeztük,

29 A kérdés részletesebb kifejtésére – az olvasás mennyisége mellett a minőségi különbségekre is rámutatva – korábban tettünk kísérletet. Ld. *Gereben Ferenc–Nagy Attila: Nemi szerepek és olvasási szokások = Kultúra és Közösség, 1984/3. sz..* Lásd továbbá: *Kamarás István: Nők és férfiak mint irodalomolvasók = Könyvtári Figyelő, 1980. 5. sz.*

hogyan olvasnak-e könyvet³⁰. A 7 éven felül 2877 személy közül a férfiak 67, a nőknek 70%-a bizonyult könyvolvasónak. Ahogy ez a 10. sz. táblázat adataiból is kitűnik, a nők csaknem minden korosztálya (kivéve egy idősebb korcsoportot) intenzívebben olvas könyvet, mint a hasonló korú férfiak.

10. számú táblázat

Életkor (év)	A könyvolvasók %-os aránya (1985/86)	
	Férfiak között	Nők között
7–20	80	84
21–30	82	86
31–40	75	78
41–60	67	63
61–	40	48

Térjünk rá az életkor olvasást befolyásoló szerepére (ld. 11. sz. táblázat). A *semmit* (se sajtót, se könyvet) nem olvasók, valamint a *csak sajtóterméket* olvasók aránya az életkor növekedésével egyre emelkedik; a könyvet többféle sajtótermékkel *együtt* olvasók aránya pedig a fiatal és középkorosztályokban a magasabb.

A könyvolvasók arányának, valamint az olvasás gyakoriságának az életkor előrehaladásával csökkenő mértéke régóta ismert tendencia. A közölt adatsorok bizonyítják, hogy korábbi (1978-ban végzett) felmérésünk ezt a tendenciát valamivel következetesebbnek találta. Újabb adataink a *huszonéves korosztály* „rendellenes” viselkedéséről tudósítanak: olvasási teljesítményük drámaian romlott az előző korosztályhoz, és saját korcsoportjuk 1978-as megfelelő adataihoz képest egyaránt. A visszaesés olyan mértékű, hogy 2,09-os átlagértékük még a harminc és negyvenévesek átlagaitól (2,39 és 2,14) is elmarad, vagyis a fiatal-középkorúak korcsoportjaiban megbicsaklik a csökkenő trendvonal. (Ld. a 2. sz. ábrát, amely – a következő többi ábrával együtt – a könyvolvasókban belüli a *rendszeres* olvasók arányát is érzékelteti.)

Ha a huszonévesek csoportját differenciáljuk, a korcsoporton *belül* is jelentős különbségekre bukkanunk, s arra a tanulságra, hogy az olvasási aktivitás főleg a *huszonéves kor második felében* – minden bizonnyal a *családalapítással*, gyerekek fogadásával, *szakmai specializálódással* járó életmódváltás kapcsán –

30 E sokaság szigorú értelemben nem volt ugyan reprezentatív, de – mint már a mintasokaságot ismertető fejezetben említettük – erősen közel állt ehhez. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy reprezentatív mintánk 20 év fölötti részének 62%-os könyvolvasói hányada meglehetősen hasonlít a „családtagsokaság” 20 éven felüli könyvolvasóinak 65%-os adatához.

Életkor (év)	Könyvolvasók %-os aránya	Könyvolvasás gyakoriságának átlagos pontszáma (0–5)*	
		1985/86	(1978)**
18–20	90,0	3,05	–
21–30	74,9	2,09	(2,36)
31–40	79,5	2,39	(2,17)
41–50	75,8	2,14	(1,68)
51–60	58,4	1,53	(1,63)
61–70	50,0	1,50	1,22 (1,38)
71–	33,8	1,00	
Országos átlag	64,4	1,89	(1,84)

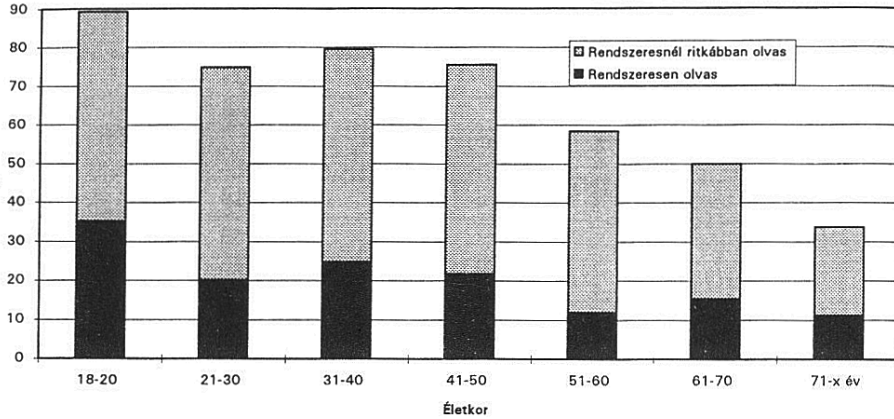
* 0: nem olvas könyvet; 5: rendszeres olvasó.

** 20 éven felüli népességre vonatkozó adatok.

mondható alacsony szintűnek: a 21–25 évesek olvasási átlagpontszáma 2,27 volt (1978-ban 2,72); a 26–30 éveseké pedig 1,99 (2,05). S hogy valóban az életmód-
nak a kultúra szempontjából kedvezőtlen változásairól van szó elsősorban, jelzi
az a tény, hogy a huszonéves korosztály idősebb (26–30 éves) csoportja valójá-
ban (már csak a diplomások belépése miatt is) *iskolázottabb* volt a 21–25 éves
csoportnál: az utóbbinak 29, az előbbinek 37%-a végezte el legalább a közép-
iskolát. Mindehhez azonban hozzákívánczik, hogy már a huszonéves kor *első
felében* is jelentős csökkenés mutatkozik (a tizenéves-kori és az 1978-ban mért
azonoskori adathoz képest egyaránt), ami azt mutatja, hogy az olvasást gátló
életforma-változások *egyre korábban* (és egyre erősebben) jelentkeznek.

A 2. sz. ábra trendvonala (az olvasóké és a rendszeres olvasóké egyaránt)
az 50. életév után is megtörik, a süllyedés ismét meredekké válik. Az 1978-as fel-
méréskor ugyanezen generáció, az akkori negyvenesek – vagyis a hozzávetőle-
gesen a húszas évek második, s a harmincas évek első felében születettek – kö-
rében érzékeltük az olvasási teljesítmény jelentősebb visszaesését, ez a generá-
ció tehát – életkorától viszonylag függetlenül – a magyarországi olvasáskultúra
relatív hullámvölgyét jelenti. Az 1985/86-ban 51–60 évesek teljesítményromlá-
sát részben magyarázhatja az a tény, hogy e korosztály iskolázottsági mutatói
érzékeltetően rosszabbak a 41–50 éves korcsoporténál, bár az iskolázottság te-
kintetében ugyancsak jelentős különbségeket felmutató ötvenes és hatvanas
korosztályok az olvasás terén viszont nagyon hasonló módon viselkednek. (A
negyvenes éveikben járó megkérdezettek 37%-a, az ötvenesek 22%-a, a 61–70
éveseknek pedig 9%-a rendelkezett legalább középiskolai végzettséggel.)

A könyvolvasók és rendszeres olvasók aránya életkor szerint

Az imént utaltunk az 51–60 és 61–70 éves csoportok nagyon *hasonló* olvasási teljesítményeire. (Olvasási pontátlaguk: 1,53 és 1,50.) Az 1978-as felmérés tapasztalata szerint ugyanezen generációk (az akkori 41–50 és 51–60 évesek) olvasási adatai hasonlítottak a legjobban egymásra. Vajon milyen rokonság fűzi össze ezeket az *első világháború és a harmincas évek dereka között* született, iskolázottságukban egyébként jelentősen eltérő generációkat, hogy olvasói aktivitásuk ennyire hasonlitos? (Ma már természetesen az öregség, esetlegesen meggyengült látásuk. De 1978-ban még nem voltak öregek!)

Szintén régóta ismert empirikus tény, hogy az *iskolai végzettség* emelkedésével nő az olvasási aktivitás. A *semmit* vagy *csak sajtóterméket* olvasók főleg az alacsony (8 általános alatti) végzettségűek közül kerülnek ki (a semmit sem olvasók pl. az 5 osztályt vagy kevesebbet végzetteknek egyötödét, a 8 osztályt végzetteknek pedig csak 2% -át tették ki), de a *könyvek* – sajtóterméket mellőző – *kizárólagos olvasása* is inkább az alacsonyabb, mint a magasabb végzettségűek szokása. A többféle sajtótermék és a könyvek *együttes* használata – főleg, ha ez gyakran történik – a végzettség emelkedésével következetesen erősödik: a 8 általánosnál kevesebbet végzettek egyharmada, a diplomásoknak pedig a fele olvas rendszeresen könyvet s egyúttal többféle sajtóterméket.

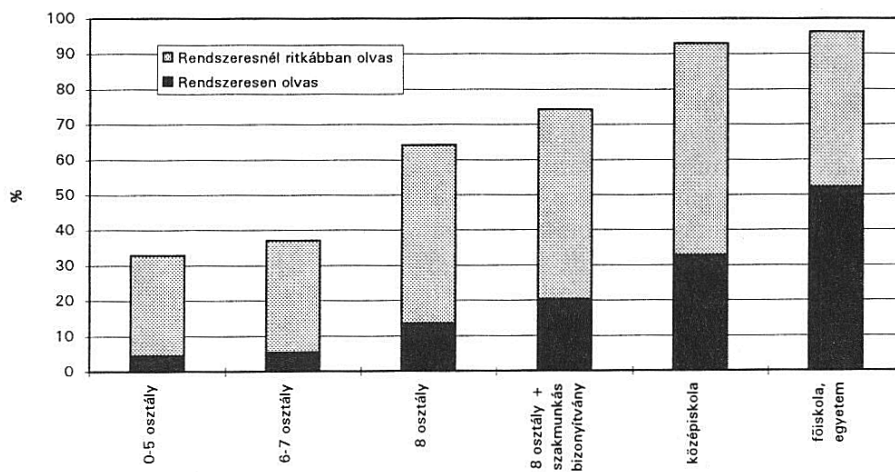
Amint a 12. sz. táblázat és a 3. ábra egyaránt tanúsítják, **az iskolázottság emelkedésével a könyvolvasók aránya, az olvasás gyakorisága egyaránt emelkedik.** Az említett dokumentumokból az is kiderül, hogy az emelkedés *következetesen* és kivétel nélkül *minden* végzettségfokozat esetén tapasztalható.

Iskolai végzettség	Könyvolvasók %-os aránya (1985/86)	A könyvolvasás gyakoriságának átlagos pontszáma (0–5)*	
		1985/86	(1978)
0–5 osztály	32,8	0,62	(0,68)
6–7 osztály	37,0	0,78	(0,90)
8 osztály	64,1	1,67	(1,68)
8 általános+szakmunkás bizonyítvány	74,2	2,15	(2,07)
Középiskola	92,9	3,02	(3,06)
Főiskola, egyetem	96,2	3,65	(3,72)
Országos átlag	64,4	1,89	(1,84)

* 0: nem olvas könyvet; 5: rendszeres olvasó.

3. számú ábra

*A könyvolvasók és rendszeres olvasók százalékos aránya
iskolai végzettség szerint*

3. sz. ábránk a számsornál is jobban szemlélteti, hogy két végzettségi fokozatnál „meglódulnak” az olvasási mutatók: az *általános iskola* elvégzésével a könyvolvasás kisebbségi tevékenységből *többségivé*; a középiskolai *érettségi* után pedig gyakorlatilag *általánossá* válik. A rendszeres olvasók ará-

nyának jelentősebb emelkedése ugyancsak az érettségi szintjén következik be, de csak a felsőfok szintjén válik többségi tevékenységgé.

Abban nem lehet semmi meglepő, hogy a 8 osztálynál alacsonyabb végzettség többnyire *nem elegendő* (többek között) az olvasáskultúra akár elemi szinten való kialakulásához sem. A helyzet persze bonyolultabb: úgy is fogalmazhatnánk, hogy valójában az a réteghelyzet, szociokulturális milió és életvitel az igazi hátráltatója az olvasási készségek kialakulásának, amelynek talajából csak ilyen hiányos iskolázottság tudott kisarjadni. Amikor az olvasást gátló hátrányos helyzetnek erről az esetéről beszélünk, nem feledhetjük, hogy a nyolcvanas években felnőtt magyar népességnek (és 1985/86-os felmérésünk mintájának) 30% -a *nem* végezte el a 8 osztályos általános iskolát. (Az 1990-es népszámlálás szerint már „csak” 23% -a.)

A befejezett nyolc osztály, bár önmagában ma már – általános vélekedés szerint – nem ad elegendő ismeretet, az olvasói aktivitás (meglehetősen szerény) átlagos szintjét produkálja. A 18 éven felüli népesség kb. egyötödére jellemző (legfőljebb) középiskolai végzettség pedig az embereket – csekély kivétellel – valóban olvasóvá avatja. A következtetés kézenfekvő (még ha a megvalósítás nem is egyszerű): az olvasáskultúra társadalmi bázisának kiszélesítése terén a *középszkola általánossá tétele* jelenthetne igazi áttörést.

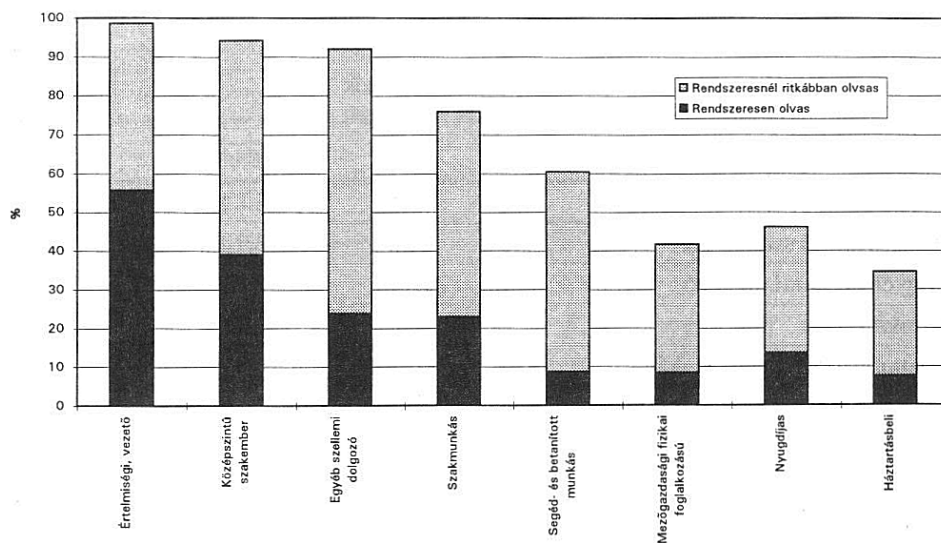
Míg a legfiatalabb és a legöregebb felnőtt korosztályok között az olvasási pontszámos mutató *háromszoros* különbséget mutatott (vagyis a legfiatalabb – 18–20 éves – felnőttek háromszor többet olvasnak, mint a legidősebb – 70 éven felüli – nemzedék), addig a legalacsonyabb és legmagasabb végzettségi fokozat között *5-6 szoros* különbséget tapasztaltunk. Vagyis az *iskolázottság erősebben befolyásolja az olvasási teljesítményeket, mint az életkor*. Talán meglepi az olvasót, hogy az oly sokat szidott, hatékonyságában oly sokszor megkérdőjelezett iskolarendszer milyen markáns nyomot hagy az olvasáskultúrán – ez a tény is bizonyítja, hogy milyen fontos, *valóban stratégiai* ágazatról van szó, amelynek színvonalát és határfokát nemcsak *érdemes*, hanem *kell* is emelni.

A társadalmi munkamegosztás, vagyis a *r é t e g h o v a t a r t o z á s* szintén jelentősen differenciálja az olvasás mennyiségi mutatóit. *Semmit* vagy *kizárólag sajtóterméket* főleg a szakképzetlen fizikai munkások (beleértve a mezőgazdasági tevékenységet is), valamint a háziasszonyok és a nyugdíjasok olvasnak, a sajtótermékek és könyvek *együttes*, rendszeres olvasásának szokása pedig elsősorban az értelmiség (55%), majd a középszintű szakemberek (32%), és az adminisztratív szellemi dolgozók, valamint a szakmunkások (21–22%) körében figyelhető meg. Ez a „réteghierarchia” – amint azt a 13. sz. táblázat valamint a 4. és 5. sz. ábra bizonyítja – a szorosan vett könyvolvasás terén is megnyilvánul.

Számsorainkból és az 5. sz. ábra oszlopgrafikonjaiból egyaránt az olvasható ki, hogy a nyolcvanas évek során – a hetvenes évekhez képest – a fizikai és szellemi foglalkozású aktív rétegek körében (egy-két kivétellel, ami a rendszeres olvasók arányának némi csökkenéséből származott) nőtt mind a könyv-

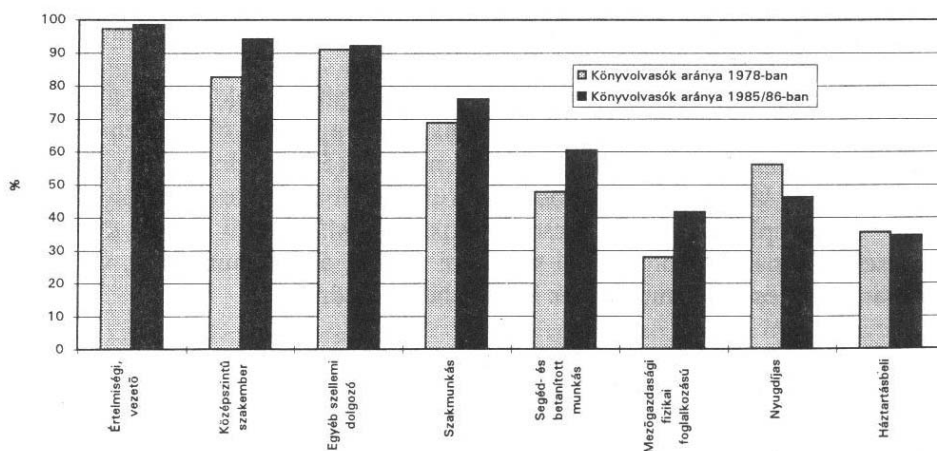
4. számú ábra

A könyvolvasók és rendszeres olvasók százalékos aránya
foglalkozás szerint 1985/86-ban

5. számú ábra

A könyvolvasók százalékos aránya foglalkozás szerint 1978-ban és
1985/86-ban

olvasók aránya; mind pedig az olvasás gyakorisága – az inaktív rétegek (elsősorban a nyugdíjasok) esetében viszont csökkent. (Íme a jelenség, amit már korábban mint az „*aktív–inaktív olló*” szétnyílását emlegettünk!)

13. számú táblázat

Foglalkozás	Könyvolvasók %-os aránya 1985/86)	A könyvolvasás gyakoriságának átlagos pontszáma (0–5)	
		1985/86	(1978)
Értelmiség	98,6	3,84	(3,96)
Középszintű szakember	94,2	3,10	(2,63)
Egyéb szellemi dolgozó	92,1	2,61	(2,96)
Szaktanács	76,0	2,15	(1,93)
Betanított és segédmunkás	60,5	1,40	(1,11)
Mezőgazdasági fizikai foglalkozású	41,7	1,14	(0,65)
Nyugdíjas	46,2	1,37	(1,75)
Háztartásbeli	34,6	0,89	(0,97)
Országos átlag	64,4	1,89	(1,84)

* 0: nem olvas könyvet; 5: rendszeresen olvas

Annak érdekében, hogy az egyes munkamegosztási főcsoportok olvasási aktivitásáról minél megbízhatóbb képet kapjunk, készítettünk olyan kimutatót is (ld. 14. sz. táblázatot), amelyben a *nyugdíjasok* nem külön csoportban, hanem *egykori foglalkozásuk* rétegeiben szerepeltek. (S egyúttal elkülönítettünk egy új alakulatot: a nyolcvanas évek derekán még szerény számú *kisvállalkozói* csoportot.)

Az egyes foglalkozási csoportok, nyugdíjaikkal feldúsítva, általában valamivel rosszabb teljesítményt nyújtanak (kivéve az „egyéb szellemi dolgozók” kategóriáját), mint a nyugdíjasok nélkül. (Ez meglehetősen logikus, hiszen – mint láttuk – az idősebb emberek általában kevesebbet olvasnak a fiatal- és középkorúaknál.) Új csoportunk, a *kisvállalkozók* (az ez utáni felméréseknek már komolyan kell számolni velük), a szaktanácsok, valamint a betanított-, és segédmunkások között helyezkednek el.

Összefoglalva a réteghovatartozással kapcsolatos tapasztalatainkat: elmondható, hogy a *fizikai jellegű munkától a szellemi, a szakképzetlen munkától az egyre több szakképzettséget igénylő tevékenység, valamint a mezőgazdaságtól a nem mezőgazdasági munka felé haladva nő az olvasók aránya és az*

olvasás gyakorisága. Az olvasás mennyiségi mutatói szerint az egyes foglalkozási rétegek – „alulról felfelé” haladva – a következő hierarchikus sorba szerveződnek: háztartásbeli, ill. mezőgazdasági fizikai – egyéb (segéd- és betanított) munkás – kisvállalkozó – szakmunkás – egyéb szellemi (adminisztratív) dolgozó – középszintű szakember – értelmiségi.³¹

14. számú táblázat

Foglalkozás (nyugdíjasok eredeti foglalkozásuk szerinti besorolásban)	Könyvolvasók %-os aránya	A könyvolvasás gyakoriságának átlagos pontszáma (0–5)
Értelmiség	97,8	3,78
Középszintű szakember	85,2	2,74
Egyéb szellemi dolgozó	91,9	2,80
Szakmunkás	70,6	2,02
Betanított- és segédmunkás	54,8	1,31
Mezőgazdasági fizikai foglalkozású	29,1	0,67
Háztartásbeli	33,8	0,86
Kisvállalkozó	54,5	1,82
Országos átlag	64,4	1,89

* 0: nem olvas könyvet; 5: rendszeresen olvas.

A két „végpont” átlagos pontszámai között, a különböző kimutatásokban némileg változóan, 4–5,5-szeres a különbség; a teljesítmények tehát itt is meglehetősen szóródnak. Vagyis a társadalmi munkamegosztásban betöltött hely csaknem olyan erősen differenciálja és befolyásolja az olvasói magatartást, mint az 5–6 szoros különbségeket felmutató iskolai végzettség.

A foglalkozási mobilitás is érzékelhető befolyást gyakorol az olvasási aktivitásra. A kérdezettek intragenerációs (vagyis a saját eredeti foglalkozásukhoz mért) átrétegeződésének vizsgálata azt mutatta, hogy míg a közepe-

31 Egy 1987/88-ban végzett 3000 fős országos reprezentatív vizsgálat többféle tudástípus komplex elemzésekor azt tapasztalta, hogy a „tudásdepriváltak” aránya lényegében a mi olvasási réteghierarchiánk sorrendjében csökken, kivéve az „önállóak” kategóriáját, amely jobban szerepel a mi „kisvállalkozóinknál”. Ld.: Angelusz Róbert–Tardos Róbert: Alapadatok a tudásstílusok társadalmi megoszlásáról a nyolcvanas évek Magyarországon. In: Társadalmi riport 1990. I. m. 346. p.

sen és erősen „felfelé” mobil³² kérdezetteknek 94%-a, az immobil és „lefelé” mobil csoportok mintegy kétharmada olvasott könyvet. (Olvasási pontszámaik: 2;51, illetve 1,84; 2,02. Az enyhén „felfelé” mobil csoport a két végpont között helyezkedik el: 2,13.) Az elmúlt évtizedekben lejátszódó (főleg a jelentősebb mértékű) „felfelé” irányuló társadalmi átrétegződés tehát az olvasói érdeklődés nem túl jelentős mértékű, de jól érzékelhető megnövekedésével járt együtt.

A társadalmi munkamegosztásban betöltött szerep, a „hivatalos” foglalkozás mellett a magyar társadalom meglehetősen sok, s az utóbbi évtizedek során egyre növekvő mértékű munkát végzett a második gazdaságban, a jövedelemkiegészítés, illetve költségkímélés céljából. Időmérleg-vizsgálatok adatai szerint a 15–69 éves népesség évi átlagos napjából a jövedelemkiegészítő mezőgazdasági munkára 1976/77-ben 59 perc, 1986/87-ben pedig 63 perc jutott; egyéb jövedelemkiegészítő – fizikai és szellemi – munkára 3, illetve 12 perc; tartós eszközök javítására 4, illetve 8 perc. Vagyis mindezekre a tevékenységekre összesen 1976/77-ben 74 percet, 1986/87-ben pedig 94 percet fordítottak naponta.³³

A vizsgálatunk során feltett kérdésre (Szokott-e Ön különmunkát végezni...), a 18 éven felüli mintasokaság 40%-a válaszolt igennel. (Az értelmiség 44% -a, a középszintű és egyéb szellemi dolgozók 30–40% -a, a szakmunkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók 60-60; s a nyugdíjasok 22% -a.)

Ha valaki úgy vélné, hogy fordított arányosság érvényesül a különmunka és az olvasás mennyisége között, akkor téved (ld. 15. sz. táblázat).

A pontszámos átlagértékek (bár a különbségek nem jelentősek) a két végponton: a különmunkát nagyon sokat, illetve nagyon keveset (semmit) végzők körében a legalacsonyabbak, és a közepes gyakoriságú (hetenkénti–havonkénti) munkavégzők csoportjaiban a legmagasabbak. (A könyvet olvasók arányszáma a „naponkénti” csoportban 63%; „hetenként”: 77%; „nem végez”: 62%.) Vagyis a nem túlfeszített különmunka nemhogy hátráltatná, de valamelyest még serkenti is az olvasói érdeklődést, részint a mellékes munkavégzésből adódó plusz információs igényből, másrészt – feltehetőleg – a különmunkával általában együtt járó aktívabb, vállalkozó szellemű mentalitásból adódóan.

A különmunkák egyik speciális válfajára, a házépítésre külön is rákérdeztünk. Megállapíthattuk, hogy akik a felmérés idején (vagy azt közvetlenül megelőzően) folytattak építkezési, jelentősebb lakás- vagy házfelújítási mun-

32 Az eredeti foglalkozáshoz képest mért jelentősebb „fölfelé” irányuló átrétegződésnek számít pl. a mezőgazdasági fizikai foglalkozásból szakmunkássá, illetve szellemi dolgozónak válás; a szakképzetlen munkásból szellemi, a szakmunkásból értelmiséggé válás stb.

33 Ld. Andorka Rudolf–Falussy Béla–Harcza István: Időfelhasználás és életmód. In: Társadalmi riport 1990. I. m. 193. és 197. p.

kálatokat (a kérdezettek egyharmadáról van szó!), azok között több volt a könyvolvasó (70%), mint a nem építkezők között (62%). Az előbbi csoportban a gyakorisági átlagpontszám is magasabb volt valamivel (1,99; 1,85-tel szemben). Persze ebbe bele kell kalkulálni, hogy a nem építkezők között ott vannak a keveset olvasó idős emberek – ez a tény az építkezők olvasási pluszteljesítményét csökkenti valamelyest. Annyit azonban bizvást elmondhatunk: ismét nem igazolódott, hogy az embereknek a társadalmi munkamegosztáson kívül, általában saját hasznukra végzett értelmes tevékenysége drámaian visszavetné olvasási aktivitásukat.

15. számú táblázat

Különmunka végzésének gyakorisága	A könyvolvasás gyakoriságának átlagos pontszáma (0–5)*
Naponta	1,85
Hetenként	2,02
Havonta	1,93
Ritkábban	1,83
Nem szokott végezni	1,87
Országos átlag	1,89

* 0: nem olvas könyvet; 5: rendszeresen olvas.

B) A TERÜLETI ÉS SZOCIÁLIS TAGOZÓDÁS HATÁSA AZ OLVASÁSRA

A lakóhely nagyságrendje – szintén régi tapasztalatként – ugyancsak jelentős befolyásolója az olvasási szokásoknak. A *semmit* sem, valamint a *csak sajtóterméket* olvasók aránya úgy növekszik, ahogy az egyre kisebb települések felé haladunk. Sajtótermékek és könyvek *együttes* olvasására pedig elsősorban a városokban kerül sor.

A 16. sz. táblázat adatai a könyvet nem olvasók arányát, valamint a könyvolvasás gyakoriságának az átlagos pontszámát mutatják be településtípusonként.

Alapjaiban igaznak mondható a régi tétel: **a település nagyságrendjével általában véve nő az olvasók aránya és az olvasás intenzitása**, de több ponton finomításra szorul.

Az 6. sz. ábra oszlopgrafikonja és fenti adataink szemléletesen jelzik, hogy az 5000 lakosnál kisebb települések két (2000 lakos alatti és feletti) kategóriája a hetvenes és a nyolcvanas években egyaránt szinte teljesen azo-

nos olvasási adatokat produkált. Némi növekedés az 5000 lakos fölötti nagyságrendben következik be, de *az igazi különbség a város és a falu között húzódik*. (Tegyük hozzá: a képzetten és fiatalabb népességű – már csak ezért is többet olvasó – város, és az alacsonyabb iskolázottságú és idősebb lakosságú falu között.) A különböző nagyságrendű városok adatai szintén erősen hasonlítanak egymásra, sőt – új fejleményként – a növekedési tendencia a *főváros határában megtorpan*. 1978-ban Budapest még jelentős előnnyel rendelkezett, ez az előny a nyolcvanas évekre „elolvadt”. (Annak ellenére, hogy 1985/86-os felmérésünk változatlanul Budapesten találta legmagasabbnak a diplomások és általában a szellemi munkavégzők arányát!) A hetvenes évekhez képest nemcsak a főváros visszaesése, hanem a *kisközségek szerény javulása* is érzékelhető, vagyis a legkisebb és a legnagyobb települések és általában a **város és falu globális olvasói mutatóinak különbsége némileg csökkent**³⁴, **miközben a város és a falu határvonalán** (a nagyközség és a kisváros között) **a különbségek nőttek**: tehát a nivellálódás és a polarizálódás jegyeinek sajátos együttesével van dolgunk.

16. számú táblázat

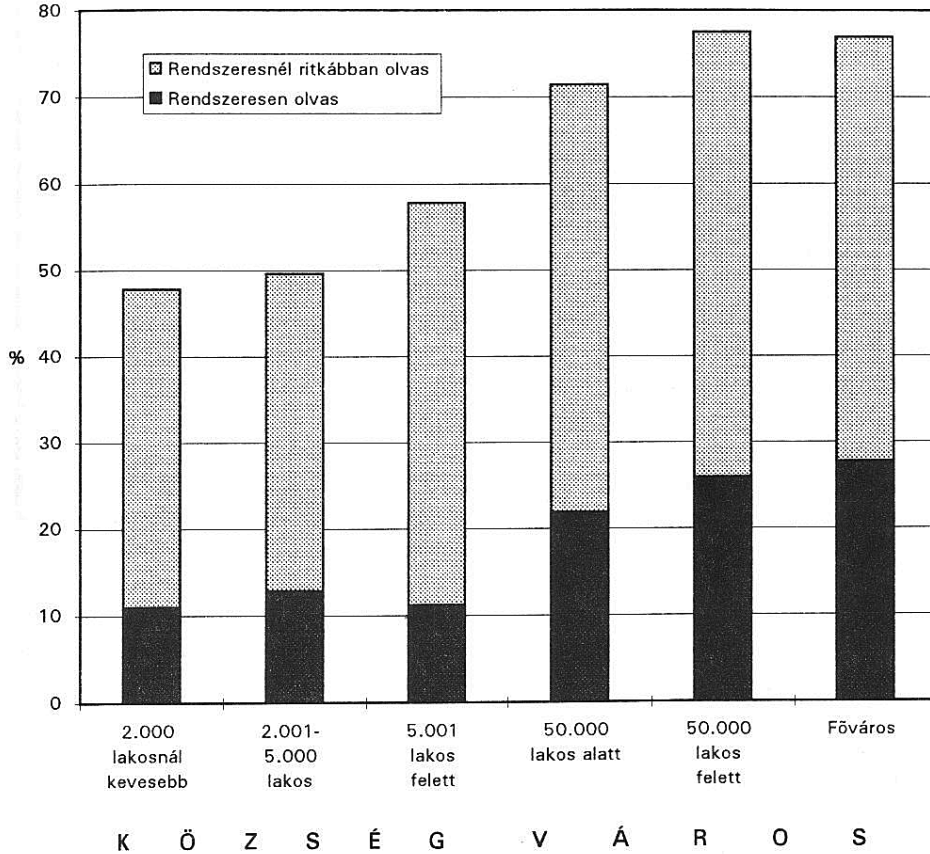
Lakóhely nagyságrendje	A könyvolvasók %-os aránya 1985/86	A könyvolvasás gyakoriságának átlagpontszáma (0–5)*	
		1985/86	(1978)
Község (2000 lakos alatt)	47,8	1,26	(1,10)
Község (2001–5000 lakossal)	49,6	1,34	(1,14)
Község (5000 lakos felett)	57,8	1,42	(1,41)
Kisváros (50 000 lakos alatt)	71,4	2,14	(1,70)
Vidéki nagyváros (50 000 lakos felett)	77,5	2,49	(2,52)
Főváros	76,9	2,42	(2,83)
Országos átlag	64,4	1,89	(1,84)

* 0: nem olvas; 5: rendszeresen olvas.

A legkisebb és a legnagyobb településtípus olvasási átlagpontszámai között a nyolcvanas években már csak mintegy *kétszeres* volt a különbség, ami elmarad nemcsak a legerősebb befolyásoló tényezőnek tapasztalt iskolai végzettség, hanem a foglalkozás és valamivel még az életkor differenciáló hatásától is.

³⁴ 1978-ban a városok 2,44-os, a falvak 1,20-os olvasási átlagpontszámot értek el; 1985/86-ban 2,36 és 1,33 voltak a megfelelő (város–falu) értékek: tehát a város–falu olló mintha valamelyest *összébbzáródott* volna.

A könyvolvasók és rendszeres olvasók százalékos aránya
a lakóhely nagysága szerint

A kérdezettek lakóhelyét nemcsak nagyságrendi, hanem t á j e g y s é g i bontásban is változóként szerepeltettük. Az egyes régiókat – a hozzájuk tartozó olvasási átlagpontszámok feltüntetésével – a 17. táblázat mutatja be.

Az élen álló *Budapest* (egyedül csak ez a régió nem tartalmazott falusi körzeteket!) után a *Dunántúl északnyugati és középső tája* bizonyult a legolvasottabbnak, amelyet a két másik (legalábbis jobbára) dunántúli régió (Dél-Dunántúl és Budapest környéke) követett. A felsorolt körzetekben találtuk általában a legkevesebb *semmit*, illetve *csak sajtóterméket* olvasó kérdezettet, s a legtöbb olyat, aki a többféle sajtótermék mellett *könyvet is* olvas.

Tájegység	A könyvolvasók %-os aránya	A könyvolvasás gyakoriságának átlagos pontszáma (0–5)*
	1985/86	
Budapest	76,9	2,42
Budapest környéke (Pest, Fejér és Komárom m.)	66,7	1,85
Északnyugat-Dunántúl (Győr-Moson-Sopron, Veszprém, Vas és Zala m.)	66,9	2,01
Dél-Dunántúl (Somogy, Baranya és Tolna m.)	61,2	1,92
Közép- és Dél-Alföld (Bács-Kiskun, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok m.)	60,0	1,75
Észak-Magyarország (Nógrád, Heves, BAZ m.)	58,1	1,60
Kelet-Magyarország (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés m.)	54,0	1,46
Országos átlag	64,4	1,89

* 0: nem olvas könyvet; 5: rendszeresen olvas.

Az alföldi körzetekre mindennek az ellenkezője igaz, különösen a *kelet-magyarországra*, amely minden (mennyei) olvasási mutató terén a legrosszabb eredményeket érte el. A különbségek ugyan nem nagyok, de nem is jelentéktelenek és főleg következetesek: az adatok **(észak-) nyugatról kelet felé haladva az olvasási teljesítmények fokozatos csökkenését mutatják.** (A Magyarország olvasástérképének két szélső pontját jelentő nyugati és keleti országrészek eltéréseinek mélyrehatóbb – az értékszámok eltéréseit is elemző – vizsgálatára a későbbiekben még visszatérünk.)

A lakás helyzet, a háztartás felszereltsége ugyancsak tendenciaszerű összefüggést mutat az olvasási aktivitással. A lakás *komfortosságának* javulása az olvasói érdeklődés fokozódásával jár együtt: a komfort nélküli, illetve félkomfortos lakásban élő kérdezettek egyharmada; az összkomfortos lakások lakóinak csaknem negyötöde volt könyvolvasó. Hasonló tapasztalatra tettünk szert összesített *lakásmódmutatónk*³⁵ alkalmazásakor: az összesített osztályzatok 1 és 5 közötti skáláján felfelé haladva következetesen nő a könyvolva-

35 Ebben a pontszámok mutatóban a komfortfokozaton kívül szerepet kapott a lakáshasználat jogcíme, a laksűrűség és a háztartás (gépi) felszereltségének mértéke is. Kialakításának részletes leírását ld. a Függelékben.

sók, s azon belül a rendszeres olvasók aránya. Igaz, a *rendszeres olvasók mutatója nem az 5-ös osztályzat (a legjobb nívójú), hanem a 4-es pontszámú lakások lakói körében volt a legmagasabb*; a legjobb kategóriájú lakásokban élők inkább az ún. időnkénti olvasók csoportjába tartoztak. Ez a tény egyúttal figyelmeztet minket, hogy az összefüggés *nem automatikus* és jobbra csak *közvetett*. Arról van szó, hogy a lakások komfortossága és felszereltsége általában éppen azokban a szellemi foglalkozásúak, nagyvárosi emberek által lakott lakásokban a legjobb, amely rétegeket már korábban legintenzívebb olvasókként ismertük meg. (Az értelmiség a legjobb színvonalú – 5-ös osztályzatú – lakások birtoklásában azonban nem tudja meghaladni az egyéb szellemi dolgozók átlagát – itt lehet annak a magyarázata, hogy nem a legjobb, hanem az értelmiségiek által tömegesen lakott *második legjobb* kategóriájú lakásokban olvasnak a legtöbbet.)

A lakás *olvasásra való alkalmassága* külön megmérés tárgya volt³⁶. Kérdőbiztosaink a felkeresett csaknem ezer lakásnak 43%-át tartották olvasásra kifejezetten alkalmasnak (pl. volt olvasósarok vagy íróasztal); 32%-át mérsékeltén alkalmasnak és közel egynegyedét alkalmatlannak. Nem lehet meglepő, hogy az olvasás és annak „infrastrukturális” lehetősége között szoros kapcsolatot találtunk (hisz a lakáskörnyezet nemcsak – jobb vagy rosszabb – *lehetőséget*, hanem az olvasásra kisebb-nagyobb késztetést érző ember környezetalakító munkájának *eredményét* is jelenti): az olvasásra alkalmatlan lakásokban nagyobbbrészt *semennyit*, a mérsékeltén alkalmas típusban pedig főleg *ritkán*, és a kifejezetten alkalmas lakásokban pedig leginkább *gyakran* szoktak olvasni. De azoknak a kérdezetteknek, akik olvasásra úgymond alkalmatlan lakásokban élnek, 35%-a szokott azért könyvet olvasni, sőt 6%-uk rendszeres könyvolvasónak bizonyult. Íme annak a bizonyítéka, hogy az egyéni motivációk erősebbek lehetnek a zord feltételrendszerénél!

Végül a háztartás felszereltségéhez tartoznak a *közlekedési eszközök* is.³⁷ Aki úgy gondolná, hogy a család „motorizáltsági” fokának emelkedésével csökken az olvasásra fordítható idő és energia, ebből adódóan az olvasási kedv is – az ismét téved: a csak kerékpárral rendelkezőknek 52%-a, a gépkocsi-tulajdonosoknak 78%-a szokott könyvet olvasni, ráadásul az autósok gyakrabbi olvasóknak is bizonyultak (24%-uk volt rendszeres olvasó, a csak biciklivel rendelkezőknek pedig 13%-a).

36 Megkértük a kérdezőbiztosokat, jellemezzék helyszíni benyomásaik alapján a lakásokat: milyen a megvilágítás, van-e félrevonulási lehetőség, olvasósarok, íróasztal stb.

37 A csaknem 1000 fős reprezentatív minta egynegyede *nem* rendelkezett közlekedési eszközzel; 18% csak *kerékpárt*, 9% pedig legfeljebb *motorkerékpárt* birtokolt, a családok 38%-ának volt *gépkocsija* (is). (Ez utóbbi adatot a háztartás-statisztika is megerősíti: eszerint 1986-ban 100 háztartásra 39 gépkocsi jutott. Idézi: *Andorka Rudolf–Harcza István*: Fogyasztás. In: Társadalmi riport, 1990. I. m. 128. p.

Az összefüggés ismét inkább csak közvetett: az *autó* elsősorban a különben is többet olvasó szellemi foglalkozású családokban lelhető föl (az értelmiségi családok 3/4-ében, az egyéb szellemi foglalkozásúak 62% -ában, szakmunkásoknak csak 42% -ában); a fizikai foglalkozású családok inkább a kerékpár és a motorkerékpár birtoklásában vezetnek.

Több oldalról igazolódott tehát (pl. a különmunkák végzése, házépítés-lakásfelújítás, és később még találkozni fogunk a hétvégi házak és kiskertek „olvasztató” hatásával), hogy az olvasást befolyásoló tényezők és életkörülmények *nem szólóban és nem mechanikusan* fejtik ki hatásukat, hanem *az életvitel, életmód, értékrend komplexitásába ágyazódva: a változatos, színes, kreatív életvitel, még ha egyfelől el is vesz időt a kulturális tevékenységektől, másfelől épp a maga sokoldalú ingergazdagságával és aktivitásával erőteljes motivációt is teremt – pl. az olvasásra.*

„Küszködik-e Ön olyan tartós, állandósult betegséggel, fogyatékos-sággal, amely károsan befolyásolja életvitelét?” Fenti kérdésünkre 18 éven felüli mintáink 30%-a válaszolt igenlően³⁸.

A betegeskedőktől megkérdeztük azt is, hogy vannak-e olyan defektusaik, amelyek kifejezetten *hátráltatják őket az olvasásban*, illetve az olvasmányok beszerzésében. A teljes minta 22%-a számolt be ilyen akadályról, ebből 13% a szemére panaszkodott (50 év fölött ugrásszerűen megnő a számuk!); 3% egyéb testi, 1% szellemi, 5% egyéb, illetve többféle fogyatékos-ságot említett.

A betegségek meglehetősen mély nyomot hagynak az olvasási szokásokon: az egészségeseknek 72% -a, a tartós betegségekkel bajlódóknak csak 49% -a olvas könyvet, az előbbiek olvasásgyakorisági pontszáma 2,14, az utóbbiaké pedig mindössze 1,35.

A *semmit* sem olvasók 60% -ának van valamilyen tartós betegsége (!); a *csak napilapot* olvasóknak 42% -a, a sajtót és rendszeresen könyvet *egyaránt* olvasók mindössze 18% -a mondta, hogy nem egészséges. **A tartós betegség tehát alacsonyabb olvasási aktivitásra hajlamosít;** különösen ha számításba vesszük, hogy legkevésbé azok a társadalmi csoportok bizonyultak egészségesnek (idősebb korosztályok, szakképzettség nélküliek, kis települések lakói), akik betegség *nélkül* is lényegesen kevesebbet szoktak olvasni az átlagosnál, illetve akik a betű nélküli életvitel legnépesebb társadalmi bázisát képezik. Vagyis a betegség, mint egyik hátrányosító (és egyben a hátrányos helyzetet „kijelző”) tényező, az ismert *halmozódási hajlandóságtól*³⁹ vezetve,

38 Egy 1986-os KSH-vizsgálat a valamilyen fogyatékos-ságban és tartós betegségben szenvedők arányát 22% -osnak találta, de ott az átlagosnál sokkal egészségesebb 0–18 éves korosztály is szerepelt a mintában. Ld.: *Ujvári József: A magyar népesség egészségi állapotának fontosabb jellemzői a nyolcvanas években.* In: Társadalmi riport 1990. I. m. 512. p.

39 Ld. erről részletesebben: *Gereben Ferenc: Olvasásszociológiai adalékok a hátrányos helyzet megítéléséhez* = Könyvtári Figyelő, 1987. 5. sz.

előszeretettel csatlakozik a hátrányos társadalmi helyzet egyéb ismérveihez. Íme: ismét a „Máté-effektust” látjuk „működés közben”!

Ami a kifejezetten olvasást gátló betegségeket illeti, ilyenben a könyvtől tartózkodók 36%-a szenved (ebből 22%-nak rossz a szeme); nekik – legalábbis egyik okként – „egészségügyi alibijük” van a nem olvasásra. De azért viszonylag sokan nem élnek ezzel az alibivel: az olvasást gátló betegségek szenvedő alanyainak mintegy 40%-a szokott könyvet olvasni (sőt egytizedük rendszeresen).

C) NÉHÁNY KULTURÁLIS JELENSÉG KAPCSOLATA AZ OLVASÁSSAL

Ismeretes, hogy a magyar társadalom meglehetősen gyenge lábakon áll az idegen nyelvek ismeretében. Vizsgálatunk során az olvasási aktivitást összevetettük a nyelvtudással is.

Felnőtt mintáink 97,6%-a vallotta magát 1985/86-ban magyar anyanyelvűnek. Ugyancsak a teljes mintának 82%-a mondta, hogy *nem tud* anyanyelvén kívül egyetlen idegen nyelven sem beszélni, sem olvasni. (1991-es és 1993-as vidéki felmérésünk összevont adata szerint: 78%, tehát valamelyest javult a helyzet. Az idegen nyelvet ismerők 18%-nyi halmazából 3% *csak olvasni* tud (egy vagy több idegen nyelven), további 8% *egy*, 4% *több* idegen nyelven *tud olvasni és beszélni*; végül 3% *csak beszélni* tud anyanyelvén kívüli más nyelve(ke)n. Vagyis a *felőtt népességnek* – saját bevallása szerint – mintegy 15%-a *tud elolvasni valamilyen idegen nyelvű közleményt*,⁴⁰ főleg a legfiatalabb (18–20 éves) felnőttek és az értelmiségiek. (De még az értelmiségieknek is 60%-a csak anyanyelvén tud kommunikálni!) A legfiatalabbak adataiból ugyanakkor arra következtethetünk, hogy az elkövetkező években a nyelvtudás társadalmi mutatóinak jól érzékelhető javulására számíthatunk.

A 18. sz. táblázat bemutatja az egyes nyelvek ismeretének magyarországi elterjedtségét.

Az idegen nyelvek ismeretének rétegotthonosságáról főntebb mondotakat kiegészítve elmondhatjuk, hogy a német nyelvet – a fiatalokon (16%) kívül – viszonylag magas arányban bírják a 60 éven felüliek (15%) is, és – az oroszsal együtt – a szakmunkások is átlag közeli mértékben említették.

A nyelvtudás természetes és szoros kapcsolatot tart az olvasási hajlandósággal és fordítva: ld. a 19. táblázatot.

40 Egy 1987/88-ban végzett, 3000 fős országos reprezentatív vizsgálat 12%-osnak találta azok arányát, akik olvasási szinten „elég jól” értenek valamilyen idegen nyelvet. Ehhez járul még a „valamennyire” értők 14%-nyi csoportja. Ld: *Angelusz Róbert–Tardos Róbert*: Alapadatok a tudásstílusok társadalmi megoszlásáról a nyolcvanas évek Magyarországn. In: Társadalmi riport 1990. I. m. 354. p.

18. számú táblázat

Nyelvek felsorolása	Az adott nyelven olvasni és/vagy beszélni tudók %-os aránya a felnőtt népességben belül (1985/86)
Német	10,0
Orosz	5,0
Angol	3,3
Francia	1,5
Olasz	0,7
Spanyol	0,3

19. számú táblázat

Idegen nyelvek ismerete	Könyvolvasók % os aránya	Ebből a rendszeres olvasók aránya (%)
Idegen nyelven nem tudók közül	62,2	15,1
Egy v. több idegen nyelven olvasni és/vagy beszélni tudók közül	78,5	38,1

Az idegen nyelvet ismerők között lényegesen több olvasót és főleg gyakori olvasót találtunk, mint azok között, akik csak anyanyelvüket tudják használni.

Az aktív művelődési tevékenység, az önképző magatartás szintén meglehetősen magától értetődő kapcsolatban áll az olvasással. A felnőtt mintához tartozó 973 személy 5%-a mondta a nyolcvanas évek közepén, hogy jelenleg *továbbtanul* valamilyen esti iskolán vagy szakmai továbbképző tanfolyamon;⁴¹ s további 10% pedig úgy nyilatkozott, hogy a későbbiekben *szándékában áll* továbbtanulni. A továbbtanulók 94%-a, s a továbbtanulni szándékozók 90%-a volt könyvolvasó, tehát messze az átlag fölé állt a könyv iránti érdeklődésük.

Akik azt állították, hogy ők tagjai valamilyen közművelődési vagy *kulturális egyesületnek* (a felnőtt minta 4%-a tette ezt 1985/86 telén), azok szintén valamivel közelebb álltak a könyvhöz (74%-uk olvasott), mint az egyesületekkel kapcsolatba nem került polgárok, akiknek 64%-a volt könyvolvasó.

41 Ebben a *nappali* tagozaton továbbtanulók (egyetemisták, főiskolások) nincsenek benne.

Térjünk vissza a kérdezettek lakására, a lakásokon tárolt kultúráköze-títő eszközökhöz. Az olvasás szempontjából ezek közül a legfontosabb a *házikönyvtár*. (A családok 91%-ában találtunk könyvet.) Az olvasás és az otthon tartott könyvek mennyisége között következetesen érvényesülő *egye-nes arányosságot* észleltünk: a 0, 51–100 és az 500 kötetnél több könyvvel rendelkező családokban a kérdezettek 7; 65 és 94%-a olvasott könyvet, ugyanebben a sorrendben a rendszeres olvasók aránya 2, 7 illetve 52% volt. (Az időnkénti olvasók a 101–300 kötetes, a nagyon ritka olvasók pedig az 51–100 kötetes kategóriában érték el a legmagasabb arányszámot.)

A háztartások elektronikus audiovizuális eszközökkel való jobb felszereltsége⁴² többnyire szintén *ösztönzően* hatott az olvasásra: a semmilyen eszközzel (legfeljebb rádióval) rendelkezők 0,45-os olvasási pontszá-mától a televízióval (1,22) majd magnetofonnal (is) rendelkezők 1,91-es pont-számát át a lemezjátszót (is) birtoklók 2,43-os átlagos pontszámáig terjedt a skála. Akinek *videója* is volt a többi eszköz mellett, az viszont valamivel *kevesebbet* olvasott (2,31) a maximumnál, igazolva azt a vélekedést, hogy a videolejátszók – legalábbis elterjedésük első éveiben – némileg visszafogják, mérsékelik az olvasási kedvet.

D) TELEVÍZIOZÁS ÉS OLVASÁS

Az olvasás és a televízió-nézés kapcsolatával egy korábbi alkalommal is foglalkoztunk,⁴³ most szeretnénk részben megerősíteni, részben kiegészíteni az akkor mondottakat.

A hetvenes évek végén mért magas televíziózási mutatószámok a nyolc-vanas és kilencvenes években lassan, de biztosan tovább emelkedtek (20. sz. táblázat).

Időmérleg-vizsgálatok adatai szerint 1976/77 és 1986/87 között **a televí-ziózásra fordított napi átlagos időmennyiség** 89 percről 106 percre nőtt⁴⁴

42 1985/86 telén a felkeresett családok 98%-ában volt *rádió* (ebből 25%-nál sztereó rádió is); 96%-uknak volt *televíziója* (ebből 23%-nak színes készüléke is); a családok 57%-a rendel-kezett *magnetofonnal* (30% sztereómagnetofonnal); 42%-uknak volt lemezjátszója (27%-nak sztereó); s végül 1,5% volt a *videomagnetofonnal* rendelkező családok aránya. A már említett 1991 márciusi MKI-felmérés szerint színes tv-készülék a háztartásoknak már 68%-ában, mag-netofon 71%-ában, video pedig 26%-ában volt található. (*Szilágyi Erzsébet* közlése.) 1996-ban pedig – az MTA-felmérés szerint – már a megkérdezettek fele élt olyan háztartásban, amely *videokészülékkel* rendelkezett; *televíziókészüléke* a kérdezettek 98%-ának volt (85%-nak színes televíziója). Ld. *Kulturális fogyasztás*. I. m. 54. p.

43 *Gereben Ferenc*: A felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai. I. m. 51–55. p.

44 *Andorka Rudolf-Harcsa István*: Művelődés. In: Társadalmi riport 1990. I. m. 212. p.

(mégpedig a növekedés minden társadalmi rétegben észlelhető volt.⁴⁵); **1993-ban** pedig a **napi 149 percre**, vagyis mintegy 2,5 órára.⁴⁶

Vizsgálatainkban a tévézés gyakoriságának olyan összetett mutatószámát alakítottuk ki, amely egyaránt kifejezte a tévézés sűrűségét, valamint az egy alkalommal a képernyő előtt töltött idő mennyiségét.⁴⁷ A tévézés így kialakult hat aktivitási fokozatának társadalmi megoszlását a nyolcvanas és a kilencvenes években a 21. táblázat mutatja be. (Az 1978-as vizsgálat adatait – mivel a gyakorisági fokozatok kritériumai akkor még mások voltak – most nem közöljük.)

20. számú táblázat

Tévézési gyakoriság	A felnőtt népesség százalékában		14 éven felüli népesség százalékában
	1978	1985/86	
Nem szokott tévézni	4,3	2,9	1,7
Minden adásnapon tévézik	72,2	76,4	80,8

* Az MTA-felmérés adatait ld.: *Kulturális fogyasztás*. I. m. 49. p.

Az említett gyakorisági fokozatokat újabb (0–5-ig terjedő) pontszámokká (ld. a 20. sz. táblázat zárójeles pontszámait!) alakítva a nyolcvanas évek közepén az össztársadalmi átlag 3,30, a kilencvenes évek első felében 3,37 volt, ami kb. hetenként többszöri, alkalmanként 2–3 órás (néha több) tévézésnek felel meg. Bár a különböző rétegek között nincs nagy különbség, de érzékelhetően *legtöbbet* (3,50 körüli átlagértékekkel) az öregebb (de még 70 év alatti) korosztályok; a 6–7 és a 8 osztályt (valamint szakiskolát) végzettek; a munkások és háztartásbeliek; valamint a kisvárosok és a nagyközségek lakói tévéznek. *Legkevesebbet* (3,00 körüli átlagpontszámokkal) pedig a legfiatalabb (18–20 éves) és a legidősebb korosztályok; a legmagasabb (diplomás) és a legalacsonyabb (6 osztálynál kevesebb) végzettségűek; az értelmiségiek és a mezőgazdasági fizikai dolgozók; a nagyvárosok és a kisebb falvak lakói ülnek a képernyő előtt.

45 Andorka Rudolf-Falussy Béla-Harcsa István: *Időfelhasználás és életmód*. I. m. 201. p.

46 Ld.: Falussy Béla–Vukovich György: Az idő mérlegén (1963–1996) In: *Társadalmi riport* 1996. I. m. 73. p.

47 A különböző teljesítmények alapján a következőképpen állt össze az összesített pontszám. Először a sűrűséget pontoztuk: minden adásnapon tévézik (6 pont); hetente többször (4); hetente 1–2-szer (3); havonta 1–2-szer (2); ennél ritkábban (1); nem tévézik (0 pont). Majd az időmennyiség pontozása következett: 3 vagy több óra (4 pont); 2–3 óra (3); 1–2 óra (2) és 1 óra v. kevesebb (1); semmit (0 pont). A „sűrűségi” és az „időtartam,-”pontszámokat összeadva 0 és 10 közötti értéket kaptunk, amelyet – összevonásokkal – 6 fokozatú skálává alakítottunk át. 0: nem tévézik; 2–5 pont: nagyon keveset; 6: keveset; 7–8: közepesen; 9: sokat; 10: nagyon sokat tévézik.

Televízió-nézés mennyisége	A felnőtt népesség százalékában	
	1985/86	1991–1993*
Nem tévéznek (0 pont)	3,0	0,7
Nagyon keveset (1 pont) (legfeljebb hetente néhányszor 1-1 órát):	8,5	7,3
Keveset (2 pont)	9,0	10,8
Közepesen (3 pont) (hetente többször 2–3 órát):	32,7	36,8
Sokat (4 pont)	28,0	24,8
Nagyon sokat (5 pont) (minden adásnapon legalább 3 órát):	18,4	19,8
Meghatározhatatlan	0,4	–
Összesen:	100,0	100,0

* Az 1991-es és 1993-as felmérés összesített adata.

A televíziózás tehát szociológiailag sajátosan kétarcú tevékenység: inkább a terjedelmes „középen” érzi jól magát, „legalul” és „legfelül” egyaránt kevésbé honos. Természetesen más okból tartózkodóbb a televízióval szemben a fiatal nagyvárosi értelmiségi, mint az alig iskolázott, nagyon idős falusi tsz-nyugdíjas: az előbbi válogatva, funkcionálisan tévéznek, több más kulturális tevékenység mellett; az utóbbi pedig a kulturális, szociális, egészségügyi elesttség tényezőiből összefonódó ingerszegény és igénytelen életvitele miatt mellőzi – esetleg még a televíziót is.

A tévézés eme kétarcúsága az olvasáshoz való viszonyában is megmutatkozik: a *semmit* vagy *csak sajtóterméket* olvasók általában vagy egyáltalán nem, vagy túl sokat tévéznek, a könyveket és sajtótermékeket *egyaránt* olvasók pedig inkább közepesnél valamivel kevesebb időt töltenek a képernyő előtt.

A könyvolvasás és a televíziózás mennyiségi mutatói a 22. táblázatban szemléltetett módon kapcsolódnak egymáshoz.

Az átlagosnál aktívabb olvasókkal főleg a „keveset” tévézők között, illetve a három középső gyakorisági fokozatban találkozhatunk; a *nagyon sok* és a *nagyon kevés* tévézés egyaránt „árt” az olvasásnak: mindkettő átlag alatti olvasási aktivitással jár együtt.⁴⁸

48 Egy 1991-es nagy nemzetközi gyermekfelmérés adataiból tudjuk, hogy a 9 és 14 éves magyar gyermekek közül ugyancsak a mérsékelt (közepesen) tévézők érték el a legjobb olvasás-megértési teljesítményeket, de ez nem mindenütt van így; az Egyesült Államokban az alig, Finnországban viszont a sokat (napi 3,5 órát) tévézők a legjobb teljesítményű olvasók. (Ez utóbbi összefüggést a sok feliratos film magyarázhatja.) Ld.: Nagy Attila: Az olvasás változó „arca” = Új Forrás, 1994. 7. sz. 44. p.

Televízió-nézés mennyisége	Könyvolvasók %-os aránya (1985/86)	Könyvolvasás gyakoriságának átlagos pontszáma (0–5)*
Nem vagy nagyon keveset	50,9	1,67
Keveset	77,3	2,30
Közepesen	68,5	1,90
Sokat	68,8	2,10
Nagyon sokat	53,6	1,54
Országos átlag	64,4	1,89

* 0: nem olvas könyvet; 5: rendszeresen olvas.

Egészítsük ki a képet a tévézés *minőségi* mutatójával, amelyet a kérdezett által leginkább és legkevésbé kedvelt műsorok alapján hoztunk létre úgy, hogy minden kérdezett kapott egy 1-től 5-ig terjedő, speciálisan a televízióra kidolgozott „ízlésoztályzatot”, a kommersz szórakoztató műsorok abszolút dominanciáját jelölő 1-es osztályzattól a szinte kizárólagosan nívós műsorok preferálását jelentő 5 pontig.⁴⁹

1-es minőségi osztályzatot a felnőtt minta 32% -a, 2-est 15% -a kapott, vagyis **a minta csaknem fele túlnyomóan kommersz „tévészlészűnek” minősült**; 3-as (közepes) ízlésfokozatot 40% ért el; s a jó minőségű televíziózásról valló *4-es és 5-ös osztályzatok* együttesen mindössze 9%-ot (ebből az 5-ös: 2% -ot!) tettek ki. Ez a megoszlás főbb arányaiban erősen hasonlít az 1978-as adatokhoz, a rétegspecifikus jelenségek tendenciáival együtt. A tévézés minőségi átlagpontszáma – mindkét vizsgálatban – országosan 2,29 volt. Az értelmiségiek érték el a legmagasabb: 3,18-os; a szakképzetlen ipari és mezőgazdasági fizikai dolgozók, valamint a háztartásbeliek a legalacsonyabb – 2,00-től 2,07 értékű – rétegpontszámokat. (A két pólus között a már ismert sorrend alakult ki: az értelmiség után a középszintű szakemberek, az egyéb szellemi dolgozók, majd a szakmunkások következtek.)

A tévézés *minőségi* pontszáma a televízió-nézés különböző *gyakorisági* kategóriáiban a 23. sz. táblázat szerint alakult.

Adatsorunk egyértelmű tanulsága, hogy a *legtöbbet* („sokat”+ „nagyon sokat”) *tévézők kapták a legrosszabb ízlésoztályzatokat*, vagyis **a túl sok tévénézés nemcsak** – mint korábban láttuk – **az olvasásnak nem kedvez, hanem magának a minőségi tévzésnek sem.**

49 A tévé-ízlésoztályzatok kialakításának részletes leírását ld. a Függelékben.

23. számú táblázat

Tévézés gyakorisága	Tévézés minőségi átlagosztályzata (1–5)* 1985/86
Nagyon keveset tévéznek	2,50
Keveset	2,62
Közepesen	2,39
Sokat	2,20
Nagyon sokat	2,02
Országos átlag:	2,29

* 1: nagyon rossz (kizárólag kommersz); 5: nagyon jó (csupa színvonalas műsort kedvel).

Az ízléssztályzat átlagértéke a televízió nézés mértékének csökkenésével egyenletesen *növekszik*, egészen a „keveset” tévénézők kategóriájáig: ők **rendelkeznek a legszínvonalasabb „tévénézéssel”**. Második legjobb helyre pedig a „nagyon keveset” tévénézők kerültek. A tévézés mennyiségének és minőségének egymáshoz való viszonya tehát csaknem a *fordított arányosság* szabálya szerint alakult.

Nem úgy a „tévénézés” és a *könyvolvasás* kapcsolata! (Ld. 24. sz. táblázat) A hetvenes és nyolcvanas évek teljesen egybehangzó átlag-pontszámaiból nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy **a tévézés minőségi színvonala az olvasás gyakoriságával párhuzamosan – vagyis az egyenes arányosság szabálya szerint – egyenletesen növekszik**, hanem azt is, hogy az olvasás aktív vagy passzív volta erősebben differenciálja a tévézés „ízléssztályzatok” átlagpontszámait, mint magának a televízió-nézésnek a gyakorisága.

24. számú táblázat

Könyvolvasás gyakorisága	Tévézés minőségi átlagosztályzata (1–5)*	
	1985/86	(1978)
Nem olvas	1,94	(1,84)
Nagyon ritkán	2,28	(2,22)
Időnként	2,37	(2,35)
Rendszeresen	2,80	(2,85)
Országos átlag	2,29	(2,29)

* 1: nagyon rossz; 5: nagyon jó.

Ez a tény, valamint az említett szoros egyenes arányossági tendencia azt jelenti, hogy egy olyan fontos minőségi mutatót, mint a televíziózás tartalmi színvonala, inkább befolyásolják a könyvolvasási, mint a tévénézési szokások. Ez az összefüggés is azt látszik igazolni, hogy az olvasásnak önmaga körein túlövő jelentősége, kitüntetett – az absztrakciós, asszociációs készségeket, képzelőerő kreativitását stb. fejlesztő hatásával – *alapozó szerepe van a kulturális jellegű tevékenységek sorában.*⁵⁰

6. Olvasás a családban

„Tudjuk, hogy a [14 éves] gyerekek harmada saját tankönyveinek olvasásával is alig képes megbirkózni, hogy a 14–18 éves korosztály 40–45% -át magába foglaló szakmunkástanuló réteg jelentős hányada komoly olvasási problémákkal küzd. [...] A felnőttek olvasási szokásainak változásával párhuzamosan a gyerekek társadalmában is tapasztalunk – a kétségtelenül meglévő pozitívumok mellett – bizonyos értékvesztési tendenciát. [...] A család kultúrákövetítő, szokásokat, vélekedéseket, ízlést alakító és átadó funkcióját kellene a közoktatási és közművelődési intézményrendszernek sokkalta komolyabban vennie...”⁵¹

A fenti megállapításokat egy tanulmányból idéztem, amelynek szerzője – Nagy Attila – hosszú évek óta a magyar fiatalok különböző korosztályainak olvasási kultúráját kutatja. Vizsgálatainak újból és újból visszatérő tanulsága, hogy a gyerekek olvasói magatartását elsősorban a *család kulturális miliője* (iskolázottsági szintje, réteghelyzete, értékrendje, kommunikációs szokásai, hagyományai stb.) befolyásolja és alakítja.

Az alábbiakban ezért ezt a családi környezetet tesszük vizsgálatunk tárgyává. Figyelmünket főként a családok különböző szempontú rétegződésére, s e rétegződésnek az olvasáskultúrával való összefüggéseire kívánjuk összpontosítani.

A) CSALÁDI ÁLLAPOT ÉS OLVASÁS

A családi állapot és az olvasás kapcsolatáról nem nagyon szokott szó esni. 18 éven felüli mintáink e téren is határozott tendenciákat rajzolt ki: legtöbbet a *nőtlenek–hajadonok* csoportja olvas (a könyvolvasók aránya: 84, a rendszeres olvasóké 34%); őket a *házasok* (65 és 17%); majd az *elváltak–özvegyek* (51 és 17%) követik. Mivel a házasságot nem kötött csoport zöme fiatal, az elváltak–özvegyeké pedig idős (60% -uk hatvan év feletti), az észlelt

⁵⁰ Ehhez az alapozó szerepkörhöz szolgáltatt empirikus adalékokat: *Gereben Ferenc*: Film-kultúra és olvasáskultúra = Kultúra és Közösség, 1974. 2. sz.

⁵¹ *Nagy Attila*: A 10–14 évesek olvasási kultúrájáról. = Kortárs, 1984. 2. szám 264. és 275. p.

tendencia jelentősrészt az életkori eltérésekből fakadhat. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy maga a családi állapot (a maga „állapotbeli kötelességeivel” és egyéb jellemzőivel) ne lenne mégis mérhető hatással az olvasási szokásokra. A reprezentatív minta családtagjait is tartalmazó három dimenziós táblázatok a legerősebb meghatározó, **az iskolai végzettség ugyanazon fokozatain is mutatnak eltérést a különböző családi állapotformák között**, de ezek a különbségek az iskolai végzettség emelkedésével egyre kisebbek lesznek, a diploma szintjén szinte el is tűnnek. Egyes kvalifikációs fokozatokon nem az özvegyek (és elváltak), hanem a házasok szerepeltek a legrosszszabbul. Az egyértelmű, hogy a *szabad* családi állapot *olvasásra serkentő* tényezőnek mutatkozik, míg a *házas* (illetve az annak megszűnésével járó) állapot – főleg az alacsonyabb iskolázottsági lépcsőfokon – visszafogja az olvasási aktivitást.

B) CSALÁDTÍPUSOK ÉS AZ OLVASÁS

Felmérési adataink szerint a *7 éven felüli* népességnek (a felmérési mintasokaságok tagjainak plusz 7 éven felüli családtagjaiknak) 1978-ban 68% -a, 1985/86-ban 70% -a, 1993-ban pedig (emelt szintű vidéki mintánkban) 80% -a olvasott könyvet. Ha összevetjük a *fiatal korosztályok* hetvenes és nyolcvanas évekbeli adatait, az olvasók arányának *csökkenését* tapasztaljuk. (Például a 11–14 éves korcsoportoknak 1978-ban 94% -át, 1985/86-ban 86% -át találtuk könyvolvasónak; a 15–20 éves korosztályban pedig az olvasók aránya 91% -ról 88% -ra módosult.)

Ami a családokat illeti, 15%-os hányadukban egyetlen könyvolvasót se találtunk. A 7 éven felüli családtagok a családok 35% -ában csak részben, 49% -ában viszont teljes létszámukban könyvolvasók. (Ezek 1985/86-os adatai. 1978 óta az egyáltalán nem olvasó családok aránya nem változott, a teljes egészében olvasó családok aránya – a csak részben olvasók rovására – néhány százalékkal emelkedett.) Ez a tendencia a jelek szerint a kilencvenes években is folytatódott.

A könyvet *egyáltalán nem olvasó* családok 60% -a – foglalkozási összetételét tekintve – inaktív (nyugdíjas stb.) felnőtt családtagokból áll, további 33% -a pedig mezőgazdasági vagy nem mezőgazdasági fizikai munkásokból. A nem olvasó családok kétharmada falun él.

Felméréseink a különböző társadalmi helyzetű, a különböző szociológiai csoportba sorolható családok olvasói aktivitása között jelentős eltéréseket tapasztaltak. 1978-as vizsgálatunk minden családtagra kiterjedően alkalmazta a már ismert pontszámot, amely nemcsak arról adott információt, hogy egy családban van-e könyvolvasó és hogy hány van, hanem egy 0-tól (= nem olvasó) 5-ig (= rendszeres olvasó) terjedő skálán kifejezte az egyes családtagok *olvasási gyakoriságát* is.

Ezeknek a pontszámoknak az egyes szociológiai csoportokra kiszámított átlagértékei, valamint az olvasásnak a családon belüli elterjedtségét („egyáltalán nem”, „részben” és „teljes egészében” olvasó családok) kimutató százalékszámok vizsgálati adatok egymást kölcsönösen megerősítve hasonló tendenciákat rajzoltak ki. (Az alábbiakban általában a szemléletesebb átlagpontszámokkal operálunk.) A családok olvasási aktivitásával kapcsolatos tapasztalataink részben megerősítik, részben kiegészítik a reprezentatív minta tagjai körében észlelt tendenciákat.

Amint a 25. táblázat összeállításából is kitűnik, az olvasási aktivitás – a már ismert módon – a mezőgazdasági fizikai foglalkozású családoktól a munkásokon át a szellemi foglalkozású rétegek felé haladva egyértelműen és folyamatosan növekszik.

25. számú táblázat

A családfő foglalkozása	A családtagok olvasásgyakoriságának átlagos pontszáma (0–5)* 1985/86
Értelmiség	3,78
Egyéb szellemi dolgozó	3,08
Szakt munkás	2,37
Szakképzetlen munkás	1,83
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	1,41
Nyugdíjas, háziasszony és egyéb	2,61
Össztársadalmi átlag	2,29

* 0: nem olvas könyvet; 5: rendszeresen olvas.

A *társadalmi mobilitás* szintén szoros kapcsolatot mutatott a család olvasási aktivitásával: **minél nagyobb mértékű volt a családfő intergenerációs vagy intragenerációs mobilitása, annál nagyobb volt a család átlagos olvasásgyakorisági pontszáma és a könyvolvasás családon belüli elterjedtsége.** Az intergenerációs, vagyis szülei réteghelyzetéhez képest „erősen fölfelé” mobil családfők családtagjai 3,37-os átlagpontszámot értek el, az „immobil” családok 2,14-et. Az „erősen fölfelé”⁵² mobil családok 76%-ában, a „lefelé” mobil családok 38%-ában szokott *minden* 7 éven felüli családtag könyvet olvasni. *Tár*

52 Felméréseinkben „erősen fölfelé” mobilnak azt az átrétegződést tekintettük, amikor valaki szülei, illetve saját eredeti réteghelyzetéhez képest jelentősen előrelépett, pl. mezőgazdasági fizikai munkából középszintű szakember vagy értelmiségi; szakképzetlen munkából értelmiségi; általában vezetettől felsőbb vezető lett.

dalmi előbbre jutás és az olvasás tehát a hetvenes és nyolcvanas évek Magyarországnak társadalmi gyakorlatában még erősen összefonódni látszik, ugyanakkor – mint látni fogjuk – a társadalmi tudatban *az érvényesülés könnyv nélküli* (vagyis inkább: olvasás nélküli) *formái egyre nagyobb szerepet kaptak.*

A család olvasási affinitása még sok más, a réteghelyzettől, életmódtól is befolyásolt tényezővel is jól érzékelhető kapcsolatot mutatott. Így pl. a *lakások* civilizatorikus, kényelmi és esztétikai nivójával (a lakáskultúra legalacsonyabb szintjén 1,54, a legmagasabb szintjén 3,16 volt a könyvolvasás gyakoriságának átlagos pontszáma); valamint audiovizuális eszközökkel való egyre jobb ellátottságával együtt következetesen emelkedett a család könyvolvasási aktivitása is. (Csak a videolejátszó esetében találkoztunk ismét az olvasási aktivitás némi – immár családi szintű – megtorpanásával.)

Azt hihetnénk, hogy a Magyarországon oly népszerű *kiskertek és hétvégi házak*⁵³ olyan időt rabló életvitel rekvizitumai, amelyek jelentősen hátráltatják az olvasást. E hiedelmet felmérési adataink csak részben igazolják: leglányhábban valóban azok a családok olvastak, amelyeknek (pihenőház nélküli) kertjük volt; a legmagasabb olvasási aktivitást azonban a hétvégi házzal rendelkező családok tanúsították. (80%-ukban minden 7 éven felüli családtag könyvolvasó volt, szemben a csak kerttel rendelkező családok 41%-os adatával.)

Nyilvánvaló, hogy az olvasói magatartás eme eltérése mögött egymástól jelentősen eltérő életmódtípusok és a társadalmi réteghovatartozás eltérései húzódnak meg. S valóban: míg a csak kerttel–háztáji gazdasággal rendelkező családok elsősorban a fizikai (főleg mezőgazdasági) foglalkozású rétegekből kerülnek ki, addig hétvégi háza legnagyobb arányban az értelmiségi rétegnek (egyharmaduknak!) és az egyéb szellemi foglalkozásúaknak (15%-uknak) van. *A kert önmagában* tehát általában jelentős többletmunkát igénylő kereső–keresetkiegészítő tevékenységet jelent, ami nem sok időt és energiát hagy a kulturális tevékenységre (amely iránt e rétegekben az igények különben sem felfokozottak). A *hétvégi ház* pedig az elmúlt évtizedekben jórészt az értelmiség városból (és társadalomból) való menekülési vágyának vált sajátos – az olvasást korántsem kizáró – státusszimbólumává.

C) A CSALÁDI STRUKTÚRA HATÁSA A CSALÁD OLVASÁSI ARCULATÁRA

Lényegében folytatva a különböző családtípusok olvasói magatartásával kapcsolatos megfigyeléseinket, megállapíthatjuk, hogy nem lebecsülendő a családok belső szerkezetének, generációs összetételének hatása a családok olvasói magatartására. Először a strukturális *családtípusok* és az olvasásgyakorlás megfeleléseit tanulmányozzuk (ld. 26. táblázat).

⁵³ 1985/86-os felmérésünk adatai szerint a magyar családok 57%-a rendelkezik háztáji gazdasággal vagy kiskerttel, s egytizede hétvégi házzal (is).

Strukturális családtípus	Családtagok könyvolvasási gyakoriságának átlagos pontszáma (0–5)* (1978)
Nagycsalád (kettőnél több generáció együttélése)	2,20
Kiscsalád gyermekekkel (2 szülő+gyerek/ek)	2,57
Kiscsalád gyermek nélkül	1,69
Csonka család (csak az egyik szülő+gyerek/ek)	2,06
Családtöredék (nincs szülő–gyermek viszony)	1,86
Össztársadalmi átlag	2,29

* 0: nem olvas könyvet; 5: rendszeresen olvas.

Összeállításunkból kitűnik, hogy **legalacsonyabb intenzitással a gyermek nélküli családtípusokban** (a gyermektelen kiscsaládokban és a töredékes családokban) **olvasnak**. (Ezekben a típusokban volt a legmagasabb az egyáltalán nem olvasó családok aránya is: 36–37%-os.) A gyerekek hiányával együtt járó „olvasásidegenség” visszatérő tapasztalatunk volt: pl. amikor a fiatal generációk jelenlétét vizsgáltuk a családokban, a 18 éven aluli fiatalok hiányát szintén jelentősen megsínylette a család olvasásgyakorisági mutatója (1,96). (Ez a mutató azokban a családokban volt a legmagasabb, ahol 10–14, illetve 15–18 éves fiatalok is éltek: 2,65 és 2,62.)

Nem lenne kielégítő, ha ebből csupán azt a következtetést vonnánk le, hogy e két legaktívabban olvasó korcsoportnak és általában az átlagosnál többet olvasó gyermekeknek a családban való jelenléte *önmagában* megmagyarázza a gyermekes családok nagyobb olvasási aktivitását. A 25. táblázatban például a csonka (egyszülős) családok és gyermekes kiscsaládok nem a gyermek meglétében vagy hiányában különböztek egymástól, hanem abban, hogy a *teljes struktúrájú* kiscsaládokkal szemben a *csonka* családokban csak az egyik (elvált vagy özvegy) szülő neveli a gyerekeket. Ez a meglehetősen gyakori strukturális zavar átlagos esetben jól érzékelhető *deficitet* jelent a család olvasási aktivitásában. (Átlagos pontszámaink nyelvén: a teljes család 2,57-es olvasási értékével szemben az egyszülős család 2,06-os eredménye áll.)

A nyolcvanas évek derekán végzett felmérésünk – más módszerekkel – megerősítette a hetvenes évek fenti vizsgálati eredményét. Vessük össze a könyvolvasásnak a gyermekes kiscsaládokon és az egyszülős családokon belüli elterjedtségét. (Ld. 27. sz. táblázat).

Adataink azt mutatják, hogy az ép struktúrájú gyermekes kiscsaládokban a szintén gyermekes egyszülős családokhoz képest jóval gyakrabban fordul elő az, hogy minden családtag olvas, és jóval ritkábban az, hogy senki.

Könyv olvasás a családban	Teljes kiscsalád (gyermekkel)	Csonka (egyszülős) család (gyermekkel)
	Családok százalékos megoszlása (1985/86)	
Minden 7 éven felüli családtag olvas	58,1	47,2
A 7 éven felüli családtagok <i>csak részben</i> olvasnak	37,6	41,5
A 7 éven felüli családtagok közül <i>senki</i> nem olvas	4,3	11,3
Összesen:	100,0	100,0

Nem tudjuk, hogy az egyszülős családok alacsonyabb olvasási teljesítménye milyen mértékben írható a gyermeküket egyedül nevelő (s így az átlagosnál leterheltebb) *szülők*, s mekkora arányban az átlagosnál talán elhanyagoltabb (vagy legalábbis egyoldalúbban nevelt) *gyermek*ek rovására. Csak annyit tudhatunk, hogy **a család struktúrájának megcsorbulása, s az ebből eredő munkamegosztásbeli, financiaális, pszichikai és egyéb, a család atmoszféráját, a családi élet harmóniáját zavaró problémák átlagos esetben károsan befolyásolják – egyebek mellett – a család olvasási aktivitását.** Kopp Mária és Skrabski Árpád vizsgálatai bizonyították, hogy az elváltak és különélők (a rendezetlen családi helyzetű emberek) között lényegesen gyakrabban fordulnak elő neurotikus és depressziós tünetek, sőt általában a különböző (szomatikus) betegségfajták is, mint az együtt élő házaspárok között.⁵⁴ A család struktúrájának sérülésével tehát a családtagok idegrendszere, egészségi állapota és a család kulturális miliője egyaránt sérül. Be kell vallanunk: nem ismerjük kellőképpen e jelenség-együttes szerkezetét, ok-okozati viszonyait. A család felbomlása maga is épp úgy lehet oka, mint eredménye a pszichikai légkör romlásának, s ez elmondható a kulturális zavarokra is. Ez utóbbiak – valószínűleg – ennek az *egyensúlyozó-stabilizáló* szerepnek (együttal okként és következményként történő) kiesését jelentik, amelyet a szellemi kulturális javak (így az olvasmányok is) jó esetben betölthetnek. Íme: **újabb adalékot nyertünk a „Máté-effektus” működéséhez. Nem elég, hogy a megcsorcsolt család anyagi és szociális hátrányokat kénytelen elszenvedni, nem elég, hogy a struktúra sérülése a család érzelmi és hangulati, sőt egészségi egyensúlyának megbomlásával járhat: mindezt – vigasztaló kompenzáció helyett – a kultúra stabilizációs funkciójának megrendülése kísérheti.**

⁵⁴ Kopp Mária–Skrabski Árpád: Magyar lelkiállapot. Bp., 1992. Végeken Alapítvány. 122–125; 207., 208., 215. p.

Szert tettünk még egy, korántsem öröndetes tapasztalatra, amely ismét azt igazolja, hogy a gyerekek jelenléte nem jelent automatikusan sokat olvasó családot. A gyerekek *számáról* van szó, amelynek a család olvasási magatartásával való összefüggését a 28. sz. táblázat szemlélteti.

28. számú táblázat

Könyvolvasás a családban	0–14 éves korú gyerekek száma a családban				Összesen
	nincs gyerek	egy gyerek	két gyerek	három v. több gyerek	
<i>Minden 7 éven felüli családtag olvas</i>	46,0	52,2	56,7	40,0	48,7
<i>A 7 éven felüli családtagok csak részben olvasnak</i>	31,7	42,3	40,8	36,0	53,2
<i>A 7 éven felüli családtagok közül senki nem olvas</i>	21,7	3,9	2,5	20,0	15,2
Ismeretlen	0,6	1,6	–	4,0	0,9
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A gyermektelen családok rosszabb teljesítménye már nem újság. Az egy-, majd kétgyermekes családok fokozatosan erősödő olvasási aktivitása párhuzamosságot sejtet a gyerekek száma és a család olvasási teljesítménye között, de **a három vagy több gyermekes családok olvasási adatai ugyanolyan rosszak (ha nem rosszabbak), mint a gyermektelen családoké.** Magyarázattal a többgyermekes családok *réteghovatartozása* szolgál: a 3, s még inkább az ennél több gyermekes családok családfője főként a fizikai, s azon belül is elsősorban a szakképzetlen fizikai munkások közül kerül ki. Az olvasói igények alacsonyabb szintjét az ebből a hátrányos réteghelyzetből adódó tények: a szülők alacsony iskolai végzettsége, a gyerekek motivációs hiányosságai, a kulturális szempontból (is) ingerszegény környezet, valamint a sokgyermekes családok Magyarországon egyre jobban érzékelhető elszegényedése és általános szociokulturális elsettsége magyarázza.

Végezetül elmondható, hogy a gyermek jelenléte a családban alapvetően mégiscsak a család olvasási aktivitását növelő tényező; egyfelől azért, hogy a gyerekek az átlagosnál többet olvasnak, másfelől pedig olyképpen, hogy közvetett jelekből ítéltetően felnőtt családtagjaikat is *motiválják* valamelyest az olvasásra. Az olvasási kedv ugyanis azokban a családokban is meghaladja a gyermektelen családokét, ahol csak – olvasni még nem tudó – 0–6 éves korú gyermekek találhatók. A *gyermek tehát nemcsak többet olvas, hanem többet olvastat is.* De nem minden esetben. Mint láttuk, a család struktúra-

jának a megbomlása, a sokgyerekes családok rossz szociokulturális helyzete hátráltathatja, sőt meg is akadályozhatja a gyermekek létéből fakadó olvasási előnyök kibontakozását.

7. Az olvasás értékkörnyezete

Hipotézisünk szerint az olvasói magatartás, vagy az olvasástól való idegenkedés – mint minden döntésünk és cselekedetünk – a szocializációs folyamat során bensővé vált normáink, magatartásmintáink, *értékkrendünk* (vagyis az anyagi, erkölcsi, kulturális stb. javaknak személyiségünkre jellemző *fontossági sorrendje*) által *motivált*, illetve az értékek jellegzetes csoportjaihoz köthető. Ezek a kötődések az egyéni értékstruktúrákból építkező réteg-, illetve osztársadalmi értékrend szintjén tanulmányozhatók igazán.

A következő fejezetekben – a társadalmi értékrend változásainak rövid áttekintése után – a jellegzetesen „olvasásbarát”, illetve az olvasói magatartást taszítani látszó értékek körét kívánjuk felvázolni.⁵⁵

A) ÉRTÉKELVEK NÉPSZERŰSÉGÉNEK VÁLTOZÁSA TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Az előző fejezetben láttuk, hogy a gyerekek mit nyújtanak a családnak, mivel járulnak hozzá a család olvasáskultúrájához. Vajon milyen értékeket kapnak cserébe?

A nyolcvanas és kilencvenes években végzett felméréseink során a következő feladatot adtuk a kérdezetteknek:⁵⁶ „Összeállítottunk egy listát, amelyik különböző követelményeket tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mit kell a gyerekeknek későbbi életükre útravalóul adni, *mit kell a gyerekeknek a szülői házban tanulniuk*. Melyeket tartja Ön ezek közül különösen fontosnak?”

A 16 tételes listát a magyarországi és az egykori NSZK-beli százalékos arányszámok feltüntetésével a 29. sz. táblázat tartalmazza.

55 Sem az értékfogalom, sem az értékrendi változások beható elemzését most nem tekintjük feladatunknak, célunk a különböző értékorientációs típusok és az olvasáskultúra különböző teljesítményszintjei közötti feltételezett kapcsolatok vizsgálata. Az előbbi témák részletes taglalását ld.: *Hankiss Elemér-Manchin Róbert-Füstös László-Szakolczai Árpád: Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Bp., MTA Szociológiai Kutató Intézet 1982.; *Rudas János: Értékkeresztmetszet I–II*. Bp., Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984., ill. 1985. Újabban: *Füstös László-Szakolczai Árpád: Értékek változásai Magyarországon 1978–1993*. = Szociológiai Szemle, 1994. 1. sz.

56 A feladatot egy NSZK-beli vizsgálatból vettük át. Ld: *Elisabeth Noelle-Neumann: Buchhändler und Buchkäufer 1978*. Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel-Frankfurter Ausgabe Nr. 90. vom 10. November 1978. St. W 708.

Nevelési értékek választása Magyarországon és az NSZK-ban

Rang-hely	Nevelési értékelvek (Az említések 1985/86-os magyarországi csökkenő sorrendjében)	Említések a felnőtt válaszolók százalékában			
		Magyarország (1985/86)*	NSZK (1978)**	Magyarország: vidék (1985/86)***	Magyarország: 9 vidéki város és falu (1991–1993)****
1.	Munkáját rendesen és lelkiismeretesen végzi	91	70	87	79
2.	Egészséges életmód	85	57	73	70
3.	Pénzzel takarékosan bánni	77	65	68	46
4.	Udvariasság és jó magaviselet	75	76	57	50
5.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	55	60	31	40
6.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	52	28	21	31
7.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	51	51	31	19
8.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	49	68	30	38
9.	Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	44	49	25	40
10.	Szerénynek és tartózkodónak lenni	43	28	22	12
11.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	33	64	11	34
12.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	29	29	12	7

Rang-hely	Nevelési értékelvek (Az említések 1985/86-os magyarországi csökkenő sorrendjében)	Említések a felnőtt válaszolók százalékában			
		Magyarország (1985/86)*	NSZK (1978)**	Magyarország: vidék (1985/86)***	Magyarország: 9 vidéki város és falu (1991–1993)****
13.	Kedvét lelni a mű- vészetekben	26	17	6	11
14.	Technikai szakér- telem, a modern technika értése	25	24	10	11
15.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	21	24	13	8
16.	A sok tévénézés méréséklése	16	23	3	5
	Összesen:	772	733	503	501
	N =	924	3051	725	462

* Országos reprezentatív adatok, tetszőleges számú említéssel. (Egy válaszadó átlagosan 7,7 értéket említett).

** Országos (NSZK-ra és Nyugat-Berlinre kiterjedő) reprezentatív adatok, szintén tetszőle-
ges számú (átlagosan 7,3) említéssel. (E. Noelle-Neumann 1978. Im. 708. p. alapján.)

*** Reprezentatív vidéki adatok, amikor a válaszadók fejenként öt értéket nevezhettek meg.

**** Vidéki felméréseink összevont adatai, fejenként öt említéssel.

Az elmúlt évtizedek önkizsákmányoló életmódjától, a kényszerű túlmun-
kától, a különböző (testi–lelki) devianciáktól az európai átlagnál lényegesen
jobban megviselt magyar társadalom közel ezer reprezentánsa a nyolcvanas
évek derekán olyan „földközeli”, pragmatikus értékeket állított az élre (részint tán
épp hiányuktól vezérelve), mint a *lelkiismeretesen végzett munka* (1. hely), az *egész-
séges életmód* (2.) és a *takarékosság* (3.). Mindhárom érték (főleg az első kettő)
jóval nagyobb említési arányt ért el, mint a sokkal inkább polgárosult NSZK-ban,
ahol viszont egy „antimateriális” közösségi érték, az *udvariasság* került az első hely-
re. (Nálunk – hasonló említési aránnyal – csak a 4. hely jutott neki.)⁵⁷

A németek az *érvényesülést* (8.) és a *toleranciát* (11.) lényegesen nagyobb
arányban említik a magyaroknál: az előbbivel a polgárosultabb lét intenzívebb
versenyszellemét, az utóbbival pedig – pluralizmuson csiszolódott – nagyobb

⁵⁷ A német válaszok kevésbé szóródnak (76 és 17% között) mint a magyar (91 és 16)
százalékszámok; a német válaszadók átlagosan 7,3 értéket jelöltek meg, a magyarok valamivel
többet: 7,7-et. Mindez arra int, hogy az összevetéskor – főleg ha olyan értékről van szó, amelyet
a több értéket említett magyarországiak preferáltak – csak a jelentős (arány- és sorrendbeli)
eltérésekkel érdemes foglalkozni.

türelemességét példázva. A magyar minta viszont – a német előtt – nemcsak a lelkiismeretes munka, egészség és takarékoság (1–3. hely) említésében vezet, hanem – mintegy az egykori diktatórikus viszonyok által „megnevelve” – a *szérenynek és tartózkodónak lenni* (10. hely) elv kiválasztásában is.

Ugyancsak a magyarok említették meg számottevően magasabb arányban – sajátos módon egy kevésbé modernizálódott értékrend részeként – a *könyv és az olvasás* (6.), valamint (kisebb többlettel) a *művészetek* (13. sz.) kedvelését is. A *polgárosultabb nyugat-európai* (jelen esetben nyugatnémet) *értékszemlélet* tehát *nem* okvetlenül jelent egyúttal különösebben *művészet- és könyvbarát szemléletet*: még ha hajlamos is meghaladni a hétköznapi praxis materiális szintjét, s ha a versenyszellem erőteljes érvényesítése mellett preferál is bizonyos posztmateriális és kulturális értékeket, ezek a hajlamai – ld. 29. táblázatot – elsősorban a kulturált és toleráns *emberi kapcsolatok* (4., 5. és 11. hely) felértékelésében manifesztálódnak, s csak másodsorban a közép-európai szintet ugyancsak meghaladó *információs szomjúság* (9.), *vallásos hit* (15.) és a *sok tévőzés mérséklésének* (16.) említésében.

A fenti összehasonlítással visszanyúltunk a nyolcvanas évekbe, a közép-európai rendszerváltozási folyamat belobbanását közvetlenül megelőző időkhöz. Mielőtt továbblépnénk napjaink felé, vessünk egy pillantást a 30. táblázatra, amely másfajta nézőpontból ad betekintést ugyancsak a nyolcvanas évek értékvilágába. Az MTA Szociológiai Intézetének értékvizsgálatai során lényegében fő vizsgálati eszközzé vált Rokeach-értékteszt⁵⁸ ugyanis 1985/86-os országos reprezentatív vizsgálatunk során mi is alkalmaztuk, és a 29. sz. táblázat a kérdezettek által rangsorolt cél- és eszközértékeket a kérdőívben szereplő megnevezésükkel, valamint a felmérés során elért átlagos rangszámuk, illetve ranghelyük feltüntetésével mutatja be. (Minél alacsonyabbak ezek a számok, az adott értéket a válaszadók annál előbbre sorolták, annál fontosabbnak tekintették.) A táblázat adatai összehasonlítás útján nyerik el igazi jelentésüket. Mivel a kilencvenes évek felmérései során a Rokeach-teszt lekérdezését nem volt módunk megismételni – ezt az egyszerűbb nevelési teszttel tettük csak meg -, így a nyolcvanas évek közepéről származó adataink egyrészt a „kortárs” nevelési értékteszt eredményeivel vethetők össze, másrészt az MTA Szociológiai Intézete által végzett felmérésorozatok idősorát – 1978, 1982, 1990, 1993 – gazdagíthatják.⁵⁹

A nyolcvanas évek derekán a vezető célértékek a „béke”, a „családi biztonság” és a „boldogság”; a legfontosabb eszközértékek pedig a „szavahihető”, a „felelősségteljes” és az „értelmes” voltak. Az értékek listáin leghátul (visszafelé haladva) az „üdvözlés”, „a szépség világa” és az „érdekes, változatos élet”, illetve a „hatékony”, az „alkotó szellemű” és „logikus gondolko-

58 Rokeach, Milton: The nature of human values. New York, 1973. Free Press

59 Füstös László–Szakolczai Árpád: I. m. = Szociológiai Szemle, 1994. 1. szám 82. p.

zású” állt. A külső és belső *biztonságot, kiszámíthatóságot mindennél jobban áhító*, a nem „kézzelfogható” dolgok iránt kevés fogékonyságot mutató, s a *járt utat a járatlanért*, a megszokott beidegződéseket a kreatív újítókedvért *nem szívesen kockáztató* magatartás körvonalai bontakoznak ki ebből az értékegyüttesből is (hasonlatosan a nevelési értékelvek imént megismert „üzenetéhez”). A *késő Kádár-korszak* sajátos társadalmi mentalitásával állunk szemben, amely ragaszkodott nehezen megszerzett szerény javaihoz, és úgy kívánta „boldogulását”, helyzete jobbrafordulását, hogy közben *félt mindenfajta társadalmi megrázkódtatástól vagy jelentősebb változástól*.

30. számú táblázat

*Rokeach-teszt értékeinek átlagos rangszáma és ranghelye 1985/86 telén
(Országos reprezentatív adatok)*

Sorszám	Célértékek megnevezése (ABC-rendben)	Átlagos rangszám*	Ranghely*	Eszközértékek megnevezése (ABC-rendben)	Átlagos rangszám*	Ranghely*
1.	<i>Anyagi jólét</i> (jómód, bőség)	8.79	7.	<i>Alkotó szellemű</i> (újító, eredeti gondolkodású)	11.29	17.
2.	<i>Belső harmónia</i> (belső feszültségektől mentes élet)	8.10	5.	<i>Bátor, gerinces</i> (kiáll a nézeteiért)	8.15	4.
3.	<i>Béke</i> (háborútól és konfliktusoktól mentes világ)	3.73	1.	<i>Előítéletektől mentes</i> (elfogulatlan, nyílt gondolkodású)	10.69	14.
4.	<i>Boldogság</i> (megelégedettség)	6.77	3.	<i>Engedelmes</i> (kötelességtudó, tisztelet tudó)	10.32	13.
5.	<i>Bölcsesség</i> (életbölcesség)	12.02	15.	<i>Értelmes</i> (gondolkodó, intelligens)	7.72	3.
6.	<i>Családi biztonság</i> (szeretteinkről való gondoskodás)	4.77	2.	<i>Fegyelmezett</i> (önuralommal rendelkező)	8.71	6.
7.	<i>Egyenlőség</i> (testvériség, mindenki számára azonos lehetőségek)	10.15	12.	<i>Felelősségteljes</i> (megbízható, felelősségtudó)	7.61	2.
8.	<i>Az elvégzett munka öröme</i> (teljesítmény, hasznosság)	8.46	6.	<i>Hatékony</i> (hozzaértő, szakszerű)	12.34	18.
9.	<i>Emberi önérzet</i> (öntudat, önbecsülés)	9.61	11.	<i>Jókedélyű</i> (vidám, könnyű szívű)	9.69	10.
10.	<i>Érdekes, változatos élet</i> (élményekben gazdag, aktív élet)	12.03	16.	<i>Logikus gondolkodású</i> (racionális, ésszerű)	11.10	16.

Sor-szám	Célértékek megnevezése (ABC-rendben)	Átlagos rang-szám*	Rang-hely*	Eszközértékek megnevezése (ABC-rendben)	Átlagos rang-szám*	Rang-hely*
11.	<i>A haza biztonsága</i> (külső támadásokkal szembeni védettség)	7.35	4.	<i>Megbocsátó</i> (nem boszszúálló)	10.75	15.
12.	<i>Igazi barátság</i> (szoros emberi kapcsolat)	9.49	10.	<i>Önálló</i> (független, erős egyéniség)	9.56	9.
13.	<i>Igazi szerelem</i> (meghitt testi és lelki kapcsolat)	10.67	13.	<i>Segítőkézz</i> (mások jólétéért dolgozik)	8.37	5.
14.	<i>Kellemes, élvezetes élet</i> (örömök, sok szabadidő)	11.93	14.	<i>Szavahihető</i> (becsületes, őszinte)	6.38	1.
15.	<i>Szabadság</i> (függetlenség, választás lehetősége)	9.34	9.	<i>Szeretettel teljes</i> (ragaszkodó, gyöngéd)	10.03	11.
16.	<i>A szépség világa</i> (a természet és a műalkotások szépsége)	13.57	17.	<i>Tiszta</i> (rendes, ápolt)	8.80	7.
17.	<i>Társadalmi megbecsülés</i> (elismerés, tisztelet)	9.32	8.	<i>Törekvő</i> (szorgalmas, vinni akarja valamire)	10.04	12.
18.	<i>Üdvözülés</i> (megváltás, örök élet)	14.75	18.	<i>Udvarias</i> (jómodorú, jól-nevelt)	9.23	8.

* Az egyes értékeket 1-től 18-ig kellett rangsorolni, itt e besorolások átlagával találkozunk. A rangszám minél *alacsonyabb*, az érték annál *fontosabb*.

** Azt mutatja meg, hogy az adott érték rangszámátalaga a 18 tételes lista hányadik helyéhez volt elegendő.

A magyar társadalom ezzel a mentalitással – nem sokkal az idézett adatok felvétele után – egy rendszert változtató folyamatba sodródott bele, és – akarva-akaratlanul – olyan társadalmi formáció kialakulását célozta meg, amely a vállalkozókedvet, a pluralizmust és a kreatív egyéniséget állítja középpontba. Hogy ez a folyamat milyen (kényszerszülte) *értékváltozási tendenciákkal* járt, arról a 29. táblázat második fele, a nyolcvanas és kilencvenes éveket összehasonlító adatsorok vallanak.

Bár arra törekedtünk, hogy a 29. táblázat említett adatait jól összevethetővé tegyük (mindkét oszlopban csak a *vidéki* [= nem budapesti] kérdezettek válaszai szerepelnek, és mindkét vizsgálatnak az *öt legfontosabb érték* megnevezésére alapuló adatait vettük figyelembe), a kilencvenes évek mintacsoportjainak valamivel kvalifikáltabb és fiatalabb voltát nem tudtuk kiküszöbölni. Ezt azért kell előrebocsátanunk, mert a 31. táblázatban, amely a nyolcvanas és kilencvenes évek között csökkenő, illetve növekvő tendenciát mutató értékeket prezentálja (az eltérések mértékére is utalva) általában épp a kilencvenes évek vizsgálataiban alulreprezentált idősebbek által előny-

ben részesített értékeket mutatja csökkenő, s a túlreprezentált értelmiségiek körében kedvelt nevelési elveket pedig növekvő arányúnak.

A mintaösszetételi eltérések azonban – elmondhatjuk – jobbra nem maguk gerjesztik, hanem csak *felerősítik* az észlelt értékrendi változásokat. Füstös László és Szokolczai Árpád (a Rokeach-teszt cél- és eszközértékeivel) operálva kimutatják, hogy a nyolcvanas és kilencvenes évek viszonylatában hátrébb szorultak a rangsorban olyan értékek, mint pl. az „elvégzett munka öröme”, „engedelmes”, „fegyelmezett”, „udvarias”, „segítőkész”,⁶⁰ amelyek közel állnak a mi nevelési tesztünk *lelkiismeretes munka, beilleszkedő–alkalmazkodó, szerénytartózkodó* és *udvarias*, sőt bizonyos mértékig még a *vallásos hit* – ugyancsak csökkenő tendenciát mutató – értékeihez. (Ugyanakkor a kifejezetten vallásos értékeket – pl. az „üdvözlést” és magát a vallásosságot – Füstös Lászlóék nem a csökkenő, hanem a *stagnáló* kategóriába sorolják.⁶¹) Két szintén visszaszorulónak látszó nevelési értékről nem szóltunk még: a *takarékosság* említése oly jelentősen (22%-kal) esett vissza, hogy presztízsének csökkenése megfellebbezhetetlennek látszik; a *politika iránti érdeklődés* ugyan viszonylag szerény mértékben (5%-kal) szorult hátrébb, de ez annak ellenére történt (s ezért tekinthetjük reálisnak), hogy leggyakoribb említői (a nyugdíjasok mellett) a 90-es évek mintacsoportjában túlreprezentált értelmiségiek voltak.

A Füstös–Szokolczai-féle adatsor a Rokeach-teszt segítségével kimutatja az „anyagi jólét”, valamint olyan intellektuális–kreatív értékek, mint a „bölcsség”, „alkotó szellemű”, „értelmes” és „logikus gondolkodású” egyre növekvő jelentőségét.⁶² Ez a jelenség rokonságba hozható a mi összeállításunk szintén növekvő tendenciát mutató olyan nevelési értékeivel, mint amilyen egyrészt az *érvényesülés*, másrészt pedig a *tudásszomj*, sőt a távoli rokonság szintjén az *olvasáskultúra* is. A nálunk a növekedésben élenjáró *tolerancia* Füstös Lászlóék vizsgálataiban ellentmondásos szerepet visz: az „előítéletektől mentes” eszközérték rangsorbeli helye az 1978-as és az 1982-es vizsgálat között javult, de 1990-re lényegesen leromlott, hogy 1993-ra újra javuljon.⁶³ A nevelési teszt révén nyert adataink ez utóbbi mozzanatot húzzák alá: a tolerancia mint érték jelentősége a kilencvenes évek első felében (minden bizonnyal a demokratizálódó társadalom pluralista gyakorlatától ösztönözve) a nyolcvanas évek derekához képest *háromszorosára nőtt*, s immár a mintacsoport egyharmada sorolta az öt legfontosabb nevelési érték közé. (Ha 1991–93-as mintánk „túlképzettségével” számolva csak kétszeres növekedést

60 Füstös László–Szokolczai Árpád: I. m. Szociológiai Szemle, 1994. 1. sz. 62–63 p.

61 I. m. 61. p. és 8. sz. jegyzet.

62 I. m. 61. és 62. old.

63 I. m. 73. és 82. p. Tegyük ehhez hozzá, hogy a mi Rokeach-adataink szerint a jelentős romlás már 1985/86 telén észlelhető volt, tehát igazából a meglepően jó 1982-es adat mondható rendhagyónak.

fogadunk el, az is nagyon pozitív eredmény!) A művészetek kedvelése viszont valószínűleg a minta említett elrajzoltsága miatt került a gyarapodó tekintélyű értékek közé, Füstös Lászlóék a „szépség világát” a stagnáló értékek között tartják számon.⁶⁴

31. számú táblázat

Nevelési értékek, amelyeknek említési aránya 1985/86 és 1991–1993 között:	
növekedett:	csökkent:
„A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni” (+23%)	„Pénzzel takarékosan bánni” (–22%)
„A tudásszomj, vagy a szellemi színvonal állandó emelésére” (+15%)	„A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni” (–12%)
„Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni” (+10%)	„Szerénynek és tartózkodónak lenni” (–10%)
„Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához” (+9%)	„Munkáját rendesen és lelkiismeretesen végezni” (–8%)
„Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni” (+8%)	„Udvariasság és jó magaviselet” (–7%)
[„Kedvét lelteni a művészetekben” (+5%)]	„Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése” (–5%)
	[„Szilárd hit, szilárd vallási kötődés (–5%)]

* Az adott értékek növekvő vagy csökkenő voltát a Rokeach-teszt hasonló adatai nem erősítik meg.

A növekvő és csökkenő jelentőségű értékekről készített összeállításunk (ld. 31. tábla) tehát – *főbb tendenciáit* illetően – nagy valószínűséggel *hitelesen* tájékoztat az utóbbi évek magyarországi értéktudat-változásairól. Eszerint (és a hivatkozott egyéb kutatási eredmények alapján) elmondható, hogy **a rendszerváltozási folyamat első néhány esztendeje főként a hagyományos – önkorlátozó és közösségi – értékekre (takarékoság, alkalmazkodás, szerénység, fegyelmezettség, udvariasság, közügyek iránti érdeklődés stb.) és a „lelkiismeretesség”**

⁶⁴ I. m. 61. p.

retes munkavégzésre” hatott sorvasztóan; ezzel szemben növelte az individuális önérvényesítő hajlamot, a kreativitást, az anyagiasság szemléletét és a racionalitást, s egyúttal az információkra és a másfajta véleményekre való viszonylagos nyitottságot. (Ami a közösségi érzület leépülését és az individualizáció erősödését illeti, szeretnénk emlékeztetni az olvasót a szabadidős tevékenységek struktúrájának hasonló jellegű változásaira.)

Ez a most alakuló érték szemlélet, amely lényegében egy – konszenzusos önkorlátait még fel nem lelt – *vadkapitalista* társadalom többé-kevésbé adekvát értéktudatbeli tükröképének mondható, kétségkívül magán viseli az *erkölcsei relativizálódás*, a *társadalmi normák megrendülésének* erősödő jegyeit. Ezek a tények is alátámasztják Andorka Rudolf állítását, aki az 1993. évi Magyar Háztartás Panel adatfelvételei alapján a szabálysértést szükségesnek tekintő, ugyanakkor az élet dolgaiban eligazodni képtelen magatartás széles körű elterjedtségét tapasztalva az *anómia* veszélyeire, az átalakulási folyamat kibicsaklásának lehetőségére figyelmeztet.⁶⁵

Az értékek változásáról főntebb szerzett benyomásainkat tanulságos lehet összevetni azzal az értékegyüttessel, amelyet ugyancsak Andorka állít eléünk, összegezve a piacgazdaságot és a demokratikus politikai rendszert „működtetni” tudó *modern személyiség* tulajdonságait: „Bár a különböző kutatók némileg eltérő tulajdonságokat szoktak felsorolni, abban nagyjából egyetértés alakult ki, hogy a szigorú munkaerkölcs, a takarékoság, az újításra és kezdeményezésre való készség, a kockázatvállalás, a gazdasági és közéleti aktivitás, az önálló véleményalkotás, ugyanakkor a társadalmi viselkedési szabályok megtartása a modern ember alapvető jellemzői.”⁶⁶

Az összehasonlítás felemás, sőt ellentmondásos képet ad: az ún. „modern ember” normatív tulajdonságainak egy része a magyar társadalmi tudatban kifejezetten *erősödik* (kreativitás, individualitás stb.), míg a másik része kifejezetten *visszafejlődőben van* (munkaerkölcs, takarékoság, közéleti aktivitás, szabálykövető magatartás stb. – vagyis megközelítőleg az ún. „protestáns etika” értékei).

Végül meg kell említenünk, hogy ez az értékváltozási folyamat az olvasás *ténye* szempontjából nem tűnik kifejezetten károsnak. Hogy miképpen hat az olvasás *minőségére* – erről egy későbbi fejezetben fogunk beszámolni.

⁶⁵ Andorka Rudolf: I. m. = Magyar Szemle, 1994. 10. sz. 1018. p.

⁶⁶ I. m. 1018–1019. p.

B) OLVASÓK ÉS NEM OLVASÓK ÉRTÉKVILÁGA

A már ismert nevelési, eszköz- és célértékeket a következőkben abból a szempontból vizsgáljuk, hogy az olvasási aktivitás különböző fokozatai hogyan módosítják az egyes értékek kiválasztásának esélyét.

Azokat a nevelési értékeket, amelyeknek a 32. sz. táblázatban szereplő százalékszámok említése, valamint a százalékszámokat kontrolláló és megerősítő 0–5 tartományú pontszáma⁶⁷ párhuzamosan *növekedett* az olvasás gyakoriságával, a 33. sz. táblázat tartalmazza.

Van egy olyan érték, amely sajátos módon *fordítottan arányos* az olvasás gyakoriságával: a *takarékosság*. (Talán mert a sokat olvasók anyagi tartalékaiknak – igényesebbek lévén – könnyebben lelik meg a helyét? Vagy egyszerűen egy olyan *mentalitásról* van szó, amely az anyagi javak önkorlátozó felhalmozását nem tekinti az élet egyik központi célkitűzésének?) Vannak továbbá olyan nevelési értékelvek, amelyeknek említési aránya ugyan nem követi egyenletesen (lefelé) az olvasásgyakoriság lépcsőfokait, de annyi elmondható róluk (százalékszámuk, és többnyire pontszámuk is egyaránt azt bizonyítják), hogy leginkább – esetleg a nagyon ritkán olvasókkal holtversenyben – a *nem olvasó* magatartáshoz kapcsolódnak (ld. 34. sz. táblázat).

Mielőtt a nevelési elveknek a gyakori olvasók és a nem olvasók két pólusára „kicsapódott” halmazait jobban szemügyre vennénk, számot kell adnunk a Rokeach-teszt megfelelő eredményeiről is.

A *könyvolvasás* gyakorisági foka a Rokeach-féle 18 célérték közül hetet, az ugyancsak 18 eszközérték közül tízet bipolarizált. (Ez azt jelenti, hogy ha az adott értéket a *legaktívabb olvasók* preferálták, akkor a könyvet *nem olvasók* – esetleg a nagyon ritkán olvasókkal holtversenyben – utasították el leginkább, és fordítva.) A 35. és a 36. táblázatok ezeket a különösen „olvasásbarát”, illetve „olvasásidegen” értékeket gyűjtik csokorba. (Az egyszerűség kedvéért a táblázatok csak a két végpont: a rendszeres olvasók és a nem olvasók adatait tartalmazzák.)

A 33. és 35. táblázatok együtt összesen 13 különböző típusú érték megnevezésével jelölik meg azt a közeget, amelyben az *aktív olvasói magatartás* – társadalmi értelemben – „jól érzi magát.”

⁶⁷ A válaszadás során először mindenki tetszés szerinti számú értékelvet nevezhetett meg, ezek a számok kategóriánként eltértek egymástól. (A rendszeres olvasók pl. csaknem 8, a nem olvasók 7,6 értéket említettek, tehát a sokat olvasók körében az egyes értékeknek valamivel nagyobb volt az említési esélye.) A közös nevező (vagyis az esélyegyenlőség) megteremtése céljából a kérdés második menetében mindenkit a legfontosabbnak tartott *öt* érték megnevezésére kértünk fel: a megjelölt értékek ezután mind *5 pontot*, a többiek *0 pontot* kaptak. Az itt következő pontszámok adatok az így kialakított pontszámok 0 és 5 közötti átlagértékei.

Nevelési értékek említése a könyvolvasás gyakorisága szerint

Rang-hely	Nevelési értékelvek (Az „összesen” említések csökkenő sorrendjében)	A felnőtt magyarországi válaszadók százalékában (1985/86)				
		Könyvolvasás gyakorisága				Összesen
		Rend-szeresen	Időnként olvas	Nagyon ritkán	Nem olvas	
1.	Munkáját rendszeresen és lelkiismeretesen végezni	89,1	92,9	91,6	89,5	90,7
2.	Egészséges életmód	83,1	86,7	85,6	85,3	85,3
3.	Pénzzel takarékosan bánni	62,3	74,8	80,2	85,0	76,9
4.	Udvariasság és jó magaviselet	66,1	73,5	80,7	78,9	75,4
5.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	60,7	60,6	52,5	50,2	55,3
6.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	69,9	61,5	49,0	36,7	52,1
7.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	43,2	54,0	46,0	55,9	50,8
8.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	48,1	42,0	48,0	55,3	49,0
9.	Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	62,3	52,7	41,6	29,0	44,2
10.	Szerénynek és tartózkodónak lenni	33,9	38,9	46,4	48,2	42,6
11.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	48,6	33,2	29,2	25,6	32,8
12.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	29,5	29,2	24,7	31,9	29,2
13.	Kedvét lelteni a művészetekben	37,7	29,2	21,3	18,9	25,6
14.	Technikai szakértelem, a modern technika értése	30,0	28,3	20,3	23,3	25,2
15.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	14,8	18,1	14,9	31,3	21,2
16.	A sok tévézés mérséklése	18,0	11,9	13,4	19,2	15,9
	Összesen:	797,3	787,5	745,6	764,3	772,2
	N =	183	226	202	313	924

A felsorolt nevelési értékek (lásd 33. táblázat) mindegyikére igaz: nemcsak a gyakran, hanem a minőségileg is magas színvonalon (a régi és/vagy kortárs *értékes irodalmat* kedvelve) olvasókhöz kötődtek leginkább. Mint ismeretes, a nevelési értékek tesztjével az 1991-es és 1993-as vizsgálataink során is operáltunk. Fontosnak ítéljük, hogy az említett összefüggéseket a *kilencvenes években is* csorbíthatatlanul érvényesnek tapasztaltuk. Az olvasói magatartáshoz erősen kötődő cél- és eszközértékek (lásd 34. táblázat) zöme szintén szorosan kapcsolódik a magasabb ízlésnívóhoz is. (Ezeket az értékeket a táblázatban *dőlt betűs* szedéssel jelöltük meg!)

33. számú táblázat

Leginkább a <i>sokat olvasókhöz</i> kötődő nevelési értékelvek*	Az említések átlagos pontszáma (0–5)** a könyvolvasás gyakorisága szerint				
	Összesen	Rendszeresen	Időnként olvas	Nagyon ritkán	Nem olvas
<i>Olvasás és könyv szeretete</i> (6. hely)	1,11	1,83	1,40	1,00	0,55
<i>Tudásszomj</i> (9. hely)	1,36	2,19	1,85	1,22	0,62
<i>Tolerancia</i> (11. hely)	0,70	1,28	0,72	0,60	0,41
<i>A művészetek kedvelése</i> (13. hely)	0,40	0,68	0,47	0,30	0,24

* Dőlt betűkkel szedve azon értékek, amelyek egyúttal az értékes irodalom kedvelőjéhez is kifejezetten vonzódtak.

** Ld. a 67. sz. jegyzetet.

34. számú táblázat

Leginkább a <i>nem (és alig) olvasókhöz</i> kötődő nevelési értékelvek*	Az említések átlagos pontszáma (0–5)** a könyvolvasás gyakorisága szerint				
	Összesen	Rendszeresen	Időnként olvas	Nagyon ritkán	Nem olvas
<i>Takarékosság</i> (3. hely)	3,12	2,24	2,77	3,36	3,75
<i>A rendbe való beilleszkedés</i> (7. hely)	1,45	1,23	1,37	1,37	1,69
<i>Érvényesülés vágya</i> (8. hely)	1,53	1,53	1,31	1,59	1,64
<i>Szerénység, tartózkodás</i> (10. hely)	1,06	0,82	0,90	1,22	1,20
<i>Vallásos hit</i> (15. hely)	0,60	0,30	0,50	0,50	0,91

* *Dőlt betűkkel* szedve azon értékek, amelyek egyúttal főleg a szórakoztató irodalom kedvelőjéhez is kifejezetten vonzódtak.

** Ld. a 67. sz. jegyzetet.

Leginkább a sokat olvasókhoz kötődő cél- és eszközértékek*	Rendszeres könyvolvasók		Könyvet nem olvasók	
	Átlagos rangszám**	Ranghely***	Átlagos rangszám**	Ranghely***
„Belső harmónia”	6,69	3.	8,86	7.
„Emberi önérzet”	8,82	7.	10,06	11.
„Érdekes, változatos élet”	11,31	14.	12,47	16.
„A szépség világa”	12,51	16.	13,81	18.
„Alkotó szellemű”	9,99	12.	11,91	16.
„Előítéletektől mentes”	9,29	9.	11,26	15.
„Értelmes”	6,15	1.	8,62	6.
„Logikus gondolkodású”	9,13	8.	12,38	17.
„Önálló”	9,36	10.	9,86	14.

* Dőlt betűkkel szedve azon értékek, amelyek egyúttal az értékes irodalom kedvelőiehez is erősen vonzódtak.

** Az egyes értékeket 1-től 18-ig kellett rangsorolni, itt a besorolások átlagával találkozunk. A rangszám minél *alacsonyabb*, az érték annál *fontosabb*.

*** Azt mutatja meg, hogy az adott érték rangszámátlag a 18 tételes lista hányadik helyéhez volt elegendő.

Az inkább a *nem* (vagy alig) *olvasókhoz* kapcsolódó értékek közül ugyan-csak *kurzív* szedéssel emeltük ki azokat, amelyek egyúttal *alacsonyabb esztétikai szintű* (főleg lektűrökre koncentráló) *olvasói ízlést* vonzottak (lásd 34. és 36. táblázat); mégpedig – a nevelési értékek esetében – a nyolcvanas és a kilencvenes években egyaránt. A nevelési értékek közül a „vallásos hit” két okból is kimaradt ebből a jelölésből: részint mert említők (ha olvastak), nem annyira a szórakoztató irodalomhoz, hanem inkább a klasszikusokhoz (és részben a romantikához) vonzódtak; másrészt pedig a kilencvenes évekre csökkent ennek az értéktípusnak a könyvolvasástól való tartózkodása. A célértékek közül az „üdvözülésre”, az eszközértékek közül pedig a „segítőkészre” is elmondható; amit a „vallásos hitre”, mint nevelési értékre mondtunk: akik preferálják – ha olvasnak – a kommercialitások *helyett* jobban kedvelik a hagyományos (klasszikus és romantikus) irodalmat. (Egy kicsit érvényes ez az „engedelmes”, „megbocsátó” és „udvarias” eszközértékekre is, amelyek a lektűr *mellett* a romantikus irodalmat is vonzani látszanak.)

Miután megbizonyosodhattunk arról, hogy az olvasói magatartással kapcsolatba került értékeknek a rendszerben való szereplése korántsem esetleges (még ha részvételük intenzitása és hatóereje természetesen különbözik is), meg kell kísérelnünk az olvasással „barátságban lévő”, illetve azt taszítani látszó értékek jellegzetes vonásainak megajzolását.

Leginkább a <i>nem</i> (és alig) olvasókhöz kötődő cél- és eszközértékek*	Könyvet nem olvasók		Rendszeres olvasók	
	Átlagos rangszám**	Ranghely***	Átlagos rangszám**	Ranghely***
„Anyagi jólét”	7,59	4.	10,13	11.
„Kellemes, élvezetes élet”	11,53	13.	12,53	17.
„Üdvözülés”	12,81	17.	16,57	18.
„Engedelmes”	8,55	5.	12,54	18.
„Megbocsátó”	9,77	13.	12,23	16.
„Segítőkész”	8,22	3.	8,99	8.
„Törekvő”	9,00	10.	12,40	17.
„Udvarias”	8,74	7.	10,16	14.

* *Dőlt* betűkkel szedve azon értékek, amelyek egyúttal a szórakoztató irodalom említőihez is erősen vonzódtak.

** Az egyes értékeket 1-től 18-ig kellett rangsorolni, itt a besorolások átlagával találkozunk. A rangszám minél *alacsonyabb*, az érték annál *fontosabb*.

*** Azt mutatja meg, hogy az adott érték rangszámátla a 18 tételes lista hányadik helyéhez volt elegendő.

Az aktív és minőségileg is nívós olvasói magatartás egyrészt az autonóm, független, harmonikus személyiség értékeihez („belső harmónia”, „emberi önérzet”, „önálló”); **másrészt bizonyos intellektuális és kreatív személyiség-vonásokhoz vonzódik** („alkotó szellemű”, „logikus gondolkodású”, „értelmes”). Ugyanakkor kifejezetten nyitott a másfajta véleményekre („előítéletektől mentes”, „toleráns”), **nyitott az információk, a kultúra és a művészetek világára** („tudássomj”, „könyvszeretet”, „művészetek kedvelése”, a „szépség világa”); **s nyitott általában az élet színes dolgaira** („érdekes, változatos élet”).

Ennek az értékvilágnak a kohéziós energiáit az aktív és nívós olvasói magatartás „hozta működésbe”. A magyar felnőtt népesség mintegy 15–20% -át kitevő olvasói elitről van szó, amely természetesen szociológiailag, társadalmi összetételét illetően is jól értelmezhető, mert egy meglehetősen homogén társadalmi közeget jelent. Ez a koherencia – az olvasástól függetlenül – akkor is érvényesül, ha külön-külön vizsgáljuk meg *a fentemlített értékek rétegspecifikus vonásait*: szinte mindegyiket inkább a *fiatal* (18–20, illetve huszoneves), valamint a *magasabban kvalifikált* (legalább érettségizett, de leginkább a diplomás) kérdezettek említették meg; inkább a *szellemi*, mint fizikai foglalkozásúak, s inkább a *városokban*, mint községekben élők. (Ritka kivételként az „emberi önérzet” célértéket preferálók nem annyira a fiatalok, hanem inkább a közép- és idősebb korúak közül kerültek ki, s az „önálló”

eszközértéket pedig a kifejezetten fiatalok és a szellemi foglalkozásúak mellett a harmincas éveikben járók és a szakmunkások is az átlagosnál előbbre sorolták.) Tegyük hozzá mindehhez, hogy a nevelési értékek esetében a kilencvenes évek felmérési adatai is rendelkezésünkre állnak, s ezek ugyancsak a fenti tendenciákat (az olvasást „vonzó” értékeknek a fiatalabb és a képzetesebb rétegekhez való kötődését) erősítették meg.

Az erősen passzív és jobbra kommercialításokhoz kötődő olvasói magatartás értékörnyezete nem rajzol ki ilyen koherens képet: egyrészt egy kifejezetten önérvényesítő, karrierorientált, hedonista (vagy kuporgató), anyagi magatartás értékvilága bontakozik ki előttünk: („érvényesülés vágya”, „törekvő”, „kellemes, élvezetes élet”, „anyagi jólét”, „takarékoság”); másrészt pedig egy hagyományos, önkorlátozó, sőt konform, a vallásos értékrendhez közelálló szemlélet körvonalai („a rendbe való beilleszkedés”, „szerénység”, „engedelmes”, „megbocsátó”, „udvarias”, „vallásos hit”, „üdvözülés”, és „segítő-kész”, valamint itt is megemlíthető a „takarékoság”). Említettük már, hogy a vallásossághoz legközelebb álló értékek („üdvözülés” stb.) hívei csak az olvasás mellőzése terén járnak az élen, a színvonalatlan, szórakoztató irodalom helyett inkább a (romantikus és realista) klasszikusokat preferálták, vagyis az olvasáskultúra legalsó lépcsőfokain inkább a másik (a gyakorlati materialista–hedonista) típus az otthonos.

Erős leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy **a nem olvasóknak Magyarországon – értékvilágukat illetően – két ellentétes tulajdonságú alaptípusa van: egy minden áron előbbre jutni vágyó, az anyagi világra és az élvezetekre koncentráló, a kulturális alapokat nélkülöző (vagyis kulturálisan lumpen, anyagiakban polgár) „lumpenburzsoá”-típus; valamint egy jámbor, a vallással szemben intoleráns hatalom agresszivitása elől tartósan konformitásban és önkorlátozásba menekülő, a vallásos értékeket szinte szubkulturális szinten, „katakomba-szituációban” megélő „gettókeresztény”-típus** (Ez utóbbi típus létrejöttének magyarázatául hadd utaljunk itt az 1948 és 1988 közötti korszak – különösen a korszak első felének – vallásellenes nyomásgyakorlására!)

Bár e típusok leegyszerűsítések termékei, szeretnénk elkerülni egy olyan fajta szimplifikáció látszatát, amely egyenlőségjelet akarna tenni a vallásosság és a nem olvasó magatartás közé. Ezért a következő alfejezetben a vallásosság és az olvasáskultúra kapcsolatával külön is foglalkozunk.

A nem, vagy alig olvasók értékvilágának imént vázolt kettős irányultsága mögött szociológiai jellemzőik kettős természete húzódik meg. Előre kell azonban bocsátanunk: társadalmi összetételét illetően ez a passzív olvasói réteg korántsem differenciálódik olyan erősen, mint értékorientációja tekintetében. A réteg egészét az *alacsonyabb* (jobbra az esetleg szakmunkás oklevéllel megfajelt 8 általános vagy annál kevesebb) *iskolaivégzettség*, a (szakképzetlen) *fizikai foglalkozás* vagy *inaktív* státusz jellemzi. Ezen belül a materiális értékek köre

(„anyagi jólét”, „kellemes, élvezetes élet”, „törekvő” és nevelési elvként az „értékesülést” célba vevő szocializáció) a *fiatalabbakra* (főleg huszonévesekre), és a fizikai dolgozók közül a *nem mezőgazdasági (főleg szak-)munkásokra* volt inkább jellemző. (Ami az „értékesülést” illeti, átlag feletti népszerűsége a kilencvenes években áttekintette a kevésbé kvalifikált *szellemi* foglalkozásúak rétegére is.) Az ugyancsak a passzív olvasói magatartással együtt járó tradicionális, önkorlátozó, a vallásos életszemlélethez közel álló értékek (a „rendbe való beilleszkedés”, „szerénység”, „vallásos hit”, „üdvözülés”, „engedelmes”, „megbocsátó”, „segítőkéssz”, „udvarias”, és a szociológiai természetét tekintve inkább ebbe a csoportba tartozó „takarékoság”) általában az *idősebb* (főleg a hatvanas és a 70 év fölötti) korosztályokhoz, valamint a főleg *mezőgazdasági* fizikai tevékenységet folytató, illetve *inaktív* csoportokhoz kötődött leginkább, a nyolcvanas és kilencvenes években egyaránt.

Választ kell adnunk egy óhatatlanul felmerülő kérdésre: vajon az intenzív olvasási tevékenység (a maga intellektuális és emocionális érzékenységevel) az őt „körülvevő” értékek inspirációjának, motiváló hatásának *eredménye*, vagy ellenkezőleg: az olvasás, mint különösen termékeny befogadási tevékenység alapozza meg, *hozza létre* a maga speciális értékkörnyezetét. Úgy véljük, hogy ezt a kérdést nem helyes vagy-vagy alapon felvetni és megválaszolni, s hogy az olvasás (mely kétségtelenül értékteremtő, s ugyanakkor az értékekkel való permanens párbeszéd) egy differenciáltabb, fejlettebb értékstruktúrának épp úgy *kialakítója*, fejlesztője és erősítője, mint *következménye*. Viszonyukat tehát *kölcsönhatás* jellemzi, a szocializációs minták és hatások általi *közös befolyásoltság*, és az együttes lét olyan szoros kohéziója, amelyben az olvasói magatartás, az olvasói ízlés akár a személyiség értékrendjének egyik *funkciójaként*, az értékrend pedig az olvasás befogadási *stratégiájának* (vagy a befogadás-esztétika kategóriájával: „elvárási horizontjának”) fontos részeként is értelmezhető.

Végül válaszra vár még egy kérdés: az aktív olvasó a maga értékvilágával mennyiben felel meg a korábban (Andorka Rudolf által) felvázolt, a demokráciát és piacgazdaságot működtetni képes modern embertípusnak? Úgy véljük, meglehetősen *jól megfelel*, bár mintha egy árnyalattal individualistább és befeléfordulóbb lenne az ideáltípusnál. Mindez azt is jelenti, **hogy az olvasás ügyének előmozdítása egyúttal a társadalom polgárosításának és demokratizálásának programját is szolgálja.**

Az olvasói elitet (amely – mint említettük – a felnőtt népesség mindössze 15–20%-át teszi ki), mégsem kiálthatjuk ki a modernizáció egyedüli letéteményesének. A nem vagy nagyon szerényen olvasók egyik – vékonyabb – rétege (és a két olvasási véglet között elhelyezkedők egy része is) őriz olyan erkölcsi javakat, amelyek nélkül az eljövendő fejlett és polgári Magyarország értékháztartása erősen hiányos lenne – legalábbis sokunk számára. Mert például szolidaritásérzés, segítőkésszég és könyörületesség nélkül elviselhető emberi élet-

ről, emberközi melegségről aligha beszélhetünk. A napjainkban zajló változások viszont épp az utóbbi értékek ellen hatnak, és csak részben jelentik az olvasói elit kreativitás- és toleranciaértékeinek előtérbe kerülését, s nagyobb-részt a másik nem olvasó réteg, a „lumpenburzsoázia” gyors érvényesülési vágyának, gyakorlati materializmusának és kulturális igénytelenségének növekvő harsányságát.

C) A VALLÁSOSSÁG MINT SPECIÁLIS ÉRTÉKREND KAPCSOLATA AZ OLVASÁSKULTÚRÁVAL

A vallásos emberek társadalomrajza – valljuk meg – meglehetősen hiányos, szociológiai arcképük még nem eléggé kontúros. Társadalmi rétegződésüket, réteg-hovatartozási hajlandóságaikat viszonylag jól ismerjük (erre később még visszatérünk), de szellemi arcukat már jóval kevésbé. Keveset tudunk még a vallásos emberek *kulturális arculatáról*: milyen kultúrjavakat milyen arányban szoktak befogadni, milyen motivációval és milyen intenzitással; és mindez különbözik-e szignifikáns módon azoknak az embereknek a művelődési szokásaitól, akik nem tartják magukat vallásosnak. E kérdések műbefogadási aspektusát főleg Kamarás István vizsgálta vissza-visszatérően: befogadásvizsgálatainak kérdezettjei közül rendre elkülönített egy vagy több vallásos csoportot is.⁶⁸

A *keresztény vallásosság és a kultúra* kapcsolata olyan kérdés, amelyről hosszan lehetne értekezni, főleg egy, e kérdés köré szervezett, sokoldalú (teológiai, történeti és szociológiai stb.) vizsgálódás után. A probléma fontosságát és megnövekedett aktualitását az is jelzi, hogy a Magyar Pax Romana Fórum 1996. évi kongresszusa⁶⁹ a Magyar Katolikus Püspöki Kar jelentős közfigyelmet keltő körlevele⁷⁰ is négy fejezetéből egyet a kultúra kérdéseinek szentelt.

Az alábbiakban a vallásosság és a kultúra (konkrétabban: az olvasáskultúra) kapcsolatának kérdéséhez szeretnék adalékokkal szolgálni, csokorba kötve azokat a szociológiai vizsgálati eredményeket, amelyeket nyolcvanas és a kilencvenes években végzett felméréseim során e tárgykörben szereztem.

Valamennyi felmérésben a vallásosság mértékének vizsgálatára Tomka Miklós zárt, a vallásosság mértékét tudakoló kérdését alkalmaztuk, illetve ennek részeként a vallásosság intenzitásának ötfokú skáláját, amely a vallásosság két fokozatától (az egyház tanítása szerinti, valamint a „maga módján” megélt vallásosság) a bizonytalanságon és közömbösségen át a tudatos ateizmusig terjedt. (Az egyes kategóriák pontos elnevezését lásd a 37. táblázatban!) Repre-

68 Ld. Kamarás István: Olvasatok. Bp., 1996. különösen 400. és köv. oldalak.

69 *Kultúránk válaszáton*. 38. Pax Romana Kongresszus. Siófok, 1996. ápr. 8–14. Szerk. Békés Gellért és Deme Tamás. Pannonhalma, 1997. Bencés Kiadó.

70 *Igazságosabb és testvériesebb világot!* Bp., 1996.

zentatív mintasokaságunknak – a nyolcvanas évek derekán – 60%-a sorolta be magát a *vallásosság* valamelyik kategóriájába: a 15% az „egyházias”, 45% a „maga módján” fokozatba. (A *bizonytalanok* aránya 7; az „egyszerűen” [közömbösen] *nem vallásosaké* 10; a „más meggyőződésűeké” pedig 21 százalék volt.) 1986-ban egy csaknem 9000 főre kiterjedő országos vizsgálat ugyancsak 60%-osnak találta a magukat vallásosnak tartó két kategória együttes arányát, de ez a mutatószám később emelkedett: 1991 májusában 70%-os volt.⁷¹ Az emelkedés ezután megtorpant. Tomka Miklós 1996-os tanulmánya – nemzetközi összehasonlításban és tág idő-intervallumban elemezve a vallásosság és az elvallástalanodás trendjeit – a következő megállapítást teszi: „A hazai elvallástalanodás üteme kimagaslóan nagy. (...) A jelen adatok alapján prognosztizálható a nem vallásosak társadalmi arányának gyorsuló ütemben történő növekedése és ezzel együtt az európai és a magyar világnézeti megoszlás különbözőségének fokozódása.”⁷²

A vallásosság különböző fokozatain az olvasási aktivitás mértéke meglehetősen nagy szóródást mutatott (lásd 37. sz. táblázat).

A százalékszámok és az átlagértékek egyaránt a bizonytalanokat és a közömbös nem hívőket mutatják átlag körüli könyvolvasóknak, a *meggyőződéses nem hívők átlagosnál aktívabb*, a *vallásosak* pedig (főleg az „egyháziasan” vallásosak) az *átlagosnál gyengébb olvasóknak mutatkoztak*. Ezek a tendenciák a kilencvenes évek vizsgálataiban is megismétlődtek.

Felmerül a kérdés, hogy a vallásos és nem vallásos kérdezettek közötti olvasási különbségek mennyiben vezethetők vissza magára az eltérő világnézet (illetve az ebből eredő társadalmi szerepek és kulturális hagyományok) különbözőségére, s mennyiben magyarázható olyan – a vallásszociológiából jól ismert, s a mi felméréseink által is tapasztalt – tényekkel, miszerint az eleve kevesebbet olvasó, alacsonyan kvalifikált, idősebb és falun élő emberek általában nagyobb hányada szokta magát (főleg egyházakhoz szorosabban kötődően) vallásosnak tartani, mint – az általában többet olvasó – fiatalabb, képzetesebb városi rétegeknek.

Ennek kiderítésére (az országos reprezentatív felmérés adataiból) háromdimenziós táblákat készítettünk, amelyek azt bizonyították, hogy **a nem vallásosak minden iskolai végzettségi fokozatban aktívabb könyvolvasók a vallásosaknál, kivéve a diploma szintjét, itt ugyanis a vallásos értelmiség valamivel többet olvasott a nem vallásosnál.** A nem vallásosak olvasási túlsúlya a különböző településtípusokon belül is érvényesült. Tehát a vallásossággal tendencia-

71 Tomka Miklós: Magyar katolicizmus 1991. Bp., 1991. Országos Lelkipásztori Intézet, 23. p. A kilencvenes évekhez vezető folyamat összegző elemzését ld. továbbá Tomka Miklós: Csak katolikusoknak. Bp., 1995. Corvinus K. 35–44. p.

72 Tomka Miklós: Vallás és vallásosság. In: Társadalmi riport 1996. Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Bp., 1996. TÁRKI–Századvég K. 603. p.

szerűen együtt járó – a nyolcvanas és kilencvenes évek vizsgálataiban egyaránt megtapasztalt – alacsonyabb olvasási aktivitást csak kisebb részben lehet a mögöttes szociológiai tényezőkkel, a rétegösszetétel eltéréseivel magyarázni. Az igazi okok – amelyek további beható kutatásokat igényelnek – minden bizonnyal a vallásos és nem vallásos emberek *eltérő értékvilágában*, valamint az elmúlt évtizedek során betöltött tendenciaszerűen *eltérő társadalmi helyzetében* (a vallásos emberek jelentős részét évtizedeken át sújtó diszkriminációban, és az ebből eredő katakombapszichózisban) keresendők.

37. számú táblázat

Vallásosnak tartja-e magát?	A könyvolvasók % -os aránya (1985/86)	A könyvolvasás gyakoriságának átlagos pontszáma (0–5)* (1985/86)
„Vallásos vagyok, egyházam tanítását követem”	46,3	1,16
„Vallásos vagyok a magam módján”	59,8	1,65
„Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem”	68,8	2,00
„Nem vagyok vallásos, engem az ilyen nem érdekel”	64,9	1,86
„Nem vagyok vallásos, mert más a meggyőződése”	87,1	2,97

Felméréseink – értékeszteket is tartalmazván – e témakörhöz is tudnak némi adalékkal szolgálni. Összevetvén a vallásosság intenzitását az értékesztekre adott válaszokkal, kirajzolódik (természetesen csak tendenciaszerűen és néha meglehetősen elmosódottan) a vallásosság különböző fokozatainak speciális értékvilága. Így kiderül – összevonva az említett felmérések nyolcvanas és kilencvenes évekből származó tapasztalatait –, hogy a szorosan *egyházakhoz kötődő* vallásosság elsősorban a takarékos, szerény, dolgos életvitelhez, a rendbe való beilleszkedés szándékához, az engedelmes, szeretetteljes és segítőkész magatartáshoz, s mint fontos célértékhez, az üdvözüléshez vonzódik. A „*maga módján*” megélt vallásosság főleg a lelkiismeretes munkában és az udvariaságban, s némileg a könyvekben találja meg a maga sajátos értékbázisát. A vallásilag *közömbösekes* a *nem vallásosak* más (és talán szélesebb) értékalapokra építhetnek: vezettek a politika, az érvényesülés, a technikai szakismeretek, a tudásszomj, a művészet-, és könyvszeretet, a kreativitásértékek és az életélvezet említésében egyaránt. A *tolerancia* kérdésében nem találkoztunk

egyértelmű tendenciával, ennek két tipikus változata is létezik: egy kifejezetten vallásos és egy nem vallásos. (Az előbbit akár *türelmes felebaráti szeretetnek* is nevezhetnénk.)

A vallásos és nem vallásos társadalmi csoportok meglehetősen eltérő értékvilágát – leegyszerűsítve és sematizálva – a 38. sz. táblázat ellentétpárjaival lehet jellemezni.

38. számú táblázat

Vallásos csoportok értékvilága:	↔	Nem vallásos csoportok értékvilága:
Felebaráti szeretet, lelkiismeretes munka	↔	Individualitás, önérvényesítés
Belső értékek, a külvilágtól való visszavonultság	↔	Közéleti érdeklődés, információ- és kultúraéhség
Szerénység, önmérséklet, statikusság	↔	Önérvényesítés, kreativitás, dinamizmus
Transzcendenciára való ráhangoltság	↔	Evilágiság, életélvezet

A vallásos emberek mintha teljesen más szocializációs folyamatokon mentek volna át az elmúlt évtizedekben: bár értékviláguk sok (főleg erkölcsi) értéket tartalmaz, de talán nem járunk messze a valóságtól, ha a *belterjesség* és a *szükség* jegyeit is felfedezzük rajta. A vallásos emberek mintha hajlamosak lennének arra (több évtizedes beidegződések folytán), hogy a hagyományos értékek katakombájába zárkozzanak, és (a vallásos értelmiség egy részét leszámítva) átengedjék másoknak a közéleti, a gazdasági érvényesülés, az információáramlás és a kulturális csere fórumait. Ez az eltérő szocializációs processzus és értékvilág nagy mértékben magyarázhatja az olvasáskultúra terén a vallásos és nem vallásos csoportok között – az utóbbiak javára – észlelt eltéréseket.

Eme eltérésekhez jelent további olvasásszociológiai adalékot a nyolcvanas és a kilencvenes években egyaránt elvégzett *ízlésvizsgálatunk*. Ennek legfontosabb üzenete, hogy a vallásos olvasók a direkt és felszínes módon szórakoztató kommersz irodalomtól általában ódzkodnak, s helyette inkább (főleg az ún. „egyházi-
asan” vallásosak) a realista és romantikus klasszikusokhoz, vagyis az irodalom *hagyományosabb* vonulataihoz vonzódnak mint „kedvencekhez”. A kommersz lektűröket inkább a vallási értelemben bizonytalanok és a nem vallásosak; a (csekély) modern értékes irodalmat pedig szintén főleg a nem vallásos kérdezetek kedvelték. **Tehát aki olvas a vallásos emberek közül, az általában a nem vallásos olvasók átlagát valamivel meghaladó esztétikai értékszinten teszi.**

Mindezek alapján nem hihetjük, hogy a vallásos mivolt eleve és minden szempontból rosszabb olvasmányi teljesítményre van predesztinálva, mint a nem vallásos magatartás. Nagy Attila vizsgálata is azt bizonyította – igaz, nem

egészen „hétköznapi” körülmények között – hogy az átlagos 15–18 éves fiatalok (a korosztályból vett országos mintáról van szó!) mellé állított *vallásos kontrollcsoportok* (a pannonhalmi bencés és a debreceni református gimnázium diákjai) *meghaladják* az országos ifjúsági átlagot, mind a Rokeach-féle értéketeszt ún. posztmaterialis, a keresztény életszemlélethez közelálló értékeinek (szeretet, üdvözülés, megbocsátás, barátság, belső harmónia stb.) említésében, mind pedig az olvasáskultúra színvonalában.⁷³ Kamarás István Bulgakov *Mester és Margarita* c. regényének befogadás-vizsgálata során elkülönített vallásos (középiskolás és értelmiségi) csoportokról kimutatta, hogy nekik jobban tetszett a regény, árnyaltabbak voltak a szerepértelmezéseik, érzékenyebben „vették” a mű etikai üzeneteit, transzcendens vonatkozásait, és erősebben is hatott rájuk Bulgakov alkotása. Voltak viszont olyan vallásos olvasók is, akik számára nehezen volt feldolgozható a bibliai tematikájú betétregény apokrif volta. Kamarás szerint a vallásos olvasók értelmezéseiben a világnézet *korlátozó* és *ösztönző* szerepe egyaránt tettenérhető, és – G. W. Allport-tal egyetértve – megállapítja: a vallásosság – minőségétől függően – erősítheti is, csökkentheti is az előítéletességet.⁷⁴

Végül állítsunk párba két – egymástól függetlenül megfogalmazott – következtetést. Az első az *aktív olvasói magatartás* által vonzott értékvilágnak az előző (7/b) fejezetben található leírása, amely a jó olvasói teljesítményszinteket az autonóm, harmonikus, kreatív személyiségvonásokkal, valamint a kulturális és interperszonális nyitottsággal hozta összefüggésbe.

A másik gondolatot egy valláslélektani tanulmány konklúziójából kölcsönöztem, amely az egészséges *vallási élet* velejáró főbb értékeit, emberi tulajdonságait ismerteti: „Végezetül néhány praktikus, összefoglaló megállapítás arra nézve, hogy melyek a főbb ismérvei a lélekgyógyászati gyakorlatban az egészséges vallásos életnek és lélektani hatásának. (...) Az ilyen emberre vagy a lelki élet ilyen irányú alakulására jellemző a mély belső *békesség*, mely nyugalmat, derűt, szeretet sugároz magából. Egy másik lelki sajátosság a lelki arányosság, *harmónia*, mely az adott egyéni adottságokkal, belső és külső körülményekkel összhangot tud teremteni. Jellemző a belső *integráltság*, ami az illető céltudatos, értelmesnek átélt életvezetésében is megnyilvánul. A *szabadság lendülete*, mely a szellemi rugalmasságban, a mások iránti tágkeblűségben és empátiás készségben, valamint kreativitásban és saját maga vallási készségében is realizálódik...”⁷⁵ (Kiemelések a szerzőtől.)

73 Nagy Attila: A 15–18 éves fiatalok motivációs bázisáról = Kultúra és Közösség, 1986. 5. sz.

74 Kamarás István: Utánam olvasó! A Mester és Margarita fogadtatása, értelmezése és hatása Magyarországon. Bp., 1986. Múzsák K. 221–223. p.

75 Süle Ferenc: A valláslélektan aktualitása a pszichoterápiában. In: Evangéliumi nevelés lélekben és igazságban. Szerk.: Jancsó Kálmánné, Kelemenné Farkas Márta, Korzenszky Richárd. Pannonhalma (1996). Bencés K. 133–134. p.

Láthatjuk: **nagyon hasonló elemekből építkezik** a két értékvilág: **az (olvasás)kultúra reális, és a vallásosság ideális értékvilága**. Honnan akkor a feszültség, a meg nem felelés motívumai, amelyeket vizsgálataink feltártak? Kultúra és vallás esetenként jelentkező diszharmóniája egyrészt a *két tudati rendszer* társadalmi bázisának és szerepének *eltéréseiből* fakadhat, másrészt pedig talán abból a részleges különbözőségből, amely a *vallásos emberek* korábban megismert *valóságos* (szűkösebb), és az imént idézett *kívánt* (tágasabb) érték-szemlélete között tapasztalható.

III. OLVASÓI ÉRDEKLŐDÉS, ÍZLÉS

1. Mit olvasnak?

Az antikvitásból származó közismert szállóige: a könyveknek megvan a maguk sorsa, hiányos formában ment át a köztudatba. Terentius Maurus annak idején arról írt, hogy: **pro captu lectoris habent sua fata libelli**. Vagyis: az olvasó befogadói *kapacitásától* és ízlésétől *függően* van meg a könyveknek a maguk sorsa. Tehát nem (vagy nemcsak) a könyvek tárgyi mivoltának hányattatásairól van szó, sokkal inkább arról, hogy a könyvekben rejlő és időről-időre olvasmányként kibomló üzeneteknek is megvan a maguk sorsa és történetisége, amely szorosan összekapcsolódik az emberek sorsával. Nem lehet véletlen, hogy adott korok és társadalmak milyen könyveket kedvelnek, olvasnak előszeretettel: ezek a sokak által preferált olvasmányok a maguk immanens és egyúttal (a befogadónak felkínálkozó) potenciális minőségükkel vallanak az adott korszak emberének ízléséről, vágyairól, törekvéseiről, bánatáról és gyarlóságairól. Vallanak továbbá történelméről: tragikus megrázkódtatásokról, csendes megalkuvásokról és békés építő korszakokról. És arról is, hogy milyen lélekkel, milyen erkölcsi erővel és azonosságtudattal viseli és éli meg egy társadalom, egy nemzet a maga történelmét. Tehát, ha tételünk igaz: az *olvasmányoknak is megvan a maguk sorsa, s abban a mi sorsunkat tükröztetik*.

A) A LEGOLVASOTTABB SZERZŐK ÉS MŰVEK

E tételt szeretnénk most igazolni magyarországi olvasásszociológiai felmérések több évtizedes tapasztalataira (illetve konkrétan ezek egy részére) támaszkodva. Általában minden olvasással foglalkozó adatfelvétel rákérdez az *aktuális* (a vizsgálat idején olvasott vagy legutóbb kézbevett) olvasmányra, illetve a kurrens olvasmányoknak valamilyen szélesebb (az utóbbi negyed- vagy fél-évben stb. olvasott) választékára.

Elsőként egy ilyen szélesebb merítésű listát, a felmérést megelőző hónapok olvasmánytermésének élmezőnyét ismertetjük 1985/86 telén végzett országos reprezentatív vizsgálatunkból. S hogy érzékeltesük mindjárt a legutóbbi évek változási irányát, az 1. és 2. sz. táblázatok tartalmazzák az 1991 és 1993 tavaszán végzett regionális (vidéki) felméréseink ugyancsak a felnőtt népesség körében nyert olvasmány- és szerző listáit is (ezúttal összevonás nélkül). Az 1991-es és az 1993-as felmérések ugyan nem tudnak országos reprezentatív adatokkal szolgálni, de az országos átlaghoz közel álló, domi-

Legolvasottabb művek a 80-as és 90-es években

Országos vizsgálatunk által regisztrált, 3 hónap alatt olvasott legnépszerűbb könyvek 1985/86 telén (N = 627 felnőtt könyvolvasó)	Említesek száma	Szerző, cím	Hatvan városában és környékén 6 hónap alatt olvasott legnépszerűbb könyvek 1991 első felében (N = 133 felnőtt olvasó)	Említesek száma	Szerző, cím	9 vidéki településen 6 hónap alatt olvasott legnépszerűbb könyvek 1993 első felében (N = 256 felnőtt könyvolvasó)	Említesek száma
Zalatnay S.: Nem vagyok én apáca	19	Cook, R.: Műhiba	Cook, R.: Műhiba	10	Cook, R.: Kóma	Cook, R.: Kóma	11
Dallos S.: Aranyecset+A nap szerelmese	13	Kenneth, C.: Randevű Rómában	Kenneth, C.: Randevű Rómában	8	Mitchel, M.: Elfújta a szél	Mitchel, M.: Elfújta a szél	11
Zilahy L.: A két fogoly	12	Biblia	Biblia	7	Biblia	Biblia	7
Merle, R.: Védett férfiak	11	Cook, R.: Mutáció	Cook, R.: Mutáció	7	Brontë, E.: Üvöltő szelek	Brontë, E.: Üvöltő szelek	6
Jókai M.: Az arany ember	10	Cook, R.: Láz	Cook, R.: Láz	6	Mahmudi, B.: A lányom nélkül soha	Mahmudi, B.: A lányom nélkül soha	6
Jókai M.: A kőszívű ember fiai	10	Treben, M.: Egészség Isten patikájából	Treben, M.: Egészség Isten patikájából	6	Scott, R.: Megveszem ezt a nőt	Scott, R.: Megveszem ezt a nőt	6
Szilvási L.: Egymás szemében	10	Urris, L.: Exodus	Urris, L.: Exodus	6	Charrière, H.: Pillangó	Charrière, H.: Pillangó	5
Szilvási L.: A néma	10	Kenneth, C.: Éjszaka Kairóban	Kenneth, C.: Éjszaka Kairóban	5	Churchill, W.: A második világháború	Churchill, W.: A második világháború	5
Szilvási L.: Szököés	10	Knittel, J.: El-Hakim	Knittel, J.: El-Hakim	5	Dallos S.: Aranyecset+A nap szerelmese	Dallos S.: Aranyecset+A nap szerelmese	5
Galgóczi E.: Vidravas	9	Mitchell, M.: Elfújta a szél	Mitchell, M.: Elfújta a szél	5	Follet, K.: Kaland Afganisztánban	Follet, K.: Kaland Afganisztánban	5
Slaughter, F. G.: A frontsebsz	9	Cook, R.: Agy	Cook, R.: Agy	4	Carnegie, D.: Sikerkalauz	Carnegie, D.: Sikerkalauz	4
Brontë, E.: Üvöltő szelek	8	Knittel, J.: Via Mala	Knittel, J.: Via Mala	4	Júlia-sorozat	Júlia-sorozat	4
Charrière, H.: Pillangó	8	Tornyai J.: Gyere kicsim, gyere	Tornyai J.: Gyere kicsim, gyere	4	Ripley, A.: Scarlett	Ripley, A.: Scarlett	4
Dumas, id.: Monte Christo grófja	8	Cook, R.: Agymosás	Cook, R.: Agymosás	3	Silva, J.: Agykontroll	Silva, J.: Agykontroll	4
Hajnóczy R.: Bengáli tűz	8	Cook, R.: Halálfelelem	Cook, R.: Halálfelelem	3	Cook, R.: Vakság	Cook, R.: Vakság	3
Moldova Gy.: Akit a mozdony füstje...	8	Fable, V.: Ki fektült az ágyamba	Fable, V.: Ki fektült az ágyamba	3	Detthfesen, T.: Élet az élet után	Detthfesen, T.: Élet az élet után	3
Berkesi A.: Szerellem három tételben	7	Kenneth, C.: A hermelines hölgy	Kenneth, C.: A hermelines hölgy	3	Hailey, A.: Bankemberek	Hailey, A.: Bankemberek	3
Biblia	7	Kenneth, C.: Május Manhattantban	Kenneth, C.: Május Manhattantban	3	Jókai M.: Az arany ember	Jókai M.: Az arany ember	3
Brontë, C.: Jane Eyre	7	King, S.: Tortúra	King, S.: Tortúra	3	MacCullogh, C.: Tövismadarak	MacCullogh, C.: Tövismadarak	3
Gárdonyi G.: Egri csillagok	7	King, S.: A tűzgyújtó	King, S.: A tűzgyújtó	3	Nemere I.: Acélcápa	Nemere I.: Acélcápa	3
Mitchell, M.: Elfújta a szél	7	Lawrence: Lady Chatterley szeretője	Lawrence: Lady Chatterley szeretője	3	Nyíró J.: Isten igájában	Nyíró J.: Isten igájában	3
Szilvási L.: Lélekharang	7	Ludlum, R.: A fantom	Ludlum, R.: A fantom	3	Orwell, G.: 1984	Orwell, G.: 1984	3
		Merle, R.: Ime a király	Merle, R.: Ime a király	3	Ramona-sorozat	Ramona-sorozat	3
		Moldova Gy.: Bűn az élet	Moldova Gy.: Bűn az élet	3	Shaw, I.: Oroszlánkölykök	Shaw, I.: Oroszlánkölykök	3
		Orwell, G.: 1984	Orwell, G.: 1984	3	Steel, D.: Ékszeres	Steel, D.: Ékszeres	3
		Wouk, H.: A végső győzelem	Wouk, H.: A végső győzelem	3	Szabó Dezső: Elsodort falu	Szabó Dezső: Elsodort falu	3
					Wissmann, G.: A repülés története	Wissmann, G.: A repülés története	3

Legolvasottabb szerzők a 80-as és 90-es években

Oroszágos vizsgálatunk által regisztrált, 3 hónap alatt olvasott legnépszerűbb szerzői 1985/86 telén (N = 627 felnőtt könyvolvasó)	Hatvan városban és környékén 6 hónap alatt olvasott legnépszerűbb szerzői 1991 első felében (N = 133 felnőtt olvasó)	9 vidéki településen 6 hónap alatt olvasott legnépszerűbb szerzői 1993 első felében (N = 256 felnőtt könyvolvasó)
Szerző	Szerző	Szerző
Említések száma	Említések száma	Említések száma
Szilvási Lajos	Cook, Robin	Cook, Robin
75		45
Moldova György	Kenneth, Clair	31
43		
Berkesi András	Berkesi András	15
42		
Jókai Mór	Nemere István	12
42		
Merle, Robert	Fable, Vávyán	11
34		
Dumas, Alexander	Follett, Ken	11
23		
Zilahy Lajos	Knittel, John	9
21		
Zalatnay Sarolta	King, Stephen	8
19		
Gárdonyi Géza	Moldova György	7
16		
Móricz Zsigmond	Rejtő Jenő	7
16		
Rejtő Jenő	Jókai Mór	6
16		
Christie, Agatha	Lőrincz L. László	6
14		
Mág Bertalan	Szilvási Lajos	6
14		
Szabó Magda	Treben, Maria	6
14		
Dallos Sándor	Wouk, Herman	6
13		
Brontë, Charlotte	Erdős Renée	5
12		
Galgóczi Erzsébet	Mitchell, Margaret	5
12		
Mattyasovszky Jenő	Hailey, Arthur	4
12		
Gardner, E. S.	Marsh, Evelyn	4
11		
Remarque, E. M.	Merle, Robert	4
10		
Végh Antal	Orwell, George	4
10		
Fekete István	Széchenyi Zsigmond	4
9		
Jókai Anna	Tornyai János	4
9		
Slaughter, F. G.	Zilahy Lajos	4
9		
Nemere István		
9		
Sienkiewicz, Henrik		
9		
Szabó László		
9		
Zola, Emile		
9		

nánsan kisvárosi környezet¹ (amelyet kisebb mértékű falusi és nagyvárosi kérdéssel egészítettünk ki) alkalmas a legutóbbi változások fontosabb tendenciáinak érzékeltetésére. (És hogy ez valóban így van, bizonyítja a 4. táblázatban közölt 1996-os, az országos reprezentatív MTA felmérésből származó írólista, amely erősen hasonlít a kilencvenes évek első felében keletkezett népszerűségi listákhoz.)

A legnépszerűbb olvasmányok *Zalatnay Sarolta* könyvét élre állító, és a legolvasottabb szerzők *Szilvási* által vezetett nyolcvanas évekbeli listái is a lektűrök és a bestsellerek dominanciájáról árulkodnak, de azért – a *Biblián* kívül is – tartalmaznak néhány klasszikus vagy kortárs irodalmi értéket (*Jókai, Gárdonyi, Móricz, a Brontë-nővérek, Galgóczi Erzsébet* Vidravas c. regénye stb.).

Az 1991-es olvasmány- és szerzőlisták azonban *Robin Cook, Claire Kenneth, Ken Follett, Stephen King* stb. (nálunk legalábbis) újabb keletű bestseller-„csapata” a már jól ismert hazai szerzők (*Berkesi, Nemere István, Moldova, Szilvási*) „segédcsapatával”, valamint a háború előtti neves bestseller- és lektűrírókkal (*John Knittel, Margaret Mitchell, Erdős Renée, Rejtő, Zilahy*) megerősítve oly mértékben eluralta a mezőnyt, hogy (ugyancsak a *Biblián* kívül) szinte nyomát sem találjuk – legalábbis a legnépszerűbbek között – az igazi irodalmi értéknek. (A manapság Magyarországon már jórészt csupán „kalandosként” olvasott *Jókai*, valamint *H. Wouk*, s a politikai szempontból is érdekessé váló *Orwell* az 1991-es listák végén vagy vége felé bukkannak csak fel.)

Az 1993-as listák – amelyek mind földrajzi, mind szociológiai tekintetben szélesebb merítésű felmérés eredményei – egyértelműen bizonyítják, hogy a Hatvan városát és környékét szondázó 1991-es vizsgálat jól tükröztette a cseppben a tengert: az 1991-es és 1993-as könyv- és szerzőlisták teljesen hasonló jellegűek a kommersz irodalom erős túlsúlyát, a műfajok, sőt az írónevek jelentős részét illetően, még ha meg is figyelhetők némi hangsúlyeltolódások. (Így pl. *Berkesi* és *Szilvási* korábban oly nagy népszerűsége immár teljesen leáldozott, a romantika olyan örökifjú képviselői, mint *Alexandre Dumas* és *Emily Brontë* viszont ismét visszaállították korábbi erősebb olvasottságukat.) Megállapítható még az is, hogy az 1993-as jegyzékek – ugyanazon ízléskörön belül – megállapodottabb, kiegyensúlyozottabb helyzetet tükröznek, mint az 1991-es listák, amelyek két erősen preferált író (*Cook* és *Kenneth*) szinte habzsolásszerű olvasásáról tanúskodtak.

Ismerkedjünk meg most a *legutóbb* (a felmérés idején, illetve annak előtte legutolsóként) *olvasott könyvek* szerzőinek élmezőnyével. Ez a típusú adatgyűjtés több évtizedes múlt felidézésének lehetőségét is felkínálja, ráadásul országos reprezentatív vizsgálatok tapasztalata alapján. (Ld. 3. és 4. sz. táblázatot.)

¹ A könyvolvasók aránya és az olvasás gyakorisága tekintetében például az országos átlagértékek a nagyközség és a kisváros között (közelebb az utóbbihoz) helyezkednek el. (ld. a II/5/b fejezetet!)

3. számú táblázat

A legutóbbi olvasmányok szerzői a 60-as, 70-es és 80-as évek országos felmérései alapján

Sor- szám	1964* (15 év feletti népesség)		1978** (20 év feletti népesség)		1985/86** (18 éven felüli népesség)	
	Szerző	Az összes olvasmány %-ában	Szerző	Az összes olvasmány %-ában	Szerző	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai Mór	16,19	Jókai Mór	3,79	Szilvási Lajos	3,67
2.	Gárdonyi Géza	4,87	Berkesi András	3,21	Jókai Mór	2,55
3.	Móricz Zsigmond	4,87	Szilvási Lajos	2,92	Dumas (id.)	2,23
4.	Mikszáth Kálmán	4,09	Dallos Sándor	2,19	Berkesi András	2,07
5.	Hugo, Victor	2,31	Dumas (id.)	2,04	Merle, Robert	1,75
6.	Verne, Jules	2,20	Gárdonyi Géza	1,75	Zalanay Sarolta	1,75
7.	Cronin, A. J.	2,15	Moldova György	1,75	Zilahy Lajos	1,27
8.	Móra Ferenc	1,68	Móricz Zsigmond	1,75	Móricz Zsigmond	1,11
9.	Mark Twain	1,47	Mikszáth Kálmán	1,46	Rejtő Jenő	1,11
10.	Tolsztoj, Lev	1,42	Charrière, Henry	1,31	Szabó László	1,11
11.	Zola, Emile	1,36	Cooper, James	1,17	Végh Antal	1,11
12.	Dumas (id.)	1,20	Hemingway, Ernest	1,17	Mattyasovszky Jenő	0,95
13.	Fejes Endre	1,20	Rejtő Jenő	1,17	Moldova György	0,95
14.	Fekete István	1,05	Szabó László	1,17	Mág Bertalan	0,79
15.	Berkesi András	1,00	Szabó Magda	1,17	(Biblia)	0,64
16.	Gorkij, Maxim	0,89	Verne, Jules	1,17	Brontë, Charlotte	0,64
17.	Passuth László	0,84	Moravia, Alberto	1,02	Christie, Agatha	0,64
18.	Balzac, Honoré	0,79	Passuth László	1,02	Jones, James	0,64
19.	Solohov, Mihail	0,79	Benedek Elek	0,88	Lawrence, D. H.	0,64
20.	Rejtő Jenő	0,79	Brontë Charlotte	0,88	McBain, Ed	0,64
21.	Illés Béla	0,73	Tolsztoj, Lev	0,88	Mikszáth Kálmán	0,64
22.	Dosztajevszkij, F. M.	0,73	Cusack, Dymphna	0,73	Surányi Miklós	0,64
23.	Szabó Magda	0,73	Gál György Sándor	0,73	Szabó Magda	0,64
24.	Zsigray Julianna	0,73	Heller, Joseph	0,73	Szamos Rudolf	0,64
25.	Cooper, James	0,73	Németh László	0,73	Verne, Jules	0,64

* Mándi Péter: Könyv olvasás és könyvvásárlás Magyarországon. I. m. 34. p., valamint Mándi Péter: A könyv és közönsége. I. m. 107. p. alapján.

** Az OSZK-KMK keretében szervezett vizsgálatunk alapján.

Az olvasói érdeklődésnek a hatvanas és hetvenes években bekövetkezett változásait korábban már részletesen elemeztük², itt most csak annyit idézünk fel belőle, amennyi a nyolcvanas évek és napjaink folyamatainak megértéséhez feltétlenül szükséges.

A legolvasottabb szerzők 1964-es listája élén a magyar klasszikusok állnak (elsőként – hatalmas előnnyel – *Jókai Mór*); utána a külföldi klasszikusok hosszú sora következik, egy-egy ifjúsági, bestseller vagy kortárs magyar (*Fejes Endre*, *Szabó Magda*), illetve kortárs külföldi szerzővel (*Solohov*) tarkítva.

Az 1978-as olvasottsági lista merőben más struktúrájú: *Jókai* a vezető helyen gyakorlatilag *Berkesivel* (és *Szilvásival*) osztozik; a magyar lektűr- és bestsellerírók (valamint az örökifjú *Dumas*) a nemzeti klasszikusokat a középmezőny felé szorítják, és a világirodalom nagy (realista) klasszikusai (*Tolsztoj* kivételével) a 25 nevet tartalmazó listára fel sem jutnak. A névsor második felében viszont a korábbinál valamivel hangsúlyosabbá válik a kortárs (vagy majdnem kortárs) magyar és külföldi prózairodalom (*Szabó Magda*, *Moravia*, *J. Heller*, *Németh László*) jelenléte.

Az 1985/86-ban legolvasottabb szerzők élmezőnye újabb változásokról – vagy inkább a korábbi változási tendencia folytatódásáról – tanúskodik: *Jókai* immár nem éllovas és a többi magyar klasszikus is (már aki a listára egyáltalán felkerült) erőteljesen visszaszorult; a világirodalmat – a nyolcvanas években újra olvasottá vált *Biblián* kívül – egy-két romantikus író, és – nagyjából – aktuális sikerkönyvek divatos szerzői (*Merle*, *Jones*, *Lawrence*) képviselik. A jelenkori magyar irodalom is, alig egy-két kivételtől (pl. *Szabó Magda*) eltekintve a lektűr-bestseller „könnyűlovasságát” vonultatja fel nagy számban, s nem egyszer előkelő helyezésekkel. (*Szilvásit* pl. egyenesen az élre, *Berkesit* a 4., *Zalatnay Saroltát* holtversenyben az 5–6. helyre állítva.)

A 4. sz. táblázat a fenti „olvasmánytörténeti” táblát a kilencvenes évek friss adataival egészíti ki. Ezen – eltérőleg a 3. sz. táblázat jegyzékeitől – csak a *felmérés időpontjában* olvasott könyvek szerzői szerepelnek. Ez szűkebb választékát jelenti az olvasóknak, ami inkább a gyakrabbi olvasók adatainak listára kerülését segíti elő, vagyis ez a szerzőnévsor egy átlagosnál aktívabb (és ebből adódóan színvonalasabb) olvasóközönségtől származik. Ennek ellenére az 1996-os névsor az 1985/86-oséhoz képest is tovább kommercializálódott. Az eltelt évtized szinte teljesen elsodorta a klasszikusokat: nemcsak *Mikszáthot* és *Móriczot*, hanem majdnem *Jókai Mórt* is.

Megmaradtak viszont (ha nem is az élvonalban) a régebbi bestsellerek (*Mitchell*, *Berkesi*, *Szilvási*, *Dallos*, *Remarque* stb.), és előretörték – *Lőrincz L. László* nyomában – az amerikai sikerkönyvek.

2 Ld. *Gereben Ferenc*: Felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai. I. m. 21–26. p.

4. számú táblázat

*A felmérés időpontjában olvasott könyvek legnépszerűbb szerzői
1996 júniusában* (N = 1350)*

Név	Említésszám
Lőrincz L. L.	52
Cook, R.	42
King, S.	35
Steel, D.	31
Rejtő J.	24
Mitchell, M.	20
Moldova Gy.	19
Biblia	17
Jókai M.	17
Merle, R.	15
Fable, V.	14
Follett, K.	14
Marsh, E.	13
Berkesi A.	12
Christie, A.	12
Szilvási L.	12
Bradford, B. T.	11
Remarque, E. M.	11
Smith, W.	11
Dallos S.	10
Passuth L.	10
Woodiwiss, K. E.	10

* Az MTA Szociológiai Intézet 1996-os országos reprezentatív felmérési adatainak forrása:
Nagy Attila: Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció? = Könyvtári Figyelő, 1997. 3. sz.
481–482. p.

Négy évtized négy olvasottsági listája a klasszikus, és általában az értékes irodalom fokozatos visszaszorulásának, és a (főként) jelenkori, esztétikai értékkel kevésbé rendelkező, ugyanakkor hatásos és az olvasói igényeket láthatólag jól kielégítő, könnyedén szórakoztató lektűrök és a nagy irodalom látszatát keltő bestsellerek egyre intenzívebb térhódításának négy stációját jelenti.

Ha pedig vizsgálódásainkat – négy regionális (jórészt fővárosi) írójegyzék segítségével (ld. 5. táblázat) – már a negyvenes évektől indítjuk, és az olvasói érdeklődésváltozás folyamatát 1993-ig követjük nyomon, akkor a fenti megállapításokat érdekes részmegfigyelésekkel egészíthetjük ki. A budapesti olvasottsági listák egyrészt arról tanúskodnak, hogy a fővárosi olvasmányok erősen hasonlítanak a megfelelő évjáratú országos listákhoz, így pl. a hatvanas évek első felének már említett klasszikusáradata nemcsak országos, hanem fővárosi jelenség is volt; legfeljebb a fővárosban a klasszikusok mellett több kortárs szerzőt is olvastak.

Másrészt fény derül arra is, hogy az elmúlt évtizedekben nem egyszerűen egy kommercializálódási, hanem inkább egy „visszakkommerciálizálódási” tendencia zajlott (zajlik) le Magyarországon. Konkrétan arra gondolok, hogy a negyvenes évek második felében – legalábbis Budapesten – az olvasói érdeklődés legkitüntetettebb műfaja a (nem egyszer kissé politikailag is) „rózsaszínű”, a társadalmi regény köntösében jelentkező és nagyjából külföldi keletkezésű tipikus (kis)polgári bestseller volt, Margaret Mitchelltől Croninon és Upton Sinclairen át Vicki Baumig. (A politikai „rózsaszínűség” Mitchelre semmiképpen sem vonatkozik, sőt az *Elfújta a szél*ben a magyar középosztály az amerikai Dél képében egy kicsit a maga letűnt világát is elsírhathatta.) A negyvenes években tehát (*Jókai* 2. helyezése ellenére) nem nagyon volt nyom (még és már³) a klasszikusok iránti felfokozott érdeklődésnek, amely valamikor az ötvenes években éledhetett föl (ismét). (Az ötvenes évekből nincsenek felmérési eredményeink. A kiadási statisztikák nyomon követésével megállapítható, hogy a klasszikusok kiadása az ötvenes évek első felében – politikai okokból – szinte szünetelt, majd egyre jobban felfutott, és a hatvanas évek elején tetőzött.⁴)

Simon Zoltán már említett művében meglehetősen részletesen foglalkozik a hatvanas évek elején észlelt *Jókai*- (és klasszikus-) reneszánsz jelenségével és úgy véli, hogy lényegében a korábbi agitatív jellegű irodalom-, és kiadáspoli-

3 A két világháború közötti népszerűségi listákon ugyanis (beleértve a fővárost is) a soros bestsellerek általában nem jelentéktelen klasszikuskísérettel szerepeltek. (Ld.: Simon Zoltán: *Az irodalom peremvidéke*. Bp., 1990. Múzsák K. 84–91. p.)

4 E jelenség részletesebb elemzésére másutt tettem kísérletet: *Gereben Ferenc: A „mai magyar irodalom” helye az olvasói érdeklődés alakulásában = Kultúra és Közösség, 1983. 2. sz. (különösen 34. p.)*

tika által elfojtani kívánt szórakozásvágy nyert – kerülő úton – kielégülést Jókaiék olvasásával.⁵ Nagy Péter irodalomtörténész sajátosan ítéli meg a jelenséget, úgy vélekedvén, hogy ha Jókai „ideiglenesen hatalmába keríti a tizennégy–tizennyolc éves lelkét, az természetes és egészséges... S ha sokan életük őszutóján újra előveszik Jókait és örömeiket lelik benne, az megint természetes... De ha javakorabeli emberek, munkában s mindennapi küzdelemben állók, Jókaiában lelik meg a kikapcsolódást, a felüdülést, az vészt jelez.”⁶

A magunk részéről nem vonjuk kétségbe, hogy Jókaiék ötvenes–hatvanas évek fordulóján tapasztalható kultuszában volt szerepe a szórakozás- és kikapcsolódás- (sőt tegyük hozzá: menekülés-)vágynak, s hogy Jókai jelentős mértékben pótszer (és gyógyszer)-szerepet is vállalt ekkoriban. A kérdés az, hogy mi mindennek volt pót- és gyógyszere?

Véleményünk szerint az összetett történeti valóság nagyon fontos elemeként épp az ötvenes évek idegen nagyhatalmi diktatúrája által a nemzeti kultúrára bevezetett „elvonókúra”, valamint az 1956-os forradalom leverése, és az utána következő újabb elnyomás „alapozta meg” szociálpszichológiai szempontból a klasszikusok iránti ily nagymérvű érdeklődést: az ötvenhatos álmoktól, a nemzeti függetlenség és a szerves társadalmi fejlődés lehetőségétől megfosztott magyar társadalom akkor a kultúrában, főleg a kultúra hagyományos, közkincsnek tekinthető rétegeiben, így elsősorban a XIX., kisebb részt a XX. századi magyar (de nem csak magyar) *klasszikusokban* talált eszmei, érzelmi és pszichikai fogódzóra. Ne feledjük: a XIX. századot 1956 nagyon erős negyvennyolcas reminiscenciái újból szinte tapintható közelségbe hozták a magyar társadalomhoz. Egészen mást jelentett egy felnőtt számára az ötvenes–hatvanas években elolvasni *A köszívű ember fiait*, mint mondjuk manapság. Elmondhatjuk: **Jókai immár két leverett szabadságharc traumáját segítette elviselni nemzetének.**⁷ Vagyis akkortájt a kulturális hagyomány (s benne a klasszikus irodalom) a *nemzeti azonosságtudat* egyik legfontosabb és leghatékonyabb szocializációs intézményeként funkcionált – mint ahogy a határon túl élő magyarság jelentős része számára máig hatóan így funkcionál.⁸

5 *Simon Zoltán*: Az irodalom peremvidéke. I. m. 98. p.

6 Nagy Péter: *Tárgul világ* (Bp., 1968) c. művéből idézi *Simon Zoltán*: uo.

7 A Jókai-regények – a konkrét történelmi események közül – leggyakrabban 1848/49-es forradalom és szabadságharc mozzanatait idézik fel: nyolc regény története játszódik (legalábbis jelentős részben) 1848/49 idején. A Jókai-regények és a szabadságharc kapcsolatával (az ilyen témájú művek számbavételével és az írói megközelítés különböző típusainak elemzésével) foglalkozik: *Fábri Anna*: Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben. Bp., 1991. Skíz K. (különösen 21–25. p.)

8 E kijelentést egyrészt 1991-es székeleyföldi, csallóközi vizsgálati eredményeinket tartalmazó kötet (ld.: *Gereben F.–Lőrincz L.–Nagy A.–Vidra Szabó F.*: Magyar olvasáskultúra határon innen és túl. Közép-Európa Intézet, Bp., 1993. 56. és köv. oldalak); másrészt értekezésünk országhatáron túllépő (VII/2.) fejezetének adataival tudjuk alátámasztani.

*A legutóbbi olvasmányok szerzői
a felnőtt népesség körében négy regionális vizsgálat alapján*

Sorszám	1947* Budapesti adatfelvétel	1964** Országos felmérés budapesti adatai	1985/86 Országos felmérés budapesti adatai	1993 9 vidéki település (falu és város)
1.	Mitchell, M.	Jókai Mór	Szilvási Lajos	Cook, R.
2	Jókai Mór	Gárdonyi Géza	Moldova György	Mitchell, M.
3.	Remarque, E. M.	Mikszáth Kálmán	Merle, R.	Steel, D.
4.	Zilahy Lajos	Hugo, Victor	Galgóczi Erzsébet	Christie, A.
5.	Bromfield, L.	Móricz Zsigmond	Zalatnay Sarolta	Fable, V.
6.	Cronin, A. J.	Fejes Endre	Szabó Magda	Nemere István
7.	Sinclair, U.	Tolsztoj, L.	Brontë, Ch.	Scott, Rachel
8.	Shaw, G. B.	Szabó Magda	Dallos Sándor	Carnegie, D.
9.	Knittel, J.	Verne, J.	Jókai Mór	Dumas, A.
10.	Huxley, A.	Dumas (id.)	Sienkiewicz, H.	Ripley, A.
11.	Kosztolányi Dezső	Passuth László	(Biblia)	(Biblia)
12.	Buck, P.	Rejtő Jenő	Christie, A.	Dosztoevszkij, F. M.
13.	Baum, V.	Shaw, I.	Cook, R.	Hemingway, E.
14.		Fekete István	Druon, M.	Jókai Mór
15.		Steinbeck, J.	Gardner, E. S.	Silva, Jose

* *Levendél Ádám*: i. m. = Jelkép, 1984. 4. sz. 124. p. (A forrás csak a szerzők sorrendjét adja meg, említési számát nem. Ezért a másik három listában is a népszerűség sorrendjébe állított szerzőknek csak nevét közöljük.)

** *Mándi Péter*: A könyv és közönsége. I. m. 122. p. alapján.

A hatvanas évtized első éveiben Magyarországon a klasszikusok identitás-erősítő hatása többé-kevésbé *minden társadalmi réteget* megérintett. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az 1964-es *budapesti* szerzőlista élmezőnyében – akár csak az országos névsorban – a klasszikusok dominálnak. De más bizonyíték is akad: 1962-ben, a Központi Statisztikai Hivatal nagyszabású felmérése minden társadalmi réteg (beleértve az értelmiséget, sőt az egyetemistákat is!) legolvasottabb írójának *Jókai Mórt* találta.⁹ Maga az a tény, hogy 1964-ben a legutóbb olvasott szépirodalmi könyvek 47%-a volt magyar, s további 27%-a pedig külföldi „*nem élő*” író műve¹⁰, tehát hogy a szépirodalmi olvasmányok mintegy *háromnegyede* régi (jelentősrészt klasszikus) irodalomnak bizonyult, jelzi az akkori múltba forduló, a tradicionális kulturális értékeket felkaroló irodalmi érdeklődés össztársadalmi méreteit. (Ezt az érdeklődést az akkori könyvkiadás – ellentétben az ötvenes évek első felével – már hajlandó volt kielégíteni.)

Meglepő az a gyorsaság, ahogy a hatvanas évek derekán és második felében, alig néhány év alatt – a „Kádári konszolidáció” térhódításával párhuzamosan –, teljesen átalakul az olvasói érdeklődés (és vele együtt a könyvkiadás) szerkezete és jellege. Már 1968-ból ismerünk olyan rétegvizsgálatot¹¹, valamint olyan városi helyszínen folytatott felmérést, amely a klasszikusok nagymértékű térvesztéséről és a kortársi (főleg bestseller) írók előretöréséről tanúskodik (Berkesiék!); a hetvenes évek elején pedig már az átlagosnál konzervatívabb falusi társadalomban is mérhető volt ez a tendencia. (1971-ben a falusi szépirodalmi olvasmányoknak már csak 38%-a volt klasszikus szerző alkotása.)¹² Bár dolgozatunk az olvasókat, s nem az írói vélekedéseket szondázza, érdemes felfigyelni az olvasóként is rendkívül érzékeny szemű Németh Lászlónak 1968-ból való észrevételére: „Néhány éve azonban aggasztó jelek kezdik ki a bizakodást. Az első jel az volt, hogy a könyvtári, kiadói kimutatásokban új írók hágtak az élre, akiknek a sikere arra vallott, hogy az olvasók tömegeiben a ponyva s félponyva fogyasztói relatíve megsaporodtak. S mialatt így a talajvíz alulról kezdte szorongatni az irodalmat, a felső szellőző ablakon a sznobizmus zúdította a modernséggé kikiáltott nyugati irodalmat. Sokszor ugyanazok, akik eddig a szocialista realizmus fogalmának a megszorításával iparkodtak kizárni közösségi irodalmunk, most sokkal több sikerrel a modernség nevében bélyegezték vidéki-nek, világtól elmaradtnak. Ha a régi olvasó réteg ki is tartott írói mellett, azt egyre kevesebb büszkeséggel tette; az új olvasók pedig – az ember a környezetében is ezt tapasztalta – a ponyva s a külföldi ingyencség pártjára állottak.”¹³

9 Mít olvassunk? 4000 háztartás könyvolvasási adatai. Bp., 1965, KSH. 24. p.

10 Mándi Péter: A könyv és közönsége. I. m. 87. p.

11 Kamarás István: A munkások és az olvasás. Bp., 1969. NPI 114. p.

12 Gereben Ferenc: I. m. Kultúra és Közösség, 1983. 2. sz. 32–36. p

13 Németh László: Az igazi olvasó (1968). In: Megmentett gondolatok. Bp., 1975. Magvető és Szépirodalmi K. Németh László munkái 609. p.

5. sz. táblázatunk 1985/86-os, Budapesten regisztrált írólistája már előrehaladott állapotban mutatja be a folyamat eredményeit: klasszikus (azon belül: romantikus) szerzővel már csak a 7–10. helyeken találkozunk, az élmézőnyt szinte teljesen a „mai” és a „tegnapi” bestseller- és lektűrszerzők uralják. A nyolcvanas évek legolvasottabb íróinak fővárosi listája mégsem hasonlít igazán az 1947-es névsorhoz: ez utóbbiban több volt a külföldi szerző és erősebb a polgári jelleg, mint az 1985/86-os listán.

A negyvenes évek második felének olvasói beállítódása – érdekes módon – leghűbben mintha az 1993-as vidéki népszerűségi listán rekonstruálódna. (Annak ellenére, hogy a vidék általában hagyományörzőbbnek mutatkozik, mint a nagyvárosok!) A sereghajtó egy-két klasszikust és a Bibliát valamint a divatos non-fiction-témákkal foglalkozó szerzőket (*Carnegie, Silva*) leszámítva többé-kevésbé minden szerző lektűrbestseller írónak tekinthető. Az 1947-es listával való hasonlóságot erősíti – a bestseller abszolút dominanciája mellett – a külföldi szerzők többségi aránya. Az 1993-as lista irodalmi világa – a sajátos „modernizációs” folyamatok eredményeképpen – talán valamivel kevesebb érzelmi, viszont jóval több kriminalisztikai, fantasztikus- és horrorelemet tartalmaz a csaknem félszáz évvel korábbi társánál.

Sajátosnak és további vizsgálatra érdemesnek tartjuk azt a tapasztalatunkat, mely szerint a **háború utáni koalíciós idők bestsellerdominanciájú** (fővárosi) **olvasói érdeklődése a diktatúra hatására „megjavul”**: konzervatív attitűdökkel (és ellenőrizhetetlen befogadói hatásokkal!) ugyan, de jobbra valódi irodalmi értékeket preferál. Teszi ezt vigasztalásul, erőgyűjtés céljából, egyben szórakozásként is. (Ugyanis – a kiadás visszafogása miatt – nem nagyon juthat más szórakoztató irodalomhoz, pl. lektűrhez.) **Majd a hatvanas évek derekától, a diktatúra enyhülésével, ez az értékhez való ragaszkodás is egyre jobban elernyed**, a könyvkiadás is egyre szélesebb (és sekélyesebb) választékot nyújt, **míg nem a szabadság, a pluralizmus és a piacgazdaság beköszöntével az olvasói érdeklődés jellege** – mutatis mutandis – **a negyvenes évek-belihez válik ismét hasonlóvá.**

Íme így fest alapvonalakban a magyar olvasáskultúra utóbbi fél évszázadának „visszakommercializálódási” processzusa; azt a tételt sugallván, hogy ha egy társadalom „normális” (= demokratikus), vagy mondjuk inkább: *normalizálódó* állapotban van, ennek **a demokratizálódó helyzetnek** a gyakorlatban **egy erősen hedonisztikus** és mint látni fogjuk: **haszonelvű olvasáskultúra felel meg**, a maga liberális könyvkiadásával; **az értékek pedig** – főleg a hagyományos értékek – viszont **általában a diktatúrák idején, azok ellensúlyozására** (illetve azok által hazug módon felhasználva) **kerülnek előtérbe.**¹⁴

14 A diktatúrák „kultúrapártoló”, a demokráciák kultúrát elhanyagoló hajlandóságáról ld.: Kraus, Wolfgang: Kultúra és hatalom. A vágyak átváltozása. Bp., 1993. Európa K.

A folyamat nemcsak *időben*, hanem *térben* is zajlik: a magyar nyelvű olvasáskultúra olyan határon túli régiókban, ahol a gazdasági, politikai és emberjogi problémák állandósultak, az olvasáskultúra értékőrző, ellensúlyozó gesztusai is konzerválódhatnak. (Ld. erről részletesebben könyvünk VII/2. fejezetét.)

B) OLVASMÁNSZERKEZET

A legolvasottabb szerzőknek és műveknek – a jéghegy csúcsát jelentő – élmezőnyéhez hasonlóan a *teljes olvasmányanyag összetételére* (vagyis az olvasmányszerkezetre) vonatkozó megfigyeléseink is a klasszikusok (s tegyük hozzá: általában a régi keletkezésű és a magyar szerzőjű olvasmányok) visszaszorulását, valamint a szórakoztató (valamint a kortárs, s a külföldi szerzőktől származó) művek előretörését regisztrálták.

6. számú táblázat

*A legutóbbi olvasmányok (1996-ban az éppen olvasott könyvek)
összetétele a művek keletkezési ideje szerint*

A mű keletkezési ideje	A felnőtt könyvolvasók százalékában			
	1978 (Országos felmérés)	1985/86 (Országos felmérés)	1991 és 1993*** (9 vidéki város és falu)	1996**** (Országos felmérés)
Ókortól a XVIII. század végéig	2	2	2	2
XIX. század*	20	15	6	4
XX. század első fele*	14	12	15	15
1951–1960	16	9	16	
1961–1970	26	10		8
1971–1980	18	49		8
1980 után	nincs adat		60	62
Nem megállapítható	4	3	1	1
Összesen:	100	100	100	100

* 1978-ban és 1985/86-ban: 1800–1917

** 1978-ban és 1985/86-ban: 1917–1945

*** 1991-es és 1993-as vizsgálatunk eredményeit itt is összevontuk a mintaelemszám, s ezzel az adatok megbízhatóságának növelése céljából.

**** az 1996-os MTA-felmérés adatainak forrása: Nagy Attila: I. m. Könyvtári Figyelő, 1997. 3. sz. 480. p.

Tekintsük meg először a 6. sz. táblázatot, amely a legutóbbi olvasmányok összetételét a *művek keletkezési ideje* szerint mutatja be. A számsorokból egyértelműen kiolvasható, hogy a hetvenes, nyolcvanas és kilencvenes években végzett felmérések tapasztalata szerint egyre jobban *csökkent* a XIX. században íródott művek számaránya (a kilencvenes években a csökkenés drámai méreteket öltött); a **felméréseket megelőző egy-két évtizedben keletkezett kortárs olvasmányok aránya** viszont **jelentős mértékben növekedett**. (A kilencvenes években már a legutóbbi olvasmányok 60%-a íródott 1980 után!) Nemcsak a múlt századi irodalom iránt csappant meg az érdeklődés, hanem az e századi, ötvenes–hatvanas években íródott művek iránt is, és a XX. század első felében keletkezett könyvek is csak szerény (10–15%-os) részarányt képviselnek az olvasmányszerkezetben. Az egyik oldalon az újdonságok, az aktualitások, a jelentősrészt felületes divatjelenségek iránti egyre elsöprőbb igény, másrészt a *múlt (akár a közelmúlt) iránti egyre lanyhuló érdeklődés* – íme egy olyan társadalom szellemi képlete, amely modernizációs aspirációba és pragmatista szemléletébe amnéziát és a szerves fejlődés iránti érzéketlenséget vegyít.

A múltba forduló szemlélet ugyanakkor szociológiailag meglehetősen *rosszul*, a szinte csak a mára figyelő pedig meglepően *jól* vizsgázott. A „visszatekintő” olvasói szemlélet rétegháttérét (a 80-as és a 90-es évek felmérési adatai szerint egyaránt) ugyanis főleg az időskorúak, a nyugdíjasok és a háztartásbeliek, az alacsony végzettségűek, valamint a 2000 lakosnál kisebb települések megkérdezettjei jelentik. A kortárs (a felmérést megelőző kb. másfél évtizedben keletkezett) művek iránti érdeklődés legerősebben pedig az aktív középkorú (26–50 éves) korcsoportokban, a diplomások körében és a nagyvárosi lakosság soraiban jelentkezett.

A mindenkori magyarországi olvasmányanyagnak – a kilencvenes évekig – több mint a fele *magyar szerző* műve volt, bár évtizedről évtizedre *csökkent* ez az arány. Olyannyira, hogy a kilencvenes években a magyar szerzők az olvasmányszerkezetnek már csak 44, illetve 39%-át tették ki. (Erről tanúskodik a *szerzők nemzetisége* szerinti olvasmányszerkezetet bemutató 7. táblázat)¹⁵. *Kelet- és Közép-Európa* (a volt szocialista tábor) szerzőinek részesedése a magyar felnőtt népesség olvasmányaiból már a hetvenes években is szerény mértékű volt, és a nyolcvanas–kilencvenes évekre még szerényebb (4%) lett. *Európa* egyéb (főleg *nyugati*) tájairól származik a magyarországi olvasmányok egynegyede–egyötöde. E kategória részaránya nem mutat emel-

¹⁵ 1964-ben a legutóbbi olvasmányok 80%-át tette ki a (felnőtt) szépirodalom, amelynek szerzőit nemzetiség szerint is regisztrálták, s e halmaznak 62%-át írta magyar szerző. Ha az ismeretközlő és ifjúsági könyveken belül a magyar szerzők aránya hasonló volt, akkor az egész olvasmányanyag mintegy 60–65%-a származott magyar szerző tollából. Ez az arány magasabb, mint a későbbi évtizedekben. (Ld. Mándi Péter: A könyv és közönsége. I. m. 97. p.)

kedő tendenciát, annál inkább az *Amerikából* (túlnyomó többségben az Amerikai Egyesült Államokból) származó olvasmányoké (1996-os 32%-os arányuk egy évtized alatt *négyszeres–ötszörös* gyarapodást jelent!). Ez azt bizonyítja, hogy az európai kultúrjavadat háttérbe szorító **amerikanizálódás nemcsak a vizuális, hanem az olvasási kultúra területén is valós jelenség immár Magyarországon (is).**

7. számú táblázat

*A legutóbbi olvasmányok (1996-ban: az éppen olvasott könyvek)
összetétele a szerzők nemzetisége szerint*

A szerző nemzetisége	A felnőtt könyvolvasók százalékában			
	1978 (Országos felmérés)	1985/86 (Országos felmérés)	1991 és 1993* (9 vidéki város és falu)	1996** (Országos felmérés)
Magyar	58	55	44	39
Európai (volt) szocialista országok	8	4	4	4
Egyéb (főleg nyugat-) európai országok	22	29	23	24
(Észak- és Dél-) Amerika	8	7	25	32
Egyéb	1	2	3	1
Nem megállapítható	3	3	1	0
Összesen:	100	100	100	100

* Az 1991-es és 1993-as felmérések adatainak összevonásával.

** Az 1996-os MTA-felmérés adatainak forrása: Nagy Attila: I. m. Könyvtári Figyelő, 1997. 3. sz. 481. p.

A magyar szerzőjű műveket az átlagosnál intenzívebben a középkorúak és az idősebbek, a 8 általánost (vagy kevesebb osztályt) végzetek, a nyugdíjasok és a falvakban lakók olvassák. A Nyugat-Európából származó olvasmányok főleg a fiatalokat (kb. 40 éves korig), a nyolc általánosnál magasabb végzettségűeket, a szellemi foglalkozásúakat és szakmunkásokat, valamint a városlakókat érdeklik. Az amerikai szerzők könyvei leginkább (főleg az alacsonyabb szinten kvalifikált) szellemi foglalkozásúakat vonzzák.

Arról már korábban is szóltunk, hogy a hatvanas évek első felében a nem élő (jelentős részt klasszikus) írók alkotásai a legutóbbi olvasmányok mily nagy hányadát tették ki. Részarányuk – mint láttuk – már a hatvanas–hetvenes évek fordulójára jelentősen visszaesett. Mégpedig először főként a

realista stílusúak szorultak háttérbe, később (a 8. sz. táblázat tanúsága szerint a hetvenes évek után) a *romantika* iránt is erőteljesen csökkent az érdeklődés. Csökkent valamelyest a hagyományosabb formanyelvű XX. századi irodalom olvasottsága is. (Mégpedig – véleményem szerint nagyobb mértékben, mint ahogy azt az 1996-os adatból sejteni lehet, ugyanis 1996-ban az *éppen olvasott* könyveket regisztrálták, és e kategória olvasói az átlagosnál aktívabban – s ebből adódóan színvonalasabban – olvasnak.) Az esztétikailag *értékes kortárs művek* az olvasmányszerkezet elenyésző hányadát teszik ki. **Egyre nő viszont a szórakoztató irodalom aránya.** A Központi Statisztikai Hivatal 1962-es vizsgálatában a 8 éven felüli népesség 3 havi olvasmányainak még mindössze 6,4%-a minősült ún. „bestseller és ponyvaregénynek.”¹⁶ (Ami persze nem jelenti azt, hogy csupán ennyi volt a pusztán kikapcsolódásból elolvasott könyvek aránya!) A kissé más léptékű 1978-as vizsgálat, s a vele azonos kategóriákkal dolgozó 1985/86-os felmérésünk a kurrens olvasmányoknak már 29, illetve 35% -át találta szórakoztató jellegűnek; a kilencvenes évek adatfelvételei pedig az olvasmányanyag 40–50% -át. (Ismét emlékeztetnünk kell arra, hogy az 1996-os adat az *éppen olvasott* könyvekre vonatkozik, ezért a fentebb említett okokból a szórakoztató irodalom *valós* aránya mindenképpen felette van az 1996-os 41% -nak. Az 1991–93-as 50% pedig talán kissé túlzó – ennek okára később visszatérünk. Úgy vélem, hogy a legrealisabb, ha 45 és 50% közötti értékkel számolunk.) A *kommercializálódás* folyamata tehát évtizedek óta tart és – egyre gyorsabb ütemben – napjainkban is kérlelhetetlenül nyomul előre.

A 8. sz. táblázaton jól nyomon kísérhető egy másik tendencia is, amelyről eddig még nem esett szó, nevezetesen az **ismeretközlő irodalom előretörése.** 1964-ben a 15 éven felüli népesség legutóbbi olvasmányainak 12%-a volt ismeretközlő olvasmány (vagyis szakkönyv, ismeretterjesztő vagy tudományos mű, illetve útleírás).¹⁷ A non-fiction aránya a hetvenes években az olvasmányok egyötödét, a nyolcvanas években egynegyedét, 1996-ra pedig már egyharmadát tette ki. (Tegyük mindehhez hozzá, hogy Magyarország kb. a nyolcvanas évek elején érte el a non-fiction-olvasmányoknak azt a részarányát – 22% -ot – amit az NSZK-ban 1958-ban regisztráltak).¹⁸

Egy sajátos, *felemás modernizációs* tendenciával van tehát dolgunk, amely – egyrészt – egyre nagyobb fontosságot kölcsönöz a szaktudásnak, a látókör szélesítésének és a hétköznapi életben is jól hasznosítható, praktikus ismereteknek. (Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a hatvanas évek óta nemcsak a non-fiction iránti olvasói *érdeklődés* nőtt folyamatosan, hanem annak a *lehetősége* is, hogy a fontos társadalmi problémákról ne csak művészeti alko-

16 Mít olvasunk? I. m. 20. p.

17 Mándi Péter: A könyv és a közönsége. I. m. 84. p.

18 R. Fröhner: Das Buch in der Gegenwart. Bertelsman Verlag 1961. 198. p.

tások, hanem pl. társadalomtudományi elemzésekben is szólni lehessen. Ez utóbbi tény is növelte a non-fiction közönségét.) Másrészt viszont ez a prakticista és haszonelvű olvasói szemlélet – az értéktudat zavaraitól is támogatva – egyre növekvő mértékben terjed át a szépirodalmi (és kvázi-szépirodalmi) olvasmányokkal kialakított viszonyra is: azoktól egyre gyorsabb és könnyebb (egyre kevesebb munkával megszerezhető), és egyre direkter örömszerzési lehetőséget, rekreációs hatást várva el. **Így függ össze és tételezi föl kölcsönösen egymást az utóbbi évtizedekben (főleg a hatvanas–hetvenes évek fordulójától) oly jól érzékelhető, s napjainkban olyannyira kiteljesedő két fő tendencia: a kommercializálódás és a prakticzálódás.**

8. számú táblázat

A legutóbbi olvasmányok (1996-ban: az éppen olvasott könyvek) összetétele a művek stílusa–jellege szerint

Az olvasmányok stílusa (jellege)	A felnőtt olvasók százalékában			
	1978 (Országos felmérés)	1985/86 (Országos felmérés)	1991 és 1993* (9 vidéki város és falu)	1996** (Országos felmérés)
Romantikus	12	8	2	2
Klasszikus realista (XIX. századi és korábbi)	8	8	5	5
XX. századi realista	21	18	13	16
Modern (esztétikailag értékes)	5	5	3	3
Szórakoztató irodalom (krimi, kalandregény, bestseller stb.)	29	35	50	41
Non-fiction (ismeretközlő)	20	25	26	32
Nem megállapítható	5	1	1	1
Összesen:	100	100	100	100

* Az 1991-es és 1993-as felmérések összevont adatai.

** Az 1996-os MTA-felmérés adatainak forrása: *Nagy Attila*: I. m. Könyvtári Figyelő, 1997. 3. sz. 480. p.

Ami pedig olvasmánytípusaink társadalmi réteghátterét illeti, elmondható, hogy az esztétikailag alacsony és közepes színvonalú (krimiket, kalandregényeket és bestsellereket egyaránt tartalmazó) „szórakoztató” olvasmánykategória főképpen a huszonévesek (és középkorúak); a munkások és a kisegítő szellemi tevékenységet végzők; valamint a kisvárosok és a nagyközségek lakoi-

sai körében népszerű. (Ez utóbbi összefüggés magyarázhatja azt a tényt, hogy alapvetően kisvárosi közegre támaszkodó 1991-es és 1993-as felméréseink a „szórakoztató” típust különösen magas arányúnak találták.) A *romantikus* irodalmat a nagyon idős, a 8 általánosanál alacsonyabb végzettségűek, a háziasszonyok, valamint a kis falvak lakói olvassák leginkább. A múlt századi *klasszikus* (realistákat) pedig az előbbiekhöz nagyon hasonló társadalmi közeg preferálja, de nem a legöregebbek, hanem inkább a 60 és 70 év közöttiek (s hozzájuk csatlakozva a legfiatalabb – az iskoláiból épp kilépő – 20 év alatti – korosztály), s inkább a nyugdíjasok, mint a háziasszonyok. A XX. századi értékes, de hagyományos formanyelvű irodalmat főleg az inaktív rétegek, az értékes *modern* irodalmat pedig leginkább a diplomások (közülük is főként a fiatalabb nagyvárosi értelmiségiek) forgatják. Végül az *ismeretközlő* irodalom szociológiai háttere minden más olvasmánytípusnál heterogénebb: a diplomások és a nyolc általánosanál kevesebbet végzettek körében egyaránt népszerű (ez utóbbiaknak a non-fiction – illetve annak néhány praktikus válfaja – valószínűleg a kizárólagos olvasmányt jelenti); másfelől a nyugdíjasok, a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak és még inkább az értelmiségiek egyaránt az átlagosnál nagyobb mértékben élnek vele.

C) AZ EGYES OLVASMÁNYFAJTÁK NÉPSZERŰSÉGE

A „mit olvasunk” kérdésre az eddigiekben konkrét olvasmányok alapján igyekeztünk válaszolni, vagy úgy, hogy magukat a műveket és szerzőket, vagy úgy, hogy az olvasmányanyag összetételét vettük górcső alá.

Az alábbiakban egy másik kérdéskört – az olvasók érdeklődésének tematikus-műfaji tagolódását – két különböző szempontból vizsgáljuk.

A témakör egyik vizsgálati aspektusát egy nyitott kérdés jelentette, amelyet három évtized három felmérésében tettünk föl változatlan formában: „Milyen fajta, milyen témájú könyveket olvas Ön legszívesebben?” A kérdésre válaszolva az interjúalanyok tetszés szerinti számban¹⁹ és megfogalmazásban nevezték meg legkedveltebb olvasmánytípusaikat (ld. 10. sz. táblázatot), s ez utóbbi tény a válaszok utólagos – az esetleges tévedéseket sem kizáró – összevonását és kategorizálását tette szükségessé.

Majd a kérdezettek által egy másik (immár zárt) kérdésre 1985/86-ban és – összesítve – 1991-ben és 1993-ban adott válaszokat mutatjuk be, amelyekből az derül ki, hogy egyes, a kérdőívben előre megadott olvasmánytípusokat a könyv-olvasók mekkora hányada szokta olvasni. (Ld. 11. sz. táblázatot.) Úgy véljük, hogy nem érdemes vitát nyitni arról, hogy mennyire reálisak az ilyen típusú valótlomások (tehát, hogy mit jelent pontosan az, hogy valaki „szokott olvasni” bi-

¹⁹ Egy felnőtt olvasó átlagosan 2 kedvelt olvasmánytípusról számolt be.

zonyos fajta könyveket): a fő információ az egyes típusok olvasottságának *egymáshoz viszonyított* arányaiban, valamint az időbeli változások tendenciáiban rejlik.

Mindenekelőtt tekintsük meg egy 1947 júniusában Budapesten végzett vizsgálat hasonló kérdésére adott válaszait (ld. 9. sz. táblázat).

9. számú táblázat

„Milyen témájú könyveket olvas legszívesebben?”*	Budapesti könyvolvasók százalékában (1947)
Társadalmi regény	23,6
Történelmi regény	15,5
Vers	8,7
Életrajzi regény	7,9
Szociológia és politika	7,7
Szakkönyv	6,4
Novella és elbeszélés	6,4
Művészet és művészettörténet	5,2
Szerelmi regény	4,3
Utazás és útleírás	4,2
Természettudományos	3,1
Ismeretterjesztő (általános)	2,6
Kaland- és detektívregény	2,4
Színdarab	2,2
Egyéb	0,5
Összesen:	100,0**

* Idézi: *Levendel Ádám*: I. m. = Jelkép, 1984. 4. sz. 125. p.

** Valójában: 100,7%. Nem tudni pontosan: mindenki csak egy választ adhatott, vagy a válaszok (s nem a válaszadók) összességét tekintették-e 100%-nak?

Bár a negyvenes évek fővárosi vizsgálata több esetben a miénktől eltérő kategóriákat használ, és a 100%-ra egymást kiegészítő százalékszámok se teljesen azonos léptékűek a 10. sz. táblázat 100%-ot messze meghaladó összegű adataival, a benne rejlő információk korlátozott mértékben azért felhasználhatók bizonyos tendenciák jelzésére.

„Milyen fajta, milyen témájú könyveket olvas legszívesebben?”

Legkedveltebbnek mondott olvasmánytípusok (témák)	A felnőtt olvasók százalékában*		
	1978 (Országos felmérés)	1985/86 (Országos felmérés)	1991 és 1993** (9 vidéki város és falu)
Krimi, detektívregény	12	27	25
Érzelmes, romantikus, szerelmes regények	12	19	29
Történelem (fiction és non-fiction)	27	31	23
Kalandregény, sci-fi	18	21	24
Természettudományos, műszaki, mezőgazdasági (szak- és ismer- etterjesző irodalom)	9	18	23
Útleírás, útikönyv	14	12	9
Életrajzi (regény)	11	13	8
Szépirodalom (általában)	13	9	10
Sport, hobbi	2	4	3
Társadalmi (és család-) regény	13	8	8
Társadalomtudományok (törté- nelmen kívül!), politika, művé- szet	7	4	3
Vers	6	2	2
Novella	5	3	2

* Egy kérdezett több olvasmányfajta is megjelölhetett.

** Az 1991-es és 1993-as vizsgálatok összevont adatai.

A 10. táblázat tanúsága szerint a hetvenes, nyolcvanas évek országos és az 1991–93-as regionális (de az országos átlaghoz közelálló) felmérések a szórakoztató–kikapcsoló irodalom cselekményes–izgalmas válfajait: a *krimiket*, *kalandregényeket* és *sci-fi-eket*, illetve az *érzelmes*, *romantikus* és *szerelmes regényeket* találták a legnépszerűbbnek; e típusok (különösen az érzelmes irodalom) iránt egyúttal évtizedről-évtizedre *növekedett* az érdeklődés. Az 1947-es budapesti adatok a krimik és kalandregények népszerűségének jóval alacsonyabb fokáról vallanak. (A „szerelmi regény” 1947-es alacsony említési arányának realitásában – a korabeli népszerűségi írólisták ismeretében – jó okunk van kételkedni: az érzelmes–szerelmes regénytípus nem egy kedvelője valószínűleg a „társadalmi regény” népszerű kategóriájában búvik meg.)

A *krimik* kedveléséről (1985/86-ban) főleg a szakmunkások, a kisegítő szellemi (adminisztratív) tevékenységet végzők, valamint a betanított- és segédmunkások nyilatkoztak; a *kalandos és fantasztikus* történeteket a munkások olvasták a legszívesebben. Az *érzelmes, szerelmes* regények fő társadalmi közegének az adminisztratív szellemi dolgozók, a munkások (illetve inkább munkásnők) és a háziasszonyok mutatkoztak.

A *történelmi témák* iránt is felfokozott érdeklődéssel találkozhatunk mindhárom évtizedben (sőt – némileg szerényebb mértékben – már 1947-ben is); de ez az érdeklődés – beleértve a történelmi regények népszerűségét is (ld. a 11. sz. táblázatot) – a kilencvenes évekre valamelyest csökkent. A történelmi témák népszerűségével alacsonyabb és magasabb kvalifikációjú társadalmi rétegekben egyaránt találkozhatunk: az ilyen témájú regényeket főleg a nyugdíjasok és a mezőgazdasági fizikai dolgozók, de az értelmiségiek is kedvelik; a nem regényes történeti munkákat ugyancsak a szellemi és fizikai foglalkozású rétegek együtt preferálják.

Az olvasmányszerkezet elemzésekor már szemléltettük az *ismeretközlő irodalom* fokozatos előretörésének több évtizedes folyamatát. A 10. és a 11. sz. táblázatok más oldalról világítják meg ezt a tendenciát: egyrészt kimutatják (ld. 10. sz. tábla), hogy a fejlődés igazából a *nem humán* (műszaki, természettudományos, praktikus) témakörökben; másrészt (ld. 11. sz. tábla) – ugyan-

11. számú táblázat

„Szokott-e Ön olvasni... ” (A felnőtt könyvolvasók százalékában)

Előre megadott olvasmánytípus	1985/86 (Országos felmérés)		1991 és 1993* (9 vidéki város és falu)
	Szokta olvasni	(Ebből gyakran)	
...foglalkozásához kapcsolódó szakirodalmat	52	(26)	62
...egyéni témájú szak- és ismeretterjesztő műveket	65	(16)	59
...nem magyar nyelvű szakirodalmat	10	(2)	nincs adat
...útleírást, útikönyvet	66	(19)	53
...(nem regényes) életrajzot, önéletrajzot	44	(11)	38
...szépirodalmat (általában)	94	(48)	85
...történelmi regényeket	79	(35)	73
...életrajzi regényeket	69	(23)	54
...nem magyar nyelvű szépirodalmat	10	(2)	nincs adat

* Az 1991-es és 1993-as felmérés összevont adatai.

csak a *haszonelvűség* jegyeit erősítve – a foglalkozáshoz, köznap tevékenységhez közvetlenül kapcsolódó témák területén játszódtott le, és játszódik napjainkban is. (Ez a folyamat a szellemi és a fizikai foglalkozású rétegeket egyaránt érintette.) A foglalkozáshoz nem köthető, valamint az egyre inkább az értelmiség társadalmi közegébe visszavonuló *humán* jellegű non-fiction olvasmányok iránt – az össztársadalmi átlagot tekintve – *csökkenőben* van az érdeklődés. (1947-ben még a humanóriák és a reáliák „két kultúrája” között jóval kiegyensúlyozottabb, lényegében paritásos volt a viszony.)

A 10. és 11. sz. táblázat együttes tanúsága szerint ugyancsak *alászálló ágba kerültek* a főleg a középszintű szakemberek és a szakmunkások által kedvelt *útleírások*.²⁰ (Talán azért, mert megszűnt, illetve csökkent utazást pótló szerepük?) Visszaesett az *életrajzi* könyvek olvasása is. E témakör mindkét válfaja: a nem regényes (*ön*)*életrajz*, memoár, emlékirat, valamint az *életrajzi regény* (mindkettő főleg a középkvalifikáltságú szellemi foglalkozásúak és a nyugdíjasok körében népszerű) egyaránt visszaszorulóban van.

A *szépirodalom* iránti érdeklődés *csökkenése* (bár még mindig a szépirodalom a legolvasottabb könyvtípus) több viszonylatban is kimutatható. Egyrészt az utóbbi években mintegy *10%-kal csökkent* azok aránya, akik egy konkrét kérdésre, hogy szoktak-e szépirodalmat olvasni, igennel válaszolnak (11. sz. táblázat); másrészt az utóbbi évtizedek során valamelyest csökkent azon olvasók tábora, akik a legkedveltebb olvasmánytípusok sorában a szépirodalmat spontán módon megemlítették (ld. 10. sz. táblázat). Végül (ugyancsak a 10. sz. táblázat alapján) a visszafejlődés kimutatható a szépirodalom több konkrét altípusában illetve műfajában is: így a már említett életrajzi regényen kívül az 1947-ben még kiugró népszerűségű (s főleg a nem diplomás szellemi dolgozók által kedvelt) ún. *társadalmi regény*,²¹ valamint a napjainkra közönségét szinte teljesen elvesztő (és szinte teljesen az értelmiségi rétegbe visszavonuló) *vers* és *novella* esetében. Az említett szépirodalmi műfajok népszerűségének *erőteljes megcsappanása* nemcsak a negyvenes, hanem a hetvenes évekhez viszonyítva is jól érzékelhető. A vers például – igaz, hogy az átlagosnál érdeklődőbb fővárosi közegben – 1947-ben még a 3. legnépszerűbb olvasmánytípus volt, és még 1978-ban is háromszor annyi hívet tudott felmutatni, mint az utóbbi években.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy nemcsak a konkrét olvasmányok, hanem **a különböző olvasmánytípusok népszerűségének vizsgálata is olvasáskultúránk legfőbb változási jelenségeinek az egyre nagyobb méreteket öltő kommercializálódási és praktikizálódási tendenciákat találta.**

20 Egy kategóriában az útikönyvekkel, ami nem jelenti okvetlenül ez utóbbiak funkcionális használatának csökkenését is.

21 Gyanítható, hogy nemcsak egy regénytípus, hanem az elnevezése is veszített népszerűségéből, s így elképzelhető, hogy azok egy része, akik régebben *társadalmi* regényt említettek volna, most inkább *érzelmes*, *szerelmes* regény kedveléséről nyilatkoztak.

2. Kedvenc írók, kedvenc könyvek

Az aktuális olvasmányokon és a kedvelt olvasmánytípusokon kívül rákérdeztünk azokra a szerzőkre (és művekre) is, akiket (és amelyeket) választadók kedvenceiként tartanak számon.

A kedvenc írókat tudakoló kérdés így szólt: „*Kik a legkedvesebb írói?*”²² Jelen esetben a szerzők egy olyan köréről van szó, akiket – máig ható normatív kisugárzásuk miatt – kedvelünk, akiktől szép (múltbéli) olvasási élményeket őrzünk, de akiket a jelenben nem biztos, hogy gyakran olvasunk. A kedvenc szerzőkben és művekben tehát inkább egy virtuális múzeum dokumentumait, a kevésbé változékony olvasói *ízlés* objektivációit kell látnunk, mint élő olvasmányokat. Egy ilyen – a kurrens olvasmányoknál szükségszerűen konzervatívabb – írólistát mutat be (három változatban) a 12. sz. táblázat.

A táblázat három írójegyzékén sok a közös név, sőt a struktúra is hasonló: Jókai vezet (őt a felnőtt könyv olvasó népességnek még mindig 25–30% -a őrzi „jó emlékezetében”!); Jókait Berkesi és Szilvási követi, majd a (főleg magyar) klasszikusok és bestsellerírók következnek vegyesen, s a jegyzékek vége felé egy-két XX. századi (kortárs), esztétikailag értékesebb szerző is felbukkan. Érdekes felfigyelni azonban a változások jeleire is: az 1978-as lista költői (Petőfi, Ady, Arany, József Attila) a 80-as és 90-es évekre jobbra visszaszorultak (Petőfi például a 3. helyről a 10., majd a 18. helyre). Velük együtt a külföldi klasszikusok reprezentánsai (Tolsztoj, Hugo) is hátrébb sodródtak (illetve kikerültek az élbolyból); 1993-ra pedig az élmezőny magyar „klasszikus triász” (Mikszáth–Móricz–Gárdonyi) is szétszóródott. De a korábbi évtizedekben oly kedvelt Passuth László és Hemingway is sokat veszített népszerűségéből napjainkra.

22 1978-as felmérésünk némileg másképpen: az emlékezetes olvasmányélményekkel összevont kérdésborkorban kérdezett rá a legkedveltebb írókra, aminek következtében az olvasók az egyes kérdésekre külön-külön „takarékosabban” válaszoltak. A 12. táblázat 1978-as névsorának említési arányai ezért – néhány később erősen csökkenő népszerűségű szerzőt (Petőfi, Passuth stb.) kivéve – tendenciaszerűen alacsonyabbak az 1985/86-os oszlopénál. Az 1993-as lista (az 1978-ashoz hasonló) „szűkszavúságát” részben a vidéki helyszín, részben pedig a szépirodalom csökkenő népszerűségéből adódóan a kedvencként megnevezett írók csökkenő száma magyarázhatja.

„Kik a legkedvesebb írói?”
(A felnőtt könyv olvasók százalékában)

Sor-szám	1978 (országos felmérés)	%	1985/86 (országos felmérés)	%	1993 (9 vidéki város és falu)	%
1.	Jókai Mór	25,2	Jókai Mór	32,5	Jókai Mór	26,2
2.	Berkesi A.	13,1	Szilvási L.	19,8	Szilvási L.	10,5
3.	Petőfi S.	10,0	Berkesi A.	16,3	Christie, A.	7,4
4.	Szilvási L.	10,0	Mikszáth K.	12,3	Móricz Zs.	6,6
5.	Mikszáth K.	8,8	Móricz Zs.	7,5	Merle, R.	5,8
6.	Móricz Zs.	8,2	Gárdonyi G.	6,8	Berkesi A.	5,1
7.	Gárdonyi G.	5,4	Moldova Gy.	5,4	Rejtő J.	5,1
8.	Passuth L.	5,1	Merle, R.	4,8	Cook, R.	4,7
9.	Moldova Gy.	4,9	Dumas (id.)	4,8	Mikszáth K.	4,5
10.	Ady E.	4,4	Petőfi S.	4,8	Dumas (id.)	4,3
11.	Hemingway, E.	4,4	Móra F.	4,6	Lőrincz L.	4,3
12.	Rejtő J.	4,2	Rejtő J.	4,5	Gárdonyi G.	3,9
13.	Arany J.	4,1	Hemingway, E.	4,1	Moldova Gy.	3,9
14.	Verne, J.	4,1	Remarque, E. M.	4,0	Arany J.	3,5
15.	Dumas (id.)	3,6	Verne, J.	3,5	Móra F.	3,5
16.	Tolsztoj, L.	2,9	Szabó Magda	3,5	József A.	3,1
17.	József A.	2,8	Passuth L.	3,0	Nemere I.	3,1
18.	Szabó Magda	2,8	Christie, A.	2,6	Petőfi S.	3,1
19.	Hugo, V.	2,5	Hugo, V.	2,6	Sienkiewicz, H.	3,1
20.	Molnár Gábor	2,3	Németh László	2,6	Örkény I.	2,3

A fentiek helyébe olyan szerzők léptek (előre), mint *Moldova, R. Merle, R. Cook, Nemere István, Lőrincz L. László* stb. Vagyis az ún. kedvenc írók névsorainak változási tendenciái (logikusan) ugyanolyan – kommercializálódási – pályán mozognak, mint a kurrens olvasmányok szerzőié, csak *lassabban követik az aktuális olvasmányanyag átrendeződését.*

A *legemlékezetesebb olvasmányok* listái még hagyományőrzőbbnek, a változásokat még lomhábban követőknek mutatkoznak (ld. 13. sz. táblázat.) Igaz, ebben a kérdés megfogalmazásának („Melyek élete legemlékezetesebb

olvasmányélményei?”) hangsúlyozott *retrospektív* jellege bizonyára jelentős szerepet játszott.²³

Mindhárom olvasmánylista – válaszadók felnőtt kora ellenére – érzékelhetően főleg az ifjúkor nagy klasszikus és ifjúsági könyvélményeit gyűjti csokorba. **Első helyen – mint minden idők legemlékezetesebb olvasmányélménye – Gárdonyi Egri csillagokja áll,** azt általában valamelyik Jókai-regény követi. Ez is igazolja, hogy **a gyermek- és ifjúkorban kiépített olvasói élményvilág egész későbbi életünket képes besugározni.** Ugyanakkor az évtizedek során érzékelhető a bestseller szerzők (a már lassan ugyancsak „örökifjúnak” mondható *M. Mitchell*, valamint *Dallos Sándor* mellett *E. Knight*, *E. M. Remarque*, *Zilahy Lajos*, *H. Charrière*, *K. Roberts* stb.) könyveinek lassú előtérbe kerülése.

Az olvasmányélmények feltérképezése során *1985/86-ban* feltettünk egy olyan kérdést is, amelyik kevésbé volt retrospektív jellegű. A kérdés, amelyet egy *1947-es* fővárosi vizsgálatból kölcsönöztünk, így szólt: „*Az utóbbi években Ön által olvasott könyvek közül melyik tetszett a legjobban?*” A 14. sz. táblázat – igaz, hogy csak *budapesti* viszonylatban – mintegy négy évtized két végpontján (*1947-ben* és *1985/86-ban*) megnevezett olvasmányélmények *legnépszerűbb szerzőit* veti egybe.

Az *1947-es* kedvenc írók között – akárcsak az ugyanezen évből való olvasottsági listán (ld. 5. táblázat) – jó néhány bestsellerszerzőt találunk, az élen álló *M. Mitchell*től *Knittelen* és *Croninon* át *Lin You Tang*-ig. A „kedvenc”-lista esztétikai értelemben mégis színvonalasabb a kurrens olvasmányoknál: a XIX. századi klasszikusokon (pl. *Dosztojevszkij*en!) kívül olyan (akkori) kortárs írók is szerepelnek a jegyzéken, mint *Thomas Mann*, *Illyés Gyula* és *Márai Sándor*.

A nyolcvanas évek fővárosi névsora klasszikusból és kortárs értékből egyaránt jóval kevesebbet tartalmaz, annál többet a negyvenes években is népszerű bestsellerekből: a nagy irodalom látszatát keltő, bombasztikus hatásra törekvő fél- és álirodalomból. A jelek szerint a negyvenes évek, valamint a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulójának fővárosi *olvasmányai* viszonylatában korábban észlelt ún. „*visszakommerciálizálódási*” tendencia az ízlésre közvetlenebbül utaló „kedvencek” szintjén már inkább csak *kommerciálizálódásnak* mutatkozik.

Végül – ugyancsak a negyvenes évekkel való összevethetőség jegyében – egy ún. „lakatlan sziget”-kérdéssel az olvasók által *legmagasabbra értékelt* könyvek megnevezésére is lehetőséget adtunk *1985/86-os* országos felmérésünk során. A kérdés – *1946-ban* és *1985/86-ban* azonos módon – így hangzott: „*Ha Önt bármilyen okból hosszabb időre elszakítanák a kultúrától, és csak öt könyvet választhatna ki, melyek volnának azok?*”

23 Az *1978-as* felméréssel kapcsolatban ismét utalnunk kell arra a tényre, hogy egy kérdésborkorban együtt kérdeztünk rá a kedvenc írókra és az emlékezetes olvasmányokra, ami némileg csökkentette az egyes kérdésekre külön-külön adott információk számát. (ld. 13. sz. táblázatot!)

„Melyek élete legemlékezetesebb olvasmányélményei?”
(A felnőtt olvasók százalékában)

1978 (országos felmérés)	%	1985/86 (országos felmérés)	%	1993 (9 vidéki város és falu)	%
Gárdonyi: Egri csillagok	2,8	Gárdonyi: Egri csillagok	6,5	Gárdonyi: Egri csillagok	9,8
Jókai: Az arany ember	2,3	Dallos: Aranyecet	3,2	Jókai: A kőszívű ember fiai	4,3
Berkesi: Sellő a pecsétyűrűn	2,1	Jókai: A kőszívű ember fiai	3,2	Mitchell: Elfújta a szél	4,3
Jókai: Kárpáthy Zoltán	1,9	Mitchell: Elfújta a szél	3,0	Brontë, Ch.: Jane Eyre	2,3
Dallos S.: Aranyecet	1,8	Jókai: Az arany ember	2,9	Dallos: Aranyecet+A nap szerelmese	2,3
Hemingway: Akiért a harang szól	1,8	Dallos: A nap szerelmese	2,7	Jókai: Az arany ember	2,3
Mitchell: Elfújta a szél	1,5	Móricz: Légy jó mindhalálig	1,6	Molnár F.: A Pál utcai fiúk	2,3
Dallos S.: A nap szerelmese	1,5	Dumas: Monte Christo grófja	1,4	Móricz: Légy jó mindhalálig	1,9
Mikszáth: A Noszty fiú esete...	1,5	Hugo, V.: Nyomorultak	1,4	Cooper regényei	1,6
Shaw, I.: Oroszlánkölykök	1,5	Molnár: A Pál utcai fiúk	1,4	Saint-Exupéry: A kis herceg	1,6
Jókai: A lőcsei fehér asszony	1,5	Knight: Légy hű önmagadhoz	1,4	Brontë, E.: Üvöltő szelek	1,2
Brontë, Ch.: Jane Eyre	1,3	Remarque: A diadalív árnyékában	1,3	Bulgakov: A Mester és Margarita	1,2
Hugo, V.: Nyomorultak	1,3	Saint-Exupéry: A kis herceg	1,1	Dreiser: Amerikai tragédia	1,2
Hemingway: Az öreg halász és a tenger	1,3	Tolsztoj: Háború és béke	1,1	Fekete I.: Tüskevár+Téli berek	1,2
Brontë, E.: Üvöltő szelek	1,3	Hemingway: Akiért a harang szól	0,9	Hugo, V.: Nyomorultak	1,2
Jókai: Fekete gyémántok	1,1	May K.: Winnetou	0,9	Knight, E.: Légy hű magadhoz	1,2
Dumas: A három testőr	1,1	Móra: Aranykoporsó	0,9	May, K.: Winnetou	1,2
Jókai: A kőszívű ember fiai	1,0	Zilahy: Két fogoly	0,9	Mikszáth: Különös házasság	1,2
Mikszáth: Különös házasság	1,0			Roberts: Északnyugati ájáró	1,2
Dumas: Monte Christo grófja	1,0			Steinbeck: Édentől keletre	1,2
Jókai: Szegény gazdagok	1,0			Tamási Á.: Ábel	1,2
				Charriere, H.: Pillangó	1,2

(Amikor egybevetjük a negyven év különbséggel regisztrált két fővárosi speciális „kedvenc”-listát, nem tudunk teljesen elvonatkoztatni az először 1946 májusában, a Magyar Közvéleménykutató Intézet által feltett kérdés drámai melléköngéjétől, nevezetesen attól, hogy a kérdés elhangzása előtti, utáni és alatti években a magyar társadalom – változó összetételű – tömegeit valóban „hosszabb időre elszakították a kultúrától.”)

Hangsúlyoznunk kell a kérdés nem szokványos jellegét, amelynek 1946-ban az alig véget ért háború, a friss front-, hadifogság-, láger- és ostromélmények nem egyszer sajátos érzelmi felhangot is adhattak. Ez a hangulat megmutatkozik az 1946-os lista (ld. 15. sz. táblázat) összetételén: A *Bibliával*, *Ady* verseivel és *Az ember tragédiájával* kezdődő jegyzék *Shakespeare*-en, *Dantén*, *Arany Jánoson* és *Babits*on át *Dosztojevszkij*ig és *Goethe* ig jut el úgy, hogy végig *első osztályú* magyar és világirodalmi értékeket tartalmaz. A történelem által alaposan megpróbált fővárosi polgárok háború utáni megrendült lelkiállapotán kívül jól működő értéktudatuk is tükröződik ebben az *ünnepinek* mondható se-reglésben, amely egyébként összetételében és értékszintjében jelentősen eltér ugyanezen időszak „*hétköznapi*” olvasmányaitól. (Ld. az 5. sz. táblázat 1947-es, erősen bestsellerdominanciájú kurrens olvasmányjegyzékét!)

De eltér a nyolcvanas évek ugyannerre a kérdésre válaszoló (ugyancsak fővárosi) könyvjegyzékétől is. Ez utóbbi ugyan szintén a *Bibliával* kezdődik és *Arany János* költeményeivel, valamint nem kevés, más veretes klasszikus (főleg romantikus) művel folytatódik, de az „ünnepi tudat” megnyilvánulásai mellett egyrészt számos *bestsellerrel* (*Dallos Sándor*, *Mitchell*, *Remarque* műveivel), másrészt a kérdés *prakticista–racionális* értelmezésével találkozunk: többen lexikonokat, szakácskönyveket és – a táblázatban már nem szereplő 15–20. helyen – egyéb szakkönyveket vinnének magukkal ama bizonyos „kultúrától elzárt” helyre.

A 15. sz. táblázat lábjegyzetében szereplő budapesti írónévsor (amelyik a több művel szereplő szerzők említésszámaikat összesítve közli a népszerűség sorrendjét) még vegyesebb képet mutat: az élen álló *Jókai* után *Rejtő*, *Arany* után *Berkesi* és *Dallos Sándor* következik. (Az 1985/86-os országos lista – akárcsak a fővárosi – nagyon vegyes összetételű: a *Bibliával* és az *Egri csillagokkal* kezdődik ugyan, de a veretes klasszikusok és költők mellett bestseller, krimi és szakácskönyv egyaránt található rajta.)

A negyvenes években észlelt válaszadói emelkedettség és értékcentrikus szigorúság a nyolcvanas évek közepére – a kérdés komor történelmi konnotációinak szétfoslásával – erősen megkopott, még ha „ünnepi” jellegét (amely a költők viszonylag nagy számában mutatkozik meg leginkább) nem is veszítette el teljesen. Íme, így válnak nagy költőink olvasmányból (némi lelkiismeret-furdalással) *piedesztálra emelt múzeumi emlékművé*.

A nyolcvanas évek nagy-budapesti polgára tehát már kevésbé tud „viselkedni”, ha az olvasói tudatának „ünnepi” rétegeit szondázzuk, mint a II.

világháború utáni (kis-) Budapest polgára tudott: **a közelmúlt és jelen könyv-olvasója nemcsak racionálisabb és utilitáriusabb szemléletével, hanem fellazult értékérzékenységevel** (és talán nagyobb őszinteségével?) **is eltér a háború utáni olvasótól.**

14. számú táblázat

A felmérést megelőző években a felnőtt könyvolvasók által olvasott és különösen tetsző könyvek szerzői

Sor- szám	1947*	1985/86	
	Budapesti adatfelvétel	Országos felmérés budapesti adatai	Országos adatok
1.	Mitchell, M.	Merle, R.	Szilvási L.
2.	Mann, Th.	Berkesi A.	Jókai M.
3.	Cronin, A. J.	Dallos S.	Berkesi A.
4.	Remarque, E. M.	Jókai M.	Gárdonyi G.
5.	Knittel, J.	Remarque, E. M.	Dallos S.
6.	Sinclair, U.	Sienkiewicz, H.	Merle, R.
7.	Jókai M.	Brontë, Ch.	Moldova Gy.
8.	Illyés Gy.	Jones, J.	Dumas (id.)
9.	Tolsztoj, L.	Mikszáth K.	Mikszáth K.
10.	Márai S.	Mitchell, M.	Brontë, Ch.
11.	Huxley, A.	Szabó M.	Hugo, V.
12.	Ady E.	Brontë, E.	Móricz Zs.
13.	Dosztojevszkij, F. M.	Charrière, H.	Remarque, E. M.
14.	Lin You Tang	Hajnóczy Rózsa	Slaughter, F. G.
15.	Zweig, S.	Knight, E.	Sienkiewicz, H.

* Idézi: *Levendel Ádám*: I. m. = Jelkép, 1984. 4. sz. 126. p.

„Ha Önt bármilyen hosszabb időre elszakítanák a kultúrától,
és csak öt könyvet választhatna ki,
melyek volnának azok?
(Felnőtt könyvolvasók válaszai alapján)

Sor- szám	1947* <i>Budapesti</i> adatfelvétel	1985/86	
		Országos felmérés <i>budapesti</i> adatai**	Országos adatok***
1.	Biblia	Biblia	Biblia
2.	Ady Endre versei	Arany János	Gárdonyi: Egri csillagok
3.	Madách: Az ember tragédiája	Dallos: Aranyecset+A nap szerelmese	Petőfi Sándor
4.	Shakespeare	Hugo: Nyomorultak	Jókai: Az arany ember
5.	Dante	Ady Endre	Mitchell: Elfújta a szél
6.	Arany János	Radnóti Miklós	Dallos: Aranyecset
7.	Petőfi Sándor	Sienkiewicz: Quo vadis	krimi
8.	Babits Mihály	József Attila	Dallos: A nap szerelemese
9.	Tolsztoj	Remarque: A diadalív árnyékában	Hugo: Nyomorultak
10.	Kosztolányi	Shakespeare	József Attila
11.	Dosztojevszkij	Jókai: Az arany ember	Ady Endre
12.	Goethe művei	lexikonok	Tolsztoj: Háború és béke
13.		Petőfi Sándor	Jókai: A kőszívű ember fiai
14.		szakácskönyvek	Berkesi András
15.			szakácskönyv–útikönyv

* Idézi: *Levendel Ádám*: I. m. = Jelkép, 1984. 4. sz. 124. p.

** Ha a művek nélkül említett szerzők, valamint különböző művek azonos szerzőjének említési számait összesítjük, az írók alábbi rangsorát kapjuk: *Jókai, Rejtő, Arany, Berkesi, Dallos S., Hugo, Remarque, Ady, Mikszáth, Mitchell, Radnóti, Sienkiewicz, Hemingway, József Attila, Moldova, Móricz, Shakespeare*.

*** A szerzők összesített országos népszerűségi sora: *Jókai, Gárdonyi, Dallos S., Szilvási, Berkesi, Móricz, Petőfi, Verne, Mitchell, Moldova, Rejtő, Tolsztoj, Dumas, Hugo, József Attila*.

3. Olvasói ízléstípusok

A különösen kedvelt (tehát nem csak éppen olvasott) művek, olvasmányfajták és szerzők együttese már nem pusztán az olvasói érdeklődés aktuális irányultságáról, hanem az annál mélyebben gyökerező **speciális attitűdjéről, a személyiség értékrendjébe ágyazott szűrő, illetve válogatórendszeréről: az ízlés milyenségéről** vallanak.

Ízléstipológiánkba, amelyet immár jó egynéhány felmérésünkben alkalmaztunk, az egy-egy olvasó által preferált olvasmányfajták, kedvenc írók, emlékezetes olvasmányok (esztétikai–stílári) minőségét figyelembe véve, a rendelkezésre álló információk összehátását, *domináns elemét* vizsgálva soroltuk be kérdezzeteinket.²⁴

A 16. sz. táblázat részletesen leírja az egyes típusokat, s egyúttal bemutatja, hogy a különböző ízléskategóriák – a legutóbbi országos reprezentatív felmérés adatai szerint – milyen arányban vannak képviselve Magyarország felnőtt könyvolvasó népességében.

A kortársi értékes irodalom iránt korábban tapasztalt apályos érdeklődés – mint a 16. sz. táblázat is szemlélteti – a befogadói felkészültség és nyitottság, vagyis az ilyen művek iránti fogékonyság ízlésbeli megalapozottságának hiányosságaira vezethető vissza: a „modern” típusú ízléskategóriába a felnőtt könyvolvasók mindössze egyhuszada sorolható be. (Egyébként az e kategóriába sorolt olvasók jó része kedvencei felsorolásakor a modern szerzőket klasszikusokkal vegyítette.)

²⁴ Ez azt jelenti, hogy az olvasónként rendelkezésre álló (átlagosan kb. 4-5 írónevet, műcímét stb. tartalmazó) információegyttest – ha az nem volt *stíláriisan, esztétikai megítélés* szempontjából homogén (mert ilyenkor a besorolás viszonylag egyszerű volt), hanem heterogén, eltérő elemekből építkezett – nem az egyes írók vagy művek irodalomtörténeti–esztétikai „abszolút értéke” alapján, hanem az adott együttesben betöltött „helyi értéket” mérlegelve, a domináns elemeket kutatva soroltuk be egyik, vagy másik kategóriába. Tehát ugyanaz az író vagy mű – az irodalmi minőségek különböző szintű befogadhatóságát figyelembe véve – környezetétől függően többféle ízléstípusnak lehetett alkotója, illetve kiegészítője. Így pl. hiába említette valaki, mondjuk, Mikszáth Kálmánt vagy Móriczot (egyik) kedvelt írójaként, vagy az Egri csillagokat nagy olvasmányélményének; ha mellettük Szilvási Lajost, Dallos Sándort vagy az Elfújta a szél c. Mitchell-regényt is megnevezte. Ebben az esetben az illető olvasót nem a „klasszikus” kategóriába, hanem – az arányoktól függően – a „bestseller I.” vagy „II.” típusba soroltuk. (Ld. a 16. táblázatban az egyes kategóriák részletes ismertetését!) Amikor ezt a kategóriarendszert (még a hetvenes évek elején) kidolgoztuk, már számoltunk az említett heterogenitással (ld. *Gereben Ferenc*: Rétegízlés – az ízlés rétegződése. In: *Ízlés és kultúra*. Bp., 1974. 376–378; 396–399. p.), amely időközben erősödött, s így a rendszert a nyolcvanas években némileg módosítanunk kellett. (Ekkor bontottuk ketté a „bestseller” kategóriát.)

A módszer előnye, hogy sokféle információt sűrít össze és tesz könnyen kezelhetővé: egy mutatóban. Hátránya, hogy a különböző minőségek *arányainak* latolgatása közben óhatatlanul teret enged a szubjektivitásnak. A rendszert mindeddig azért használtuk oly kitartóan, mert – hibái ellenére – kifejezetten működőképesnek bizonyult.

Az olvasói ízléstípusok megoszlása országos reprezentatív adatok alapján
(1985/86)

Ízléskategóriák	A 18 éven felüli könyvolvasók százalékában
„Modern” (Kortárs értékes, általában a nem hagyományos eszköztárú XX. századi irodalom dominanciája; tipikus kiegészítője: <i>klasszikus</i> realista irodalom)	4,6
„Klasszikus (realista)” (A XIX. századi klasszikus realista irodalom, ill. a XX. század első felében hagyományos formában íródott művek dominanciája; esetleg romantiká- val együtt)	19,9
„Bestseller I.” (A „nagy irodalom” látszatát keltő, általában mély érzelmi hatásra törekvő félművészi, ill. álművészi irodalom dominanciája – értékes klasszikus, eset- leg modern művek társaságában)	17,7
„Bestseller II.” (A bestseller önmagában vagy romantika, lektűr, illetve ifjúsági irodalom társaságában)	18,3
„Romantika” (A XIX. századi romantika dominanciája, esetleg ifjúsági irodalommal együtt)	14,2
„Lektűr” (A szórakoztató irodalom direkter és vulgáris műfajainak: kaland-, bűnügyi és akciós regény stb. dominanciája; tipikus kiegészítő: <i>romantika</i>)	17,9
„Ismeretközlő” (Kizárólagos non-fiction-érdeklődés)	5,1
Besorolhatatlan:	2,3
Összesen:	100,0

Az értékes, de hagyományos formanyelvű (*klasszikus realista*) művek befogadásához (a „modern” típuson kívül) az olvasók mintegy egyötöde rendelkezik többé-kevésbé biztosnak mondható ízlésbeli fedezettel, de a klasszikusok – szubdomináns szerepben – a „bestseller I.” kategória kedvelt olvasmányai között is szép számban fellelhetők. Mindent összevéve tehát, a realista stílusú klasszikus irodalom a felnőtt olvasók mintegy harmadára tett mély, maradandó benyomást. A *romantikára* „specializált” befogadók a

könyv olvasók mintegy hetedrészét teszik ki, de a „lektűr” és a „bestseller II.” kategóriák – másodvonalukban – szintén tartalmazzak romantikus szerzőket, illetve műveket: hatóköriük a nyolcvanas években tehát még meghaladta a könyv olvasó társadalom 20% -át.

A kikapcsoló–szórakoztató irodalom két alaptípusára koncentráló „bestseller” és „lektűr” ízléskategóriák együttesen az olvasók több mint felét (54%) érintik, különösen a „bestseller” képvisel (két altípusával) jelentős hányadot. Ez a legnépesebb ízléskategória: az olvasók 36% -át teszi ki, ami azt bizonyítja, hogy sokan törekednek az irodalom által képviselt emocionális és intellektuális értékekkel való találkozásra úgy, hogy arányérzékük és értékérzékenységük hiányosságai (legalábbis a hivatásos esztéták megítélése szerint) tévútra vezetik őket.

Végül az olvasóknak szintén egyhuszadnyi részének olvasói ízlése semmilyen irodalmi minőséggel nem jellemezhető és nem írható le – ők a jelek szerint már jóideje *kizárólagosan ismeretközlő* irodalmat használnak és kedvelnek.

Kövessük nyomon – a 17. sz. táblázat segítségével – ízléstípusaink társadalmi képviseletének változásait a hetvenes évektől a kilencvenes évek első feléig. (Sajnos, az MTA 1996-os felmérése nem szolgáltat az ízléskategóriák felállításához szükséges alapadatokkal.).

Az ízléstípusok részarányainak változásaiból kiolvasható tendenciák immár ismerősnek tűnnek: **a realista és romantikus klasszikusok iránti igény csökkenése, a hatásos, de esztétikailag csökkent értékű bestsellerek népszerűségének növekedése; valamint a non-fiction pozíciójának erősödése.** Íme, a *kommercializálódás* és a *prakticizálódás* jegyei ismét – ezúttal ízléskategóriáink aránymódosulásaival szemléltetve! A 17. sz. táblázat részleteket is közöl erről a sokat emlegetett commercializálódási folyamatról: *elsősorban a bestseller ízlésképlet II. sz. változatának térhódításáról van szó*, amely az álművészi sikerkönyvek preferálását nem az értékes irodalom, hanem a felületesebben szórakoztató lektűrök és a manapság szinte kalandregényként funkcionáló romantikus irodalom kedvelésével párosítja.

Régebben (a hatvanas–hetvenes években) a bestseller és a lektűr hajlamos volt az elkülönülésre. Az akkori bestsellerek (pl. Passuth László könyveinek) olvasói a szórakoztatás–kikapcsolódás direkter és érdekesebb eszközeivel élő lektűrirodalom – krimik és kalandregények – világát erőteljesen kerülni látszottak.²⁵ A nyolcvanas–kilencvenes években azonban egyre inkább találkozhatunk a két műfaj „összebékülésével”, az egyéni ízlésen belüli egybeolvadásával, a bestsellerek és a lektűrök *együttes* kedvelésével.

25 Az olyan típusú ízlésszociológiai vizsgálatok, amelyek azt igyekeztek megállapítani, hogy egyes szerzők, illetve művek a befogadói tudatban milyen más írókat és olvasmányokat vonzanak és taszítanak, általában a „bestsellerek” és „lektűrök” (pl. Passuth, illetve Rejtő) *taszító* kapcsolatát regisztrálták. Ld.: *Gondos Emő*: Olvasói ízléstípusok. Bp., Kossuth K. 1975. 265–363. p.

Minden látszat ellenére tehát a kommercializálódási tendenciának egy olyan (urbanizáltabb? amerikanizáltabb?) válfaja kerül egyre inkább előtérbe, amely magában hordozza ugyan a triviális változatok jegyeit is (ld. pl. a 10. táblázatban a krimik és kalandregények előkelő helyezését!), de sok esetben a bestsellerek „pallérozottabb” (és rafináltabb) világának részeként.

17. számú táblázat

Olvasói ízléstípusok időbeli változása

Ízléskategóriák*	A felnőtt könyv olvasók százalékában			
	1978 (Országos felmérés)	1985/86 (Országos adatok)	1991 és 1993 (9 vidéki város és falu)	
„Modern”	7	5	5	
„Klasszikus (realista)”	20	20	14	
„Bestseller I.” (értékes művek társaságában)	28	18	36	16
„Bestseller II.” (önmagában vagy lektúrral)		18		22
„Romantikus”	13	14	11	
„Lektűr”	23	18	20	
„Ismeretközlő” (önmagában)	7	5	10	
Besorolhatatlan	2	2	2	
Összesen:	100	100	100	

* Az ízléskategóriák részletes leírását ld. a 15. táblázatban!

Megvizsgáltuk az egyes ízléstípusok *társadalmi bázisát* is (ld. 18–20. sz. táblázatok).²⁶ A „**modern**” kategóriába főleg a fiatalabb felnőttek, a nagyvárosok lakói és a magasabb végzettségűek (főleg diplomások) sorolódtak. Ez az ízlésbeállítottság nagyon **szorosan kötődik az értelmiséghez**: a „modern” ízlésűek 60%-a tartozik e társadalmi réteghez, s az értelmiségiek egynegyedét (a társadalmi rétegek közül ez a legmagasabb arányszám!) találtuk a kortárs értékes irodalom elkötelezett hívének.

26 A táblázatok – a nagyobb mintaelemszám és a nagyobb megbízhatóság miatt – az 1985/86-os országos reprezentatív OSZK–KMK felmérés adatait közlik, de az 1991–93-as felmérések összevont kereszt tábláit is (melyek a főbb pontokon egybecsengenek az országos felmérés táblázataival) felhasználtuk következtetéseink megfogalmazása során. (A 20. táblázatban közöljük is a 90-es évek adatsorát.)

Az ízléstípusok százalékos megoszlása életkor szerint
(A felnőtt könyv olvasók százalékában, 1985/86)

Ízléskategóriák*	Életkor (év)					
	18–20	21–30	31–40	41–50	51–60	61–
„Modern”	12,1	4,1	6,0	4,3	2,1	0,9
„Klasszikus (realista)”	12,1	4,3	17,2	14,7	23,4	41,2
„Bestseller I.” (értékes művek társaságában)	16,7	14,1	20,5	16,4	21,3	15,8
„Bestseller II.” (önmagában vagy lektúrral)	22,7	27,1	21,8	16,4	11,7	12,3
„Romantikus”	12,1	7,6	8,6	19,0	21,3	17,5
„Lektúr”	22,7	32,9	21,8	16,4	12,8	4,4
„Ismeretközlő” (önmagában)	–	8,2	2,0	8,6	6,4	5,3
Besorolhatatlan	1,6	1,1	2,1	4,2	1,0	2,6
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Az ízléskategóriák részletes leírását ld. a 15. sz. táblázatban!

A „klasszikus (realista)” ízlésképlet társadalmi háttere sokkal kevésbé homogén. Életkor tekintetében ugyan inkább idősek mint fiatalok, de ami a lakhelyet és az iskolai végzettséget illeti, kifejezetten **polarizált** képlettel találkozunk: **az ízléstípus legtöbb képviselőjét a fővárosban és a kisközségekben; a legalacsonyabb és a legmagasabb végzettségűek között regisztráltuk.** Ez az ízléstípus elsősorban a nyugdíjasokhoz (32%), másodsorban az értelmiséghez (25%) áll közel; az adminisztratív szellemi dolgozók viszont, akik egykoron (a hatvanas években) a klasszikusok egyik legfőbb társadalmi bázisát alkották,²⁷ a nyolcvanas évekre szinte teljesen „kivonultak” ebből az ízléskategóriából.

Az említett polarizáció lényegében azt jelenti, hogy a klasszikus (realista) irodalom elkötelezett híveit alapvetően kétféle motiváció vezeti (s ezek természetesen nem zárják ki egymást): az egyik az *értékek* iránti vonzódást állítja a középpontba (főleg: diplomások, nagyvárosiak); a másik pedig a hagyományos, *közérthető formanyelvet* (főleg alacsony végzettségűek, falusiak). Hogy a két motiváció és a két tábor szociológiailag csak részben különül el egymástól, jelzi a közös nevezőnek mondható ismerv: **a klasszikusok híveinek mindkét tábora idősebb korú** (50 év feletti), a hagyományok iránt nagyobb affinitást mutató olvasókból áll.

²⁷ Ld. H. Sas Judit: Emberek és könyvek. Bp., 1968. Akadémiai K. 159. p.

Az ízléstípusok százalékos megoszlása iskolai végzettség szerint
(A felnőtt könyvolvasók százalékában)

Ízléskategóriák*	Iskolai végzettség				
	8 általános alatt	8 általános	8 általános és szakmun- kás bizo- nyítvány	Középiskola	Főiskola és egyetem
„Modern”	–	0,6	0,8	6,6	19,7
„Klasszikus (realista)”	31,5	16,6	11,9	16,5	34,2
„Bestseller I.” (értékes művek társaságában)	8,7	17,2	10,2	25,3	22,4
„Bestseller II.” (önmagában vagy lektúrral)	9,8	16,6	26,3	23,1	9,2
„Romantikus”	29,3	18,5	12,7	9,3	1,3
„Lektúr”	15,2	24,2	29,7	12,6	1,3
„Ismeretközlő” (önmagában)	2,2	4,5	6,8	3,8	10,5
Besorolhatatlan	3,3	1,8	1,6	2,8	1,4
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Az ízléskategóriák részletes leírását ld. a 15. sz. táblázatban!

Mindkét bestsellerkategóriánk nagyon erősen kötődik a női nemhez, a városokhoz (nem véletlenül neveztük e műfajt főntebb urbánus jellegűnek), **valamint** – tendenciaszerűen – **a szellemi foglalkozáshoz**. Az értékes művekkel együtt kedvelt sikerkönyvek („bestseller I.”) főleg a közép- és idősebb korúak, az érettségizettek és diplomások, illetve a középszintű szakemberek és értelmiségiek ízlésorientációjának felel meg. **A lektűrökkel társuló másik kategória („bestseller II.”)** pedig inkább a huszon- és harmincévesek, a középfokú végzettségűek (beleértve a szakmunkásbizonyítványt is), és **a kisegítő (adminisztratív) szellemi tevékenységet folytatók tipikus ízlésképlete**. Ez utóbbi réteget nevezhetjük a bestseller legfőbb és legadekvátabb társadalmi közegének: olvasóik 60%-a sorolódott eme ízléskategória két altípusába.

A „romantikus” ízlésképlet legkisebb arányban a huszon- és harmincévesek, a fővárosiak és a diplomások körében fordult elő, **legerősebben** pedig a közép- és időskorúak,²⁸ **a kis falvak lakói, a nagyon alacsony végzettségűek, valamint a szakképzetlen fizikai dolgozók, a háziasszonyok és legfőképpen a nyugdíjasok csoportjához kötődik**. A hetvenes évek óta rendre

28 Elsősorban a 18. táblázatban elkülönítetten nem szereplő 70 éven felüliek csoportjában.

megismétlődő tapasztalat, hogy a romantikus irodalom szociológiailag messze esztétikai értékszintje alatt szerepel: a társadalom kulturális szempontból (is) elesett rétegeibe – illetve a rétegek könyvet még olvasó közegébe – vonult vissza.

A „lektűr” kategória fő társadalmi bázisát (a nyolc általánost vagy szakmunkásképzőt végzett) **férfi munkások, mégpedig főleg a huszonévesek jelentik;** az *ismeretközlő* szintbe pedig ugyancsak **a férfiak,** a kisvárosi és főleg a falusi értelmiségiek sorolódtak be az átlagosnál nagyobb mértékben.

Végül a 20. táblázat adatösszeállítása lehetőséget ad a nyolcvanas és kilencvenes években bekövetkezett ízlésváltozások rétegenkénti vizsgálatára.²⁹

Az értelmiség körében tapasztalható legjelentősebb változásnak a bestsellereket preferáló beállítottság hetvenes évekhez viszonyított erősödését mondhatjuk. Ez az ízléstípus szinte valamennyi másikból lecsípett egy kis szeletet, kivéve a „lektűrt”, amely a kilencvenes években az értelmiségen belül (legalábbis vidéken) növelte táborát. Mindez nem változtat a már említett tényen, hogy **az értelmiség – többi réteghez viszonyított – legsajátabb** (bár kissé halványuló) ízlésbeli jegyének **a modern értékes irodalomhoz való vonzódást (valamint a romantikától való elzárkózást) tekinthetjük.**

Az egyéb szellemi dolgozók (a fizikai dolgozókhoz hasonlóan) **évtizedről-évtizedre jelentősen növelték a „bestseller” ízléstípus amúgy is tekintélyes képviselői arányát,** amely körükben egyedülállóan magas: a kilencvenes években immár 56%-os. A „fél”- és álirodalom e rétegre oly jellemző hegemóniája főleg a „klasszikus” (valamint kisebb mértékben a „lektűr” és a „modern”) ízlésformációk sérelmére burjánzott tovább.

Nem így **a (szakképzett és szakképzetlen) fizikai foglalkozásúak** között, akik **a direkt, „kendőzetlen” szórakoztató irodalom (lektűr) iránt minden réteg közül a legmagasabb érdeklődést mutatják** ugyan (a „lektűr” ízlésképzet aránya mindkét rétegben csaknem 30%-os), de ez – a hetvenes évekhez képest – már némi csökkenés eredménye. Ez a csökkenés itt is főleg **a „bestseller”** javára következett be, amely **immár a fizikai dolgozók körében is megelőzi a „vegytisztá” lektűrt.** (Ne feledjük: a bestseller II. sz. változata előszeretettel vegyül a lektűrrrel!) Utalnunk kell arra is, hogy az „ismeretközlő” kategória (vagyis a szépirodalom teljes mellőzése) a munkások körében valamivel nagyobb arányt képvisel, mint az értelmiség soraiban. A *szakképzetlen* (mezőgazdasági és nem mezőgazdasági) *fizikai dolgozók* könyvolvasó hányadában a „romantikus” ízlésképzet a nyolcvanas években némi teret

²⁹ A hatvanas és hetvenes években bekövetkezett ízlésváltozásokat, valamint az egyes rétegek olvasói ízléсарculatának főbb vonásait korábban már – két ütemben – részletesen elemeztem. Ld.: *Gereben Ferenc: Rétegízlés – az ízlés rétegződése.* In: *Ízlés és kultúra,* Bp., Kosuth K. 1974. 374–399. p.; valamint: *A felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai.* 1989. I. m. 28–36. p.

*Olvasói ízléstípusok időbeli változásai foglalkozási rétegenként
(Felnőtt könyvvolvások százalékában)*

Olvasói ízléstípusok*	Értelmiségi			Egyéb szellemi dolgozó**			Szakmunkás		Szakképzetlen (mezőgazdasági és nem mezőgazdasági) fizikai dolgozó		
	1978	1985/86	1991 és 1993	1978	1985/86	1991 és 1993	1978	1985/86	1978	1985/86	1991 és 1993***
„Modem”	27	25	21	6	5	3	5	2	–	1	1
„Klasszikus”	25	25	24	17	13	9	12	15	21	14	12
„Bestseller”	29	38	33	42	49	56	24	34	15	24	34
„Romantikus”	4	3	5	10	6	8	9	11	19	25	12
„Lektűr”	4	1	9	20	21	16	36	28	35	28	29
„Ismerközlő”	9	7	7	4	4	6	9	8	6	4	11
Besorolhatatlan	2	1	1	1	2	2	5	2	4	4	1
Összesen:	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

* Az ízléskategóriák részletes leírását lásd a 16. táblázatban!

** A középszintű szakemberek és a kisegítő (adminisztratív) szellemi munkát végzők együtt!

*** A szakmunkások 1991–93-as adatait az egyéb fizikai dolgozókéval összevontan közöljük.

nyert, majd a kilencvenes évekre ismét – ezúttal nagy mértékben – visszaesett. Csökkent a „klasszikus (realista)” ízlésformáció aránya is, ami azt jelenti, hogy e rétegben is visszaszorult a múltba forduló szemlélet, az irodalmi hagyományhoz való visszanyúlás készsége.

Ha a szakképzetlen fizikai foglalkozású réteg ízlésbeli struktúraváltozásait összevetjük az értelmiségével, azt kell mondanunk, hogy az utóbbi réteg – a kommercializálódás határozott jegyei mellett is – a nyolcvanas–kilencvenes években nagyjából megőrizte az esztétikai értéket képviselő ízléstípusokban (főleg a „klasszikus” kategóriában) korábban megszerzett hadállásait, szemben a segéd-, betanított-, és mezőgazdasági munkásokkal, akik a „bestsellerizálódás” általános jegyei közepette tovább lazították az irodalmi (realista–klasszikus, sőt a romantikus) értékekhez való kötődéseiket. E tényből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy – bár a kommercializálódás összetársadalmi tendenciának mutatkozott – **a legképzettebb és a legkevésbé kvalifikált társadalmi rétegek ízlése** (konkrétabban: az irodalmi értékekhez való ragaszkodásuk mértéke) **közötti távolság a nyolcvanas és kilencvenes évek folyamán tovább növekedett, vagyis az „ízlésolló” szétnyílóban van.** Mivel korábban az olvasás gyakorisági ollóját is szétnyílónak találtuk, immár komolyan számításba kell vennünk annak lehetőségét, hogy a már többször emlegetett „**Máté-effektus**” nemcsak az előnyök, illetve a hátrányosító tényezők halmozódásának *állapotrajzával* szolgálhat, hanem – dinamikus változata – **az előnyös és a hátrányos társadalmi helyzet növekvő távolságát is jelezheti.**

4. „...Akinek szép a lelkében az ének...”

Elöljáróban azt mondtam, hogy ez a könyv nem tekinti feladatának az olvasmányok befogadásának tárgyalását. Most – egy röpke gondolat erejéig – mégis foglalkozunk a befogadás problematikájának egy olyan szeletével, amely az előző fejezet végén ismét felbukkant „Máté-effektussal” kapcsolatos.

Egy műalkotás bensővé tévése, interiorizálása annál mélyebb és gazdagabb, minél csiszoltabb, „trenírozottabb” a befogadói készségrendszerünk. Tehát akik a szellemi kultúra javai nélkül, vagy csupán talmi javakkal töltkezve élik életüket, s egyszer végre találkoznak egy igazi alkotással, nagy valószínűséggel nem tudnak mit kezdeni vele.

Ahogy Babits Mihály írja a *Második ének* c. mesedráájában:

*„Megmondom a titkát édesem a dalnak:
Önmagát hallgatja, aki dalra hallgat.
Mindenik embernek a lelkében dal van
és a saját lelkét hallja minden dalban.
És akinek szép a lelkében az ének,
az hallja a mások énekét is szépnak.”*

Ez a részlet nem más, mint műalkotássá átlényegített befogadásszociológia: minden emberben ott szunnyad egy „dal”, vagyis egy – értékekből, attitűdökből, műveltségelemekből, nevelési mintákból, élettapasztalatokból, korábbi műalkotások élményeiből stb. összeálló – *befogadói feltételrendszer*, amely döntő módon befolyásolja, hogy mit ért meg, mit tud feldolgozni, bensővé tenni egy eléje kerülő másik „énekből”, vagyis műalkotásból. Mert a műveket szeretjük „átrajzolni” a saját képünkre és hasonlatosságunkra: a bennünk rejlő dallamra „írunk át” minden „zenét”. És akinek ez a belső dallama, befogadói feltételrendszere gazdag és cizellált, az képes hasonlóan értékes más „énekeket”, műalkotásokat is befogadni. Akinek viszont a belső hangja csikorgó, csiszolatlan zörej, az nem nagyon tud rezonálni a külső szépségre. **Tehát akinek érzékeny befogadói készségrendszer adatott, első-sorban annak adatik meg az újabb és újabb műalkotások értő, termékeny befogadása is.** Akinek pedig nem, az a szociológia tendenciaszerűen érvényesülő szigorú törvénye szerint kiszorul a művészetek (egyébként egyre kevesebbek által vágyott) paradicsomából. *Íme a „Máté-effektus” a befogadásra alkalmazva.* Szomorú valóságtartalmát Goethe aforizmája is nyomatékossítja: „... a tartalomra csak az bukkan rá, akinek van hozzátennivalója...”

IV. AZ OLVASMÁNYOK BESZERZÉSI FORRÁSAI¹

1. Olvasmánybeszerzés általában

Először egy összesített mutatóval ismerkedjünk meg arra vonatkozólag, hogy általában milyen olvasmánybeszerzési módokkal szoktak élni a felnőtt mintasokasághoz tartozó személyek. Tekintsük át az 1. sz. tábla segítségével az egyes típusok abszolút megoszlását! Ezeknek a nyolcvanas évek közepéről származó adatoknak nincs pontos kilencvenes évekbeli megfelelője, de az 1996-os felmérés alapján *hasonló* adataink azért vannak. (Az 1996-os MTA-vizsgálat az iránt érdeklődött, hogy *mostanában többnyire* honnan szerzik be az olvasmányokat.)

1. számú táblázat

Az olvasmánybeszerzés módjai általában	A felnőtt népesség százalékában (1985/86)
Könyvtárba <i>is</i> szokott járni és könyvet <i>is</i> vásárol (esetleg baráti kölcsönzést is igénybe vesz)	16,1
Könyvtárba nem jár, de <i>vásárolni</i> szokott (esetleg ismerőstől is kölcsönöz)	51,6
<i>Könyvtárba</i> jár, de nem vásárol (esetleg kölcsönöz ismerőstől is)	1,5
Kizárólag <i>ismerőseitől kölcsönöz</i>	7,7
<i>Semmilyen</i> külső forrásból nem szerez be olvasmányt	22,8
Nincs válasz	0,3
Összesen:	100,0

A felnőtt népességnek 1985/86-ban kb. egyhatoda szokott *könyvtárra és könyvesboltra egyaránt* támaszkodni olvasmányai beszerzése során, főleg a fiatalabbak, a magasabb végzettségűek, a nagyvárosokban élők és a rendszeres könyvolvasók. (Míg az értelmiségnek csaknem 60%-a él mindkét beszerzési móddal, addig a szakképzetlen fizikai dolgozóknak csak 5–10 százaléka.)

¹ E fejezet témáját – 1985/86-os felmérésünk alapján – részletesen V. Kulcsár Júlia idézett munkája (A könyv és vásárlóközönsége, Bp., 1991.) tárgyalja.

Az önmagában álló, könyvtárhasználatával ki nem egészített *könyvvásárlás* rendkívül népszerű, a felnőtt társadalom jó felerészére kiterjedő (bár sokszor csak ritkán gyakorolt) szokás: leginkább a középkorúak, a közepes (8 általános és középiskolai) végzettségűek, valamint az időnkénti és a nagyon ritkán olvasók szerzik be így a könyveket. No meg – bármilyen paradoxon – a könyvet *nem olvasók*, akiknek egyharmada tartozik e csoportba, tehát akik anélkül vesznek – ajándékba, lakásdíszként, saját öregkorukra vagy gyermekeik olvasmányának szánva – könyvet, hogy szoktak volna olvasni.

Nagyon ritkán fordul elő, hogy valaki *csak könyvtárba* járjon, s ne vásároljon egyúttal könyvet: a mindössze másfél százaléknyi hányad főleg a városi, alacsony kvalifikáltságú *nagyon idős* emberekből tevődik ki. (E csoport számaránya feltehetőleg növekedett az utóbbi években.)

Akik *kizárólag ismerőstől* szerzik be olvasmányaikat – arányuk nem éri el a népesség egytizedét – általában szintén idősebb, főleg alacsony végzettségű, falun élő emberek, akik olyan keveset olvasnak, hogy felerészüket – nem túl szigorú kritériumaink szerint – nem is tudtuk könyvolvasónak tekinteni.

Ugyanez elmondható a *semmilyen* külső olvasmánybeszerzési forrásra nem támaszkodó – csaknem egynegyed résznyi – népességhányadról, azzal a kiegészítéssel, hogy e réteg 86%-a nem szokott könyvet olvasni; a maradék pedig csak nagyon ritkán, és főleg az *otthon lévő* könyveket.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a nyolcvanas évek derekán a *könyvtári* olvasmánybeszerzés a felnőtt népesség 17–18%-át jellemezte, a *vásárlás* pedig jó kétharmadát – ezzel szemben 1996-ban az olvasóknak *többnyire könyvtárból* csak 12%-a, *többnyire vásárlás* útján pedig csak 23%-a szokta beszerezni az olvasmányait. 1985/86-ban *kizárólag ismerőstől* kölcsönzött könyveket olvasott 8%, 1996-ban pedig *többnyire ismerőstől* 18%². Vagyis az egymásnak nem pontosan megfeleltethető adatok a vásárlásos és könyvtári olvasmánybeszerzés csökkenését, a baráti könyvkölcsönzés erősödését valószínűsítik.

2. A (legutóbbi) olvasmányok beszerzési forrásai

A különböző olvasmánybeszerzési források igénybevételének aránymódosulásai jobban nyomon kísérhetők egy konkrét olvasmány-anyag vonatkozásában. A felmérés idején, vagy azt megelőzően *legutóbb olvasott könyvek* beszerzési helyéről, illetve módjáról ugyanis szintén rendelkezésünkre állnak adatok. A 2. sz. táblázat lehetőséget nyújt arra, hogy a főbb beszerzési lehetőségek igénybevételének időbeli alakulását 1964-től egészen 1996-ig nyomon követhessük.

2 Az 1996-os adatok forrása: Kulturális fogyasztás, 1996. I. m. 27. ábra.

2. számú táblázat

A beszerzés módja, forrása	Négy országos reprezentatív felmérés a könyvolvasók százalékában			
	1964* (15 éven felüli népesség)	1978 (20 éven felüli népesség)	1985/86 (18 éven felüli népesség)	1996** (14 éven felüli népesség)
Könyvtárból kölcsönözték (a kérdezett v. családtagja)	22	22	15	13
Vásárolták (az olvasás előtt), a kérdezett v. családtagja	25	29	41	27
Családi könyvtárból	9	29	20	32
Ismerőstől kölcsönözte	31	13	12	20
Ajándékba kapta	6	4	4	7
Egyéb módon, illetve nincs válasz	7	3	8	1
Összesen:	100	100	100	100

* Forrás: *Mándi Péter*: A könyv és közönsége. I. m. 20. p.

** Az 1996-os MTA-felmérés adatainak forrása: A kulturális fogyasztás című vizsgálat dokumentumai 1996. I. m. 175. p.

A főváros vonatkozásában módunk van az olvasmánybeszerzési szokásokat egészen a *negyvenes évekig* visszavezetve vizsgálni (ld. 3. tábla). Igaz, hogy a budapesti lakosoknak 1947 júniusában feltett kérdés („Általában hogyan elégíti ki Ön könyvolvasási igényeit?”) nem eléggé egyértelmű, ugyanis igazából többféle válaszlehetőséget igényelne, de a jelek szerint csak egyfélét regisztráltak (tehát az „általában” szót *leginkább, elsősorban* jelentéssel ruházták fel); mégis megkíséreljük az összevetést, mégpedig mind az utolsó olvasmányok, mind pedig az általában vett olvasmánybeszerzés vonatkozásában.

Az olvasmányok legnagyobb hányada már a negyvenes, és csaknem a legnagyobb hányada a hatvanas években is frissen *vásárolt* könyv volt, s ez a jelenség a nyolcvanas években kulminált. Ha a friss és a régebbi vásárlás (családi könyvtár!) adatait (ld. 2. táblázat) összevonjuk, akkor 1964-ben az olvasmányanyag 34% -a, 1978-ban 58% -a, 1985/86-ban pedig 61% -a volt *családi könyvvásárlás* eredménye. Ez a növekedés – főleg ami a *friss vásárlásokat illeti* – a kilencvenes évekre jócskán *megtorpan*³, de az olvasó vagy családtagja

3 Ezt annál is inkább állíthatjuk, mert a statisztikai kimutatások is (amíg voltak) a kilencvenes évek elejétől a könyvforgalom jelentős visszaesését mutatják, pl. 1991 során a könyvszakma az előző év Ft-forgalmának 80% -át realizálta. Ld.: *Statisztikai tájékoztató. Közgyűjtemények, kiadói tevékenység*. Bp., 1992. MKM 60. p.

Budapesti felnőtt könyv olvasók százalékában					
1947* Általában („leginkább”) hogyan elégíti ki könyv olvasási igényeit?		1985/86 Általában honnan szerzi be olvasmányait?		1985/86 Honnan szerezte be legutóbbi olvasmányát?	
Megveszi a könyvet	33	Csak vásárlás útján	69	Vette (saját maga v. családtagja)	50
Kölcsönkönyvtárból	31	Vásárlás és könyvtár	20	Könyvtárból (saját ma- ga v. családtagja)	10
Ismerőstől kölcsönözte	26	Csak könyvtárból	2	Ismerőstől	12
Ajándékba kapta	8	Kizárólag ismerőstől	9	Ajándék	2
Nincs válasz	2			Családi könyvtárból	20
				Nincs válasz	6
Összesen	100		100		100

* A Magyar Közvéleménykutató Intézet felmérése. Idézi: Levendel Ádám: I. m. = Jelkép, 1984/4. szám, 126. p.

által (régebben vagy frissen) vásárolt könyvek még mindig az olvasmányok 59% -át teszik ki.

Akár a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas–kilencvenes évek *országos* adatait, akár a negyven éves távolságot átívelő (némileg eltérő léptékű) *fővárosi* százalékszámokat nézzük, egyértelmű tendenciának látszik, hogy amíg **az elmúlt évtizedekben – a kilencvenes évek nagy visszaeséséig – a vásárolt könyv jelentősége dinamikusán növekedett; és a könyvtárbeszerzése – a stagnálás időszak után – már a nyolcvanas évektől csökkent.**

Régebben – a negyvenes–(ötvenes)–hatvanas években – a hivatásos könyvközvetítő csatornák választékát (és a vásárlót) a háború és a (készülődő) diktatúra nagyon elszegényítette, és a könyvanyagot erősen propagandisztikussá tette. A választék gazdagítására nagyon jelentős szerep jutott a *baráti kölcsönzésnek*; amely a háború előtt kiadott könyvekből (beleértve az ifjúsági és a felnőtt klasszikusokat, de a bestsellereket is) jelentős részt ki tudta elégíteni a hivatalos kínálattól elútor keresletet. A hetvenes és nyolcvanas években – a könyvkiadás és a könyvtárak választékának bővülésével – e beszerzési forma jelentősége *visszaesett*, majd a legutóbbi időkben – főleg anyagi okokból – jelentősége *újából növekedni látszik*.

A *családi könyvtárak* olvasmányközvetítő szerepe a hetvenes években ugrásszerűen megnőtt, majd némi megtorpanás után, a kilencvenes évektől *újából föllendült*. **A gazdasági nehézségek következtében megcsappant könyvvásárlási hajlandóságot a lakosság nem annyira a közkönyvtárakkal kompenzálja, hanem inkább a baráti könyvbeszerzés és a családi könyvtárak újbóli fokozott igénybevételel.**

3. Könyvvásárlás, házikönyvtár

A könyvvásárlás területén – ami a *vásárlók*, illetve a vásárló családok *arányát*, tehát a könyvvásárlás szokásának társadalmi elterjedését illeti – hatvanas (sőt negyvenes) évektől végig – némi kétellyel a kilencvenes éveket is beleértve – *növekvő tendenciát* tapasztalunk (lásd a 4. és 5. sz. táblázatot). (A kilencvenes évek magas arányszámaiban a mintasokaság átlagosnál jobb összetétele is szerepet játszott. (Ld. az 5. sz. táblázat 3. lábjegyzetét!)

4. számú táblázat

A megkérdezett családjában van-e könyvvásárló?	A családok százalékos megoszlása			
	1964*	1978	1985/86	1991–93**
	(Országos reprezentatív adatok)			(9 vidéki város és falu)
Van	49	74	80	92
Nincs	51	26	20	8
Összesen:	100	100	100	100

* Forrás: *Mándi Péter*: A könyv és közönsége. I. m. 54. p.

** 1991-es és 1993-as vizsgálatunk összevont adatai.

5. számú táblázat

Szokott-e könyvet vásárolni?	A felnőtt népesség százalékos megoszlása			
	1948*	1978	1985/86	1991–93**
	(Országos reprezentatív adatok)			(vidéki lakosok) korrigált*** adatai)
Vásárol	36	52	66	76
Nem vásárol	64	48	34	24
Összesen:	100	100	100	100

* A Magyar Közvéleménykutató Intézet 1948. júliusi országos felmérésének adatait ld.: *Levendel Ádám*: I. m. = Jelkép, 1984. 4. sz. 127. p. A vizsgáltak alsó korhatára nem ismeretes.

** 1991-es és 1993-as vizsgálatunk összevont adatai.

*** A korrekció az 1990-es népszámlálás iskolázottsági arányszámainak mintánkra való alkalmazását – tehát a kvalifikált rétegek túltreprezentáltságának megszüntetését – jelenti. Ennek következtében a vásárlók aránya 86% -ról 76% -ra csökkent.

Ez a növekedés minden társadalmi rétegben (a nyugdíjasokat kivéve) kimutatható volt; az aktív népesség képzetesebb és kevésbé kvalifikált rétegei között nem növekedett, hanem inkább *csökkent a távolság*.

Ami az aktuális könyvvásárlás mértékét, a (friss) *vásárlás* útján beszerzett könyvek *volumenét* illeti, korábban már észleltük a növekedési tendencia nyolcvanas évekbeli kulminálását, majd a kilencvenes években megfigyelhető *erős csökkenését*.

Mindez nem mond okvetlenül ellent annak a ténynek, hogy a *könyvvásárlók köre* – tehát akik egyáltalán vásárolni szoktak – feltehetőleg tovább *bővült*. Minden bizonnyal arról van szó, hogy **akik vásárolnak, ezt manapság ritkábban teszik, illetve átlagosan kevesebb könyvet vesznek, mint a régebbi vásárlók.**

A vásárlás szokásának egyre szélesebb körben való elterjedése logikusan eredményezte a *házikönyvtárak gyarapodását*, a könyvnélküli családok körének további, egészen máig (kilencvenes évek második fele!) ható szűkülését (ld. 6. sz. táblázat).

6. számú táblázat

A házikönyvtárak kötetszáma	Családok százalékos megoszlása				
	1964*	1978	1985/86	1991**	1996***
0	32	14	9	6	3
1–50	42	30	21	18	22
51–100	11	16	15	17	15
101–300	10	25	29	27	30
300 kötet felett	5	15	25	31	30
Ismeretlen	–	–	1	1	–
Összesen:	100	100	100	100	100

* Forrás: Mándi Péter: A könyv és közönsége. I. m. 68–69. p.

** A Magyar Közvéleménykutató Intézet 1991. márciusi – országos reprezentatív – felmérési adatait Szilágyi Erzsébet szóbeli közlése alapján tesszük közzé.

*** Számított adatok az MTA-felmérés dokumentumai alapján. Ld.: a Kulturális fogyasztás c. vizsgálat dokumentumai. I. m. 178–180. p.

Nemcsak az a tény figyelemreméltó, hogy a **könyvbirtoklás „fehér foltjai” jó három évtized alatt a családok egyharmadáról mindössze 3%-ra zsugorodtak össze**, hanem az is, hogy **a 300 kötet feletti családi könyvállományok arányszáma meghatszorozódott.** (A kilencvenes években azonban már – a megcsappant könyvvásárlás eredményeképpen – kirajzolódnak a fejlődés korlátai is.)

A kötetszámok gyarapodása *átlagszámokkal* kifejezve mégis impozáns: **egy átlagos magyar családnak 1964-ben 58, 1978-ban 167, és 1985/86 fordulóján 261, 1996 júniusában pedig 381⁴ kötet könyve volt.** Ebben a gyarapodásban minden társadalmi réteg kivette a részét (ld. a 7. sz. táblázatot), ha nem is egyforma mértékben: **a kevés könyvű rétegek általában nagyobb, a több könyvűek kisebb ütemben gyarapították családi könyvtárukat, így (legalábbis a nyolcvanas évek derekáig) különbségeik – egy nivellálódási tendencia jegyében – csökkentek** (ld. a 7. sz. táblázatban az 1986/1964-es indexet!). Vagyis a hetvenes és nyolcvanas évek a kulturális hátrányok csökkentésében olyan területen tudtak eredményeket felmutatni, ahol a kulturális jellegű *tárgyakról*, ezek felhalmozásáról volt szó. E tárgyak funkcionális *használata* (pl. az olvasás) terén viszont (mint korábban láttuk) a „Máté-effektus” szabályai érvényesültek.

7. számú táblázat

A családfő foglalkozása	A házikönyvtár átlagos kötetszáma			Index 1986/1964
	1964*	1978	1985/86	
Értelmiségi	231	674	874	3,8
Középszintű szakember és egyéb szellemi foglalkozású	127	213	365	2,9
Munkás (összesen)	41	108	194	4,7
Ebből: – szakmunkás	–	(126)	(223)	–
– betanított és segédmunkás	–	(81)	(155)	–
Mezőgazdasági fizikai	15	48	89	5,9
Nyugdíjas	48	151	177	3,7
Összesen:	58	167	261	4,5

* Mándi Péter: A könyv és közönsége. I. m. 70–71. p. alapján.

A hetvenes évek dilemmája a nyolcvanas években tovább erősödött: a könyvolvasók arányát tekintve kis mértékben fejlődő, a gyakoriságot illetően csökkenő olvasási kedv vajon hogyan tud lépést tartani az otthoni könyvkészletek rohamos gyarapodásával?

Olvasás és vásárlás korántsem mindig esik egybe. Magyarországon több ember vásárol, mint olvas könyvet; s mint már említettük, *a könyvet nem olvasók*

4 Számított adat A kulturális fogyasztás c. vizsgálat dokumentumai. I. m. 178–180. p. alapján.

kereken egyharmada is könyvvásárlónak mondható. Azokban a magyar családokban (a családok 15%-áról van szó), amelyekben *senki* nem olvas könyvet, átlagosan 25 kötetes könyvvállomány található. Igaz, hogy **könyvet nemcsak végigolvasás, hanem beleolvasás informálódás céljából is vesznek az emberek. Az ilyen típusú könyvhasználatnál azonban elsősorban azokban a rétegekben találkozunk, amelyek könyvet végigolvasni is gyakrabban szoktak.**

Mindezek alapján, úgy véljük, elmondható: **a könyv státusz-szimbólum és presztízs fogyasztási cikk jellege, amit már a hetvenes években is tapasztalhattunk, a nyolcvanas években tovább erősödött. A kilencvenes évektől azonban** – a rendelkezésünkre álló adatok alapján ez a feltevés fogalmazható meg – **az említett jelenség bár megmaradt, de vesztett társadalmi szélességéből.**

A könyvvásárlási aktivitást a különböző társadalmi tényezők és rétegképző szempontok hasonló módon és hasonló irányban befolyásolják, mint ahogy azt az olvasás vonatkozásában ismertettük. Így a szellemi foglalkozású, iskolázottabb és szakképesítéssel rendelkező fiatalabb (főleg huszon- és harmincéves), nagyobb társadalmi mobilitású, városokban élő stb. rétegekben nagyobb könyvvásárlási aktivitással, valamint jelentősebb családi könyvgyűjteményekkel találkoztunk.

4. Könyvgyűjtés a családban

A felmért személyek 7 éven felüli *családtagjaival* is számolva elmondhatjuk, hogy 1985/86-ban a 7 éven felüli népesség 56%-a; a kilencvenes években – a kvalifikációs eltérésekből adódó korrekció után – mintegy *kétharmada* állította, hogy szokott könyvet venni.

A *családtípusokkal*, a fiatal generációk családon belüli jelenlétével kapcsolatos korábbi (az olvasás mennyiségi vizsgálata során észlelt) tapasztalataink – mutatis mutandis – a könyvgyűjtés terén is érvényesek. **Az olyan családban, amelyben gyermek (vagy tizenéves fiatal) található, nagyobb eséllyel találtunk könyvvásárlót, s nagyobb kötetszámú házikönyvtárat, mint a gyermektelen családokban. Az egyszülőssaládok teljesítménye a könyvgyűjtés terén is elmarad az ép struktúrájú családokétól.** A különbségeket a családi könyvtárak átlagos kötetszámával illusztráljuk: a gyerekekkel rendelkező ép struktúrájú családok 344 kötetével szemben a szintén gyermeces csonka családokban 210 kötetet, a gyermektelen kiscsaládokban pedig csak 160 kötetet regisztráltunk.

A *sokgyermekes családok* is épp úgy *hátrányt szenvednek* az egy- és kétgyermekes típussal szemben, mint az olvasás terén. Szintén az átlagos kötetszámokkal szemléltetve: az egygyermekes családok 278, a kétgyermekesek 267, a három és többgyermekesek viszont csak 129 könyvvel rendelkeznek átlagosan.

A gyerekek tehát nemcsak „olvastatják” családjukat, hanem nagyobb könyvűléssel *intenzívebb könyvvásárlásra is ösztönzik felnőtt családtagjaikat.*

V. KÖNYVTÁRHASZNÁLAT

1. A könyvtári tagság és az azt befolyásoló társadalmi tényezők

„Beiratkozott tagja-e Ön, vagy volt-e tagja valamikor valamilyen könyvtárnak?” – szölt kérdőívünk vonatkozó kérdése. Könyvtártagnak azt tekintettük, aki e kérdésünk nyomán annak vallotta magát. (A későbbiekben még foglalkozunk a beiratkozással *nem társuló* könyvtárhasználat kérdésével is.)

Az 1985/86 telén általunk megkérdezett, az ország 18 éven felüli népességét reprezentáló mintasokaság *17,7%-a volt tagja valamilyen könyvtárnak*, ez kb. 1,3 millió felnőtt lakost jelent. Részletezve:

Soha nem volt tag	37,7% (kb. 2,9 millió fő)
Valamikor volt, de már nem az	44,6% (kb. 3,4 millió fő)
Jelenleg is tag – egy könyvtárban	14,6% (kb. 1,1 millió fő)
Jelenleg is tag – több könyvtárban	3,1% (kb. 0,2 millió fő)
Összesen:	100,0% (kb. 7,6 millió fő)

A könyvtárak beiratkozott tagjai – ahogy ezt az 1. sz. táblázat adataiból láthatjuk – **immár jó három évtizede a felnőtt népesség 15–20%-át teszik ki.** A legutóbbi években a könyvtári tagság aránya mintha valamelyest növekedett volna. Feltevésünk szerint erre – legalábbis részben – a *videokölcsönzés* elterjedése miatt került sor, mivel az aktuális *olvasmányok beszerzése* során (ld. IV/2. fejezet) a könyvtári forrás szerepének nem növekedését, hanem némi csökkenését tapasztaltuk.

Azoknak a köre, akik soha nem voltak tagjai egyetlen könyvtárnak sem, az utóbbi két évtizedben jelentősen csökkent. (Ebben minden bizonnyal része volt az 1978-as tantervnek is, amely a tanulmányi feladatok megoldásában kifejezett szerepet szánt a könyvtárnak.) A fehér foltok dinamikus visszavonulását azonban nem követte a könyvtárhasználat expanziója: **a lemorzsolódók aránya nőtt inkább, s csak kevéssé a tartósan könyvtári tagoké.** A könyvtári intézményrendszer Magyarországon immár a lakosság zömét képes ideig-óráig (főleg fiatal korban) hatáskörébe vonni, de a jelek szerint *nem képes tagként huzamosabban megtartani.*

1978-ban az egyszerre két vagy több könyvtárat látogatók aránya a 20 éven felüli népesség 2%-át (és a könyvtári tagok egytizedét); 1985/86-ban (és 1991/93-ban is) pedig – a 20 éven felüliekre átszámolva – 2,5; illetve 16% -át tette ki – e téren tehát némi fejlődés mutatkozott.

Könyvtári tagság		A felnőtt népesség százalékos megoszlása					
		1964 (20 éven felüli népes- ségre átszá- molva*	1978 (20 éven felüli népesség)	1985/86 (20 éven felüli népességre átszámolva)	1996 (18 éven felüli népesség)**		
Tag		18	19	16	19		
Nem tag	Egykor tag volt	82	81	30	44	79	50
	Soha nem volt tag			51	40		29
Nem megállapítható						2	
Összesen:		100	100	100	100		

* Mándi Péter: Könyv olvasás és könyvvásárlás Magyarországon. I. m. 50. p. és I/2., valamint XIII/1–2. táblázatok alapján számított adatok.

** Az 1996-os MTA-felmérés adatainak forrása: Nagy Attila: Modernizáció és olvasáskultúra? Bp., 1977. Kézirat. 19. p.

A könyvtárhasználat nyolcvanas években kimutatott csökkenését (a szakkönyvtárak kivételével) a könyvtárstatisztika a reprezentatív felmérésünket követő évekre is (legalábbis 1992-ig) kimutatja. (Ld. a 2. sz. táblázatot!)

1985 és 1992, illetve 1995 között mindhárom könyvtártípusban **csökkent a kölcsönzött dokumentumok száma, s az önkormányzati (tanácsi)-közművelődési, valamint a munkahelyi (szakszervezeti) könyvtárakban a beiratkozott olvasók, sőt a látogatók száma ugyancsak.** (A munkahelyi könyvtárakban – ezek jórészenek megszűnése miatt – a csökkenés drasztikus mértékű volt.) Egyedül a **szakkönyvtárak tagsága és látogatottsága növekedett valamelyest.** A közművelődési könyvtárak beiratkozott olvasóinak száma egyenletesen, mondhatni, évről-évre csökkent 1995-ig.¹ A kölcsönzött dokumentumok száma úgyszintén, de az önkormányzati könyvtárakban csak 1991-ig, majd szolidan emelkedni kezdett – ez a növekedés látszódnak az 1. sz. táblázat 1996-os adatsorában. (E növekedést korábban a videokazetták könyvtári kölcsönzésének elterjedésével magyaráztuk, ugyanis – mint a IV. fejezetben láttuk – 1996-ra csökkent az olvasmányok között a könyvtárból kölcsönzöttek aránya. Ehhez hozzá kell tennünk – s erre még visszatérünk – hogy a helyben olvasás is jelentősen emelkedett.)

¹ Jól szemléltetik ezt a mozgást – és a többi könyvtárhasználati mutató időbeli alakulását – Vidra Szabó Ferenc vonalgrafikonjai: A könyvtárhasználati szokások változásai az utóbbi 10 évben = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros. 1997. 7. sz. 3–10. p.

A könyvtárhasználat statisztikai adatai*	Szakkönyvtárak		Önkormányati (tanácsi) könyvtárak		Munkahelyi (szakszervezeti) könyvtárak	
	1985	1992	1985	1995	1985	1995
Beiratkozott olvasók száma	188 161	223 896	1 671 650	1 381 647	589 432	138 091
Kölcsönzött dokumentumok száma	1 943 771	1 804 055	39 545 022	37 174 843	10 410 089	2 944 286
Látogatók száma	2 081 337	2 268 629	17 188 239	16 858 012	3 973 724	1 090 450

* Ld. az alábbi kiadványokat:

- *Statisztikai tájékoztató. Szakkönyvtárak.*, 1985. Bp. 1986. Tudományos-szervezési és Informatikai Intézet, 7. p.;
- *Statisztikai tájékoztató. Közművelődési könyvtárak*, 1985. Bp. 1986. Tudományos-szervezési és Informatikai Intézet, 35., 39. és 47. p.;
- *Statisztikai tájékoztató. Közgyűjtemények, kiadói tevékenység.*, 1992. Bp. 1993. Művelődési és Közoktatási Minisztérium. 20., 30. és 49. p.
- *TEKE és SZAKMA '95. Könyvtári statisztikák.* Szerk. Mezei Mária. Bp. OSZK–KMK 1996. 8. és 68. p.

Vidra Szabó Ferenc grafikonjai (ugyancsak az 1985 és 1995 közötti periódus vonatkozásában) a *könyvtári állományok* évi gyarapodásának csökkenő, és az összállomány nagyságának stagnáló trendjének szemléltetésével² egyébként mindjárt rá is mutatnak a csökkenő használat egyik fontos okára.

Ezek után térjünk rá a *könyvtártagságot befolyásoló társadalmi tényezők* tárgyalására.³ (Az adatokat az 1985/86-os reprezentatív vizsgálatból emeltük ki, de a tendenciákat a kilencvenes évek felmérései is megerősítik.)

A *nők valamelyest hajlamosabbak* a könyvtárba való beiratkozásra (19% -uk tette ezt) mint a férfiak (16%). (A hetvenes években a két nem között e téren még nem észleltünk különbséget.)

Az életkorral együtt csökkenő, az iskolázottság mértékével pedig együtt növekvő könyvtárhasználat már régóta ismert tendenciák: a felnőttek közül a könyvtár iránt legaffinisabb 18–20 éves fiatalok 41%-a, a diplomásoknak pedig 47%-a volt könyvtári tag, szemben a 60 év fölöttiek egytizednyi, valamint a 8 osztálynál kevesebbet végeztek mintegy 5%-os arányszámaival. Az idősek és az alacsony iskolázottságúak között találtuk a legmagasabbnak (mintegy 70%-osnak) azok arányát, akik *soha* nem voltak könyvtári tagok; a *párhuzamos* könyv-

² Vidra Szabó Ferenc: ld. uo.

³ A tényezők szisztematikus áttekintését ld.: Kamarás István: A könyvtárhasználat vizsgálatánál figyelembe veendő tényezők. In: Könyvtárhasználat, könyvtárkép. Szerk.: Kamarás István. Bp., 1982. Népművelési Propaganda Iroda, 7–9. p.

tári tagságnak pedig szinte csak a tizen- és huszonévesek körében, valamint a legalább érettségizettek között volt számottevő előfordulása.

A munkamegosztás szerinti rétegeken belül 1978-as, 1985/86-os és 1991–1993-as vizsgálatunk a könyvtári tagok 3. táblázatban közölt százalékszámait mérte.

3. számú táblázat

Foglalkozási réteg	A felnőtt könyvtári tagok százalékos aránya		
	1978	1885/86	1991–93*
Értelmiségiek	61	59	61
Középszintű szakemberek	25	36	33
Egyéb szellemi dolgozók	37	36	
Munkások	13	13	20
Mezőgazdasági fizikai dolgozók	6	8	
Nyugdíjasok	15	9	19
Háztartásbeliek	6	1	

* 1991-es és 1993-as vidéki vizsgálataink összevont adatai.

Jelentősebb változásokat inkább a *fizikai foglalkozású* és az *inaktív rétegek* adatai sejtetnek: az előbbiek megnövekedett beiratkozási hajlandósága mögött nagy valószínűséggel a videokölcsönzés elterjedése áll;⁴ a nyugdíjasok (és háztartásbeliek) esetében pedig a nyolcvanas évek mélypontjáról való kimozdulást, vélhetően a könyvvásárlás – anyagi okokra is visszavezethető – visszaesése magyarázza.

4. sz. táblázatunk tanúsága szerint a szellemi foglalkozású rétegek (különösen az értelmiségiek) a könyvtári tagság tekintetében jelentős előnnyel vezetnek a fizikai és az inaktív rétegek előtt, különösen a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeliek tartják messze magukat a könyvtáraktól. **A párhuzamos** (egyidejűleg több könyvtárra is kiterjedő) **könyvtári tagság gyakorlatilag csak az értelmiségiek (26%) és a középszintű szakemberek (6%) között fordul elő.**

4 A FSZEK-hálózat használói körében 1989 és 1993 között ugyancsak nőtt a fizikai foglalkozásúak aránya, feltehetőleg ugyancsak a videokazetta-kölcsönzés elterjedése miatt. Ld.: Barczy Zsuzsa: Könyvtárhasználati szokások vizsgálata a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. In: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve XXIV. (1991–1992–1993.) Bp., 1994. 30. p.

4. számú táblázat

Könyvtári tagság	A felnőtt népesség százalékában (1985/86)								
	Értel- miség	Közép- szintű szak- ember	Egyéb szellemi	Szak- munkás	Segéd- és bet. munkás	Mező- gazd. fizikai	Nyug- díjas	Htb. és egyéb	Össze- sen
Soha nem volt tag	4,3	9,5	9,2	20,5	42,0	58,4	59,6	64,2	37,7
Volt, de már nem tag	37,1	54,8	55,3	66,7	43,8	33,3	31,7	34,6	44,6
Tag egy könyv- tárban	32,9	29,8	35,5	11,7	14,2	8,3	6,9	1,2	14,6
Tag több könyv- tárban	25,7	5,9	–	1,1	–	–	1,8	–	3,1
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A legfőbb „*lemorzsolódók*” a szakmunkások: kétharmaduk hagyott el élete során egy vagy több könyvtárat, de az értelmiségen kívüli egyéb szellemi dolgozók is intenzív könyvtárelhagynak számítanak. Végül **a háziasszonyok, a nyugdíjasok és a mezőgazdasági fizikaiak többsége** (mintegy 60% -a) **soha nem járt könyvtárba**, ez az arány a munkások körében kb. 30% -os, a szellemi foglalkozásúaknál pedig már nem számottevő.

Ahogy az 5. sz. táblázat is szemlélteti, sajátos változások észlelhetők a *területi megoszlás* szerint. A hatvanas években még a település nagyságrendjével párhuzamosan nőtt a könyvtártagok aránya is. E tendenciából adódóan a *főváros* még vezetett a vidéki könyvtártagsági mutatókkal szemben. 1978-ra Budapest relatíve visszaesett: gyakorlatilag holtversenyben állt a vidéki nagyvárosokkal, 1985/86-ban pedig a holtverseny a főváros és a vidéki kisvárosok között állt csak fenn, vagyis a fővárosban jelentősen csökkent a könyvtári tagok aránya. (Ez a csökkenés 1990-ig tartott, majd a kilencvenes években újból növekedésnek indult a beiratkozási kedv.⁵) A *vidéki nagyvárosok* a nyolcvanas években is megtartották felnőtt könyvtárhasználóik viszonylag magas (26% -os) arányát is, így az élre kerültek. Az élen állnak a párhuzamos könyvtárhasználat tekintetében is. A *kisvárosok* a hetvenes évekhez képest jelentősen „feljöttek”, míg a *községek* érzékelhetően visszaestek (kb. 13% -ra) a könyvtári tagság tekintetében.

5 A könyvtárstatisztika szerint a budapesti tanácsi (önkormányzati) könyvtáraknak 1985-ben 191 ezer, 1990-ben 153 ezer, 1992-ben 177 ezer, s végül 1993-ban 181 ezer beiratkozott tagja volt. (*Településeink könyvtári ellátása, 1985., 1990. és 1992. Bp., 1986, 1991. és 1993. OSZK–KMK*); valamint: Jelentés, 1993. FSZEK Bp., 1994.

Településtípus	A felnőtt könyvtári tagok %-os aránya			
	1948*	1964**	1978	1985/86
Budapest	14	24	26	20
Vidéki nagyváros (50 ezer lakos felett)	nincs adat	20	27	26
Kisváros (50 ezer lakos alatt)	nincs adat		13	19
Község	nincs adat	18	15	13

* A Magyar Közvéleménykutató Intézet 1948 májusában *Budapesten* végzett felmérése valójában azután érdeklődött, hogy a kérdezett *olvassa-e a Fővárosi Könyvtár könyveit*. A 14% -os adat tehát más könyvtárak használóit nem tartalmazza, ugyanakkor elvileg olyanokat igen, akik beiratkozás nélkül, családtagjaik révén voltak olvasói a Fővárosi Könyvtárnak. Ld.: *Levendel Ádám* i. m.= Jelkép, 1984/4. 126. p.

** *Mándi Péter*: Könyvolvasás és könyvvásárlás Magyarországon. I. m. XIII/1. táblázat alapján

Ha Budapesttől elvonatkoztatunk, elmondhatjuk, hogy a *könyvtárhasználat város-falu „ollója”* – a hetvenes évek tendenciáját folytatva – a *nyolcvanas években is szétnyílóban volt*. A fővárosi használati mutatók az (1990 utáni beiratkozók arányát leszámítva) *romló* tendenciája ugyancsak elgondolkodtató: egyaránt jelezheti a főváros rendkívül súlyos ellátottsági hiányosságait (lakótelepek stb.)⁶, másrészt pedig a nagyvárosi életforma bizonyos, a kulturális igényekre sorvasztóan ható (lumpenizáló) jegyeinek erősödését. A különböző településtípusok közül a fővárosban találtuk a legtöbb olyan felnőttet (az itt megkérdezettek pont felét), akik valamikor tagjai voltak ugyan valamilyen könyvtárnak, de már *lemorzsolódtak*: a jelek szerint a *fővárosi könyvtárak tudják legkevésbé megtartani olvasóikat*. (Így volt ez már 1978-ban is.)

Ha a területi megoszlást *tájföldrajzi* értelemben érvényesítjük, akkor az ország *középső és északnyugati* körzeteiben találjuk a legtöbb könyvtári tagot (Budapesten, valamint Budapest környékén 20–20% -ot, az északnyugati régióban – Győr-Moson-Sopron, Veszprém, Vas és Zala megyében – 21% -ot). A legkisebb arányszámokat (13–14% -ot) Kelet-Magyarország (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés megyék), valamint a dél-dunántúli régió (Somogy, Baranya és Tolna) érte el.

6 A felmérés évében (1985-ben) országosan 3,3 állományegység esett egy lakosra, Budapestre csak 1,5; 100 lakosra pedig 1,5, illetve (Budapesten) 0,9 m² könyvtári alapterület. 1992-re a különbségek megmaradtak, illetve tovább nőttek (az előbbi sorrendben): 4,1–1,9 állományegység; 3,6–1,4 m². (Ld. *Településeink könyvtári ellátása* 1985 és 1992-es kötetek. I. m.)

A társadalmi átrétegződés jelenségei, az előbbrejutás vágya ugyancsak érzékelhető nyomot hagyhat a könyvtárakkal kiépített (vagy ki nem épített) kapcsolaton: az intragenerációs viszonylatban legerőteljesebben „*felfelé*” mobil kérdezettek között találtuk a *legtöbb* könyvtári tagot (és párhuzamosan több könyvtárhoz kötődő olvasót), a könyvtárból *lemorzsolódók* aránya pedig a „*lefelé*” *mobilo*k között volt a legmagasabb. Nem kelthet meglepetést a felnőtt korban *továbbtanulók*, önmagukat képezni és átképezni szándékozók átlagosnál jóval magasabb arányú (35–40%-os) könyvtári tagsága sem: ez szorosan összefügg a társadalmi mobilitással kapcsolatban észlelt tendenciával.

A visszatérően tapasztalt művelődésszociológiai törvényszerűség, a „**Máté-effektus**” **jelenségéről van szó ismét:** a kulturális és szociális hátrányok (de az előnyök is) hajlamosak a halmozódásra – az „akinek van, annak adatik” elv alapján. A könyvtárhasználat terén ez azt jelenti, hogy pl. akinek összkomfortos, kulturáltan berendezett, audiovizuális–elektronikus eszközökkel jól felszerelt, olvasásra kiválóan alkalmas (olvasósarokkal, íróasztallal rendelkező) lakása van, az sokkal (kb. 5-6-szor!) nagyobb eséllyel lép kapcsolatba a könyvtárakkal, mint azok, akik otthon nem rendelkeznek az olvasás, a zenehallgatás legalábbis elfogadható feltételeivel. Vagyis **akiknek megadatott az olvasás kulturált lehetősége otthon, azok éreznek elsősorban igényt a könyvtárakra is.** Mindez a könyvvásárlás, az otthoni könyvgyűjtemények kérdésére úgyszintén vonatkozik: **valaki minél több könyvet vásárol és minél nagyobb házikönyvtárt tart, annál nagyobb eséllyel használója egy vagy több közkönyvtárnak.** Hadd igazoljuk állításunkat néhány számadattal: a könyvet nem vásárlóknak csak 5%-a jár könyvtárba, a könyvvásárlóknak 24%-a, a nagyon sokat vásárlóknak pedig 47%-a. Akiknek nincs otthon könyve, azoknak csak 2%-a iratkozott be könyvtárba, szemben az 500 kötetnél nagyobb házikönyvtárral rendelkezők 41%-os arányszámával. S a könyvtárból lemorzsolódni sem a sokat vásárlók, a nagy könyvgyűjteménnyel rendelkezők szoktak elsősorban, hanem inkább a közepes intenzitású könyvvásárlók és a közepes nagyságú gyűjtemények gazdái.

S ha már a könyveknél tartunk, hadd tegyünk említést egy meglehetősen logikus kapcsolatról: míg a könyvet nem olvasóknak mindössze 2%-a, a rendszeres olvasóknak csaknem a fele könyvtári tag. **Az olvasás gyakoriságával, és tegyük hozzá: az olvasói ízlés színvonalával együtt nő a könyvtári tagság esélye is:** a lektúr illetve a romantikus irodalom elkötelezettjeinek 19–19%-a könyvtári tag, a klasszikusok híveinek 30, a modern értékes irodalom kedvelőinek pedig 72%-a (!) jár könyvtárba.

Ha az ízlés helyzetét a könyvtártagok körén belül vizsgáljuk meg, azt tapasztaljuk, hogy kb. egyharmadrészük olvasói beállítódása nevezhető kifejezetten értékcentrikusnak (a modern és a klasszikus irodalomra hangoltnak); **bő 40% a nagy irodalom látszatát keltő, hatásos és hatásvadászó bestsellerek; egytizedrész a XIX. századi romantika híve, és 12% a felszínes szórakoztató**

irodalmat preferáló „lektűrízlésűek” aránya. A könyvtártagok mintegy 5%-a az ismeretközlő irodalom kizárólagos kedvelésével jellemezhető.⁷

Megjegyezzük még, hogy a könyvtártagság kérdésének értékrendi vizsgálata a II/7. fejezetben megismert nevelési elvek választásában nagyfokú egyezést mutatott ki a *gyakrabban olvasók* és a *könyvtári tagok* között. *Nem tag – lemorzsolódott – most is tag* sorrendben az alábbi értékelvek említési aránya növekedett (a *könyvtári tagok* adatai kurziválva):

1. tudásszomj:	(30%–47%–67%);
2. olvasás és könyv öröme:	(39%–56%–66%);
3. tolerancia:	(23%–35%–46%);
4. a művészetek kedvelése:	(18%–27%–38%);
5. technikai szakértelem:	(19%–27%–33%).

A könyvtártagok által preferált értékek köre – mint említettük – szinte teljesen megegyezik a gyakori (rendszeres) könyvolvasók információkra, kulturális–szellemi javakra, másfajta véleményekre nyitott értékvilágával, egyetlen „speciális” könyvtári értéknek – a non-fiction iránti érdeklődés növekedése jegyében – a *technikai szakértelem* igenlése mutatkozott.

Ugyanez mondható el – ellenkező előjellel – azon értékekről is, amelyek a *könyvtárba soha be nem iratkozottak* csoportjában a legnépszerűbbek: ezek a *nem olvasók* preferenciáit idézik (a fentihez hasonló sorrendben, a *nem tagok* adatait kurziválva):

1. takarékoság:	(84%–74%–70%);
2. érvényesülés:	(52%–48%–46%);
3. szerénység, tartózkodás:	(50%–40%–36%).

Végül fel kell még hívnunk a figyelmet egy sajátos szociális körülményre. Az 1985/86-os vizsgálatban – ahogy ezt már korábban említettük – feltettünk egy kérdést az interjúalanyok *egészségi állapotára* vonatkozóan is. Kiderült, hogy azoknak, akik valamilyen tartós vagy állandósult kórral, fogyatékossgal küszködnek, csak tizedrésze tagja (szemben az egészségesek 21%-val) valamilyen könyvtárnak. **A betegek egyébként így is a közkönyvtárak közönségének egyötödét teszik ki. Ez a nem csekély hányad külön figyelmünket és gondoskodásunkat érdemelné; kérdés: mennyire kapja meg ezt?**

7 A könyvtári tagok olvasói érdeklődésének különböző típusaival, valamint e típusok életmódbeli és értékorientációs megfeleléseivel Barczy Zsuzsa 1984-ben, 1000 fővárosi könyvtári tag körében végzett felmérése foglalkozott részletesen. Ld.: *Barczy Zsuzsa: Kísérlet az olvasói érdeklődés modellezésére.* = Könyvtári Figyelő, 1988. 5–6. szám.

Engedtetsek meg még egy kiegészítő megjegyzés. A könyvtári tagságról 1985/86-ban nemcsak a reprezentatív mintához tartozó 973 főtől érdeklődtünk, hanem **7 éven felüli családtagjaiktól** is – a mintával együtt összesen 2877 személytől. Bár ez a sokaság nem nevezhető szorosan véve reprezentatívnak, az a része, amely a mintasokasággal életkorban megegyezett, a könyvtári tagoknak mégis pontosan ugyanakkora arányát produkálta, mint maga a minta.

Így nem eshet messze a valóságtól az az adat sem, amely szerint 1985/86 telén a *7 éven felüli népességnek mintegy 25%-a volt könyvtári tag*. (1978-ban 27%, 1993-ban pedig a – nem reprezentatív minta arányosítása útján kiszámolva – mintegy 25–30% volt a megfelelő arányszám.) Mindez azt jelenti, hogy a kilencvenes években egy szerény növekménnyel e megközelítés szerint is számolhatunk.

A kitágult életkorskálában a legmagasabb tagsági arányt (1985/86-ban) a *11–14 éves* korcsoport érte el: 77%-ot, ezt a *7–10 éves* korcsoport (55%), majd a *15–19 éves* korosztály (47%) követte.

2. A könyvtártagok és a „könyvtárkerülők” szociológiai természetrajza

Az eddigiekben a könyvtártagságra *hajlamosító*, illetve az azt *fékező* társadalmi–demográfiai tényezők működésével ismerkedtünk meg. Most szóljunk arról, hogy valójában kikből, *milyen társadalmi alakulatokból tevődik össze a könyvtárhasználók (és a nem használók) tábora*. Mielőtt saját adatainkat ismertetnénk, meg kell jegyeznünk, hogy Vidra Szabó Ferenc – az Országos Széchényi Könyvtár keretében – 1995-ben 1000 fős könyvtárhasználói mintán újabb felmérést végzett. Bár adatai csak fenntartásokkal vethetők egybe a mi 1985/86-os vizsgálatunkéval⁸, vizsgálati eredményeire a későbbiekben visszatérően utalni fogunk.

A 6. sz. táblázat nagy segítségünkre lesz e kép összeállításában.⁹ E szerint a 18 éven felüli könyvtári tagok (mintegy 1,3 millió fő) 56% -a nő és 44% -a férfi; 32% -a 30 év alatti fiatal és 15% -a pedig 60 évnél idősebb. Vagyis nem igaz az a régóta élő közhiedelem, hogy a könyvtárba járók zöme fiatal és öreg: a számszerű többség (53%) a *közép-korosztályokból* kerül ki. (Az más kérdés, hogy a fiatal korosztályok – mint már láttuk – az átlagnál erősebben kötődnek a könyvtárakhoz, s így számarányuk a könyvtári tagok között jóval magasabb, mint a népességben belül¹⁰: 32%–19%.)

8 Ugyanis mi országos minta könyvtárhasználói közegében, ő pedig 3 könyvtártípus (2 FSZEK főkönyvtár, 5 megyei és 5 városi könyvtár) használói körében vizsgálódott; nálunk 18 év, nála 14 év volt a megkérdezettek alsó korhatára. Lásd: *Vidra Szabó Ferenc: A könyvtárhasználati szokások változásai az utóbbi tíz évben.* = Könyvtári Figyelő, 1997. 1. sz.

9 A FSZEK beiratkozott tagságának összetételét ld. *Barczy Zsuzsa: I. m. FSZEK Év-könyve XXIV.* 1994. 28. p.

10 A felnőtt népesség összetételét illetően most és a későbbiekben ld. a minta rétegződését ismertető I/3. fejezetet!

A könyvtári tagok és nem tagok társadalmi összetétele

Társadalmi alakulatok	Könyvtári tag	Nem könyvtári tag		
		Soha nem volt az	Egykor az volt	Összesen
Férfi	43,6	50,3	46,0	48,0
Nő	56,4	49,7	54,0	52,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0
18–20 éves	18,0	1,1	9,2	5,5
21–30 éves	13,9	4,4	17,3	11,4
31–40 éves	22,7	6,8	29,0	18,9
41–50 éves	19,8	13,8	15,9	14,9
51–60 éves	11,0	25,5	11,3	17,8
61–70 éves	7,6	20,5	8,3	13,9
70 év fölött	7,0	27,9	9,0	17,6
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0
8 osztálynál kevesebbet végzett	8,1	59,0	14,8	35,0
8 osztályt (esetleg szakmunkás bizonyítvánnyal)	29,6	36,1	50,7	44,0
Középiskolát végzett	40,8	3,3	26,2	15,5
Főiskolát, egyetemet végzett	21,5	1,6	8,3	5,5
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0
Értelmiségi	25,7	0,8	6,0	3,6
Középszintű szakember és egyéb szellemi	33,6	4,1	20,8	12,9
Szakmunkás	12,8	9,6	26,3	18,6
Betanított és segédmunkás	13,4	18,6	16,4	17,4
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	1,7	5,7	2,8	4,1
Nyugdíjas	12,2	47,0	21,3	33,4
Háztartásbeli	0,6	14,2	6,4	10,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0
Budapesti lakosok	22,7	16,1	23,3	20,0
Városok 50 ezer fő felett	27,3	13,7	19,4	16,8
Városok 50 ezer fő alatt	16,3	13,4	16,1	14,9
Községek 5 ezer fő felett	9,3	14,7	15,0	14,9
Községek 5 ezer fő alatt	24,4	42,1	26,2	33,4
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

A kilencvenes évekre azonban valószínűsíthető a *fiatalok növekvő aránya*: Vidra Szabó Ferenc a 19–40 évesek arányát a könyvtártagokon belül – szemben az 1985-ös 55% -kal – 69% -osnak találta.¹¹

A könyvtári tagok *erős többsége* (62% -a) *közép*¹² - vagy *felsőfokú végzettséggel* rendelkezik (a népességen belül mindössze 28% -os az arányuk); a kifejezetten alacsony (8 osztály alatti) végzettségűek hányada pedig nem éri el az egytizedet sem (a népességen belüli 29% -kal szemben).

Ezek után nem lehet meglepő, hogy a tagság csaknem 60% -a szellemi foglalkozású, s ha ehhez a szakmunkások csoportját is csatlakoztatjuk, elmondható, hogy a könyvtártagok *csaknem háromnegyede* közép- vagy felső szinten *kvalifikált aktív dolgozó*. A visszamaradó bő egynegyed részt gyakorlatilag a szakképzetlen munkások és a nyugdíjasok teszik ki: a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háziasszonyok a tagságnak csak elenyésző töredékét jelentik.¹³ Ha hozzávesszük mindehhez, hogy a könyvtári tagok *kétharmada városlakó*, akkor nyilvánvalóvá válik az a tény, amit mindannyian régóta tudunk, de nem árt újból és újból tudatosítani: a könyvtárak beiratkozott közönsége *nem az átlagpolgárt* képviseli: **a könyvtári tagok a társadalom átlagos keresztmetszeténél lényegesen kvalifikáltabbak, jóval erősebben kötődnek a szellemi munkavégzéshez és a városi lakóhelyhez, valamint jórészt középkorúak és ennél fiatalabbak. A könyvtár tehát a gyakorlatban – kissé leegyszerűsítve – elsősorban a városi tanultabb középosztály intézménye, és a könyvtári tagok magyarországi (különösen nyugat- és észak-európai összehasonlításban) szerény aránya is jelzi a magyar (és a térségbeli) polgárosultság sajnálatosan visszamaradt voltát.**

A magyarországi könyvtárak – legalábbis beiratkozott tagjaikat tekintve – nem képesek jelenleg arra, hogy a társadalom fokozottan (halmozottan) hátrányos helyzetű bugyrait elérjék. Ez a tény megkérdőjelezi sokat emlegetett *szociális feladatkörük* hatékony érvényesítését; illetve arra figyelmeztet, hogy e funkciójuknak főleg a nem hagyományos szolgáltatások és módszerek alkalmazásával, ebből adódóan közönségüknek a *nem hagyományos használói rétegek* felé való kiszélesítésével tudnak csak igazán megfelelni.

És mit mondhatunk azokról, akik *nem könyvtári tagok*? Egyáltalán: nevezhetjük-e őket „könyvtárkerülőnek”? Tudjuk: a 7 éven felüli népesség háromnegyedéről, a 18 éven felüliek 82% -áról van szó. Ezek olyan magas számok (a 18 év fölötti népességgel számolva kb. 6,3 millió emberről van szó!), hogy a könyvtár nélküli életet Magyarországon kénytelenek vagyunk – szociológiai szempontból –

¹¹ Vidra Szabó Ferenc: I. m. 62. p. (1. sz. táblázat adataiból számított adat.)

¹² Gimnáziumi vagy szakközép-iskolai végzettségről van szó, a szakmunkásképzőt nem ide soroltuk.

¹³ Vidra Szabó Ferenc a városi és fővárosi könyvtárakban (közülük is főleg a megyeiekben) magasnak találta a *tanulóifjúság* jelenléti arányát is. (I. m. 63. p.)

teljesen hétköznapi, „normális” jelenségnek nevezni. (Ebből a nézőpontból inkább a könyvtárhasználat számít „deviáns” magatartásnak!)

A könyvtárat az emberek túlnyomó többsége nem annyira *elkerüli* (hisz ez tudatos – negatív – döntést feltételezne), inkább – mivel nem tartja hétköznapi életviteléhez hozzátartozónak és szükségesnek – egyszerűen *mellőzi*, közömbösen elmegy mellette. A könyvtárkerülők, vagyis inkább **könyvtármellőzők nálunk** olyannyira „normális” és **átlagos embernek számítanak**, hogy a 6. sz. táblázatban (a nem könyvtári tagok „összesen” oszlopsorában) tanulmányozható rétegösszetételük nagyon erősen hasonlít (általában 5 százalékon belüli eltérésekkel) a minta rétegződését ismertető táblázatok össztársadalmi adataihoz.

Más a helyzet, ha a nem könyvtári tagok egyik alcsoportját, a könyvtárt mellőzők kisebbik felét (46%-át) kitevő azon réteget vesszük szemügyre, akik *soha* nem voltak könyvtári tagok. (Ők egyébként a 18 éven felüli népességnek mintegy 38%-át jelentik: kb. 2,9 millió embert.) E népes alakulat összetétele már jelentősen eltér az össztársadalmi átlagtól és erősen magán viseli a könyvtártól való távolmaradásra hajlamosító – korábban már megismert – társadalmi jellemzők hatását: nagy többségük (csaknem háromnegyed részük) idősebb (50 év feletti) ember; 60%-uk a 8 általánost sem végezte el; ugyancsak kb. 60%-uk inaktív (nyugdíjas vagy háztartásbeli), s ha aktív, akkor jobbra szakképzetlen fizikai munkát végez; szolid többségük (57%-uk) falun él. Ez a közel 3 milliós tömeg tehát soha nem volt tagja egyetlen könyvtárnak sem, és valószínűleg nagy többségük már nem is lesz soha. Közöttük találjuk azokat, akik *semmit* nem olvasnak, és jelentős részük nem olvas könyvet. Ők azok, akik nagy valószínűséggel kívül rekednek a műveltség, a civilizáltabb életlehetőségek keretein. Köztük kereshetjük elsősorban a „*Máté-effektus*” áldozatait. Korábban megismert fogatkozó tendenciájuk inkább öreg korukból eredő nagyobb halandóságukkal, valamint utánpótlásuk örvendetes elapadásával magyarázható. (A fiatal generációk többsége ugyanis – legalábbis iskolás korában – manapság már találkozik a könyvtárral. Az más kérdés, hogy a találkozás általában nem életre szóló.)

A könyvtártól távolmaradók másik, népesebb csoportja (a nem könyvtári tagok 54, a 18 éven felüli népesség 45%-áról, kb. 3,4 millió felnőtt lakosról van szó) egykoron tagja volt valamilyen könyvtárnak, de már nem az, mert időközben *lemorzsolódott*. Ez a népes réteg sajátos *átmenetet képez* a notórius távolmaradók és az aktív könyvtárhasználók között. Összetételük viszonylag közel áll a felnőtt népesség átlagos összetételéhez, de a lemorzsolódók azért az átlagnál *érzékenyebben* (a könyvtárba soha nem jártak csoportjánál pedig *sokkal*) fiatalabbak, kvalifikáltabbak, urbanizáltabbak és tegyük hozzá: olvasottabbak is.¹⁴ A lemorzsolódók a könyvtári tagság afféle segédcsoportját ké-

¹⁴ A lemorzsolódóknak *fele* szokott rendszeresen vagy időnként könyvet olvasni, akik soha nem voltak könyvtártagok, azoknak *negyede*, és a könyvtártagoknak pedig *84%-a*.

pezik, akiknek egy része időnként újból könyvtárhasználóvá válik, és akiket (legalábbis nagyobb részüket) a könyvtárba nem járók közül leginkább tartathatunk *potenciális könyvtárhasználónak*.

3. Mióta könyvtári tag?

Kialakítottunk egy pontszámrendszert, amely egyrészt azt fejezte ki, hogy valaki volt-e valamikor is tagja könyvtárnak vagy sem, másrészt pedig azt, hogy a tagok *hány évet töltöttek el könyvtárhasználattal*. Minden kérdezett kapott egy (0–5-ig terjedő) pontszámot; az egyes kategóriákat a megfelelő pontértékekkel és az előfordulási gyakoriság százalékos arányszámaival a 7. táblázattal szemléltetjük.

7. számú táblázat

A könyvtárhoz való viszony	A felnőtt népesség százalékában	A pontszám értéke
Soha nem volt tag	37,7	0
Valamikor volt, de már nem az	44,6	1
Most is tag, legfeljebb 2 éve	2,8	3
Most is tag, 2–10 éve	6,6	4
Most is tag, több, mint 10 éve	8,0	5
Ismeretlen	0,3	–
Összesen:	100,0	1,23 (összesített átlag)

Először vessük össze – most már a *könyvtári tagokon belül* – a tagság *időtartamának* 1978-as, 1985/86-os és a kilencvenes évekből származó százalékszámok adatait.

A két korábbi évszámhoz köthető adatsor erősen hasonlít egymásra, különösen a rövid (2 éven belüli) időtartam esetében, amely a könyvtári tagságnak meglehetősen kicsiny, kb. egyhatod részét jellemzi. Ez az alacsony, sőt további csökkenésre hajlamos arány azt jelzi, hogy hiányoznak a könyvtárba frissen beáramló nagy tömegek, illetve ezek jelentős része minden bizonnyal hamarosan a könyvtárból kimaradtak népes csoportját gyarapítja. Az ebből a jelenségből már az 1978-as vizsgálat kapcsán levont következtetésünk¹⁵ változatlanul érvényesnek tűnik: a *könyvtáraknak meglehetősen kevés idejük van annak bebizonyítására, hogy hasznos és fontos intézmények*, s ha a bizonyítás nem sikeres, a próbálkozó hamar odébbáll.

15 Gereben Ferenc: Könyvtári tagság és lemorzsolódás = Könyvtáros, 1981. 1. szám 32–33. p.

Mióta könyvtártag?	A könyvtártagok százalékában		
	1978	1985/86	1991–93*
	országos reprezentatív adatok		9 vidéki város és falu
Legfeljebb 2 éve	16	16	5
2–10 éve	33	37	22
Több, mint 10 éve	47	45	73
Nem tudja, mióta	4	2	–
Összesen:	100	100	100

* 1991-es és 1993-as felmérésünk összevont vidéki adatai.

Ami a *pontszámokat* illeti, tapasztalataink szintén a korábbiakat erősítik. A soha könyvtárba nem jártak 0 pontja és a több mint 10 éves tagságot felmutatni tudók 5 pontja között az országos átlag *1,23-as* értéke meglehetősen szerény, de a könyvtári tagok alacsony aránya miatt ez várható volt. *A tagság időtartamára is utaló pontszám azokat a rétegeket tünteti ki, amelyek általában is serényebbnek bizonyultak a könyvtárak használatában:* a nőket (pontszámuk 1,30, a férfiak 1,16-os értékével szemben); a fiatalokat (18–20 év: 2,31; 71 év fölött: 0,66); az iskolázottabb rétegeket (egyetemet végzetek: 2,54; érettségizettek: 2,16; 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek: 0,42); a szellemi dolgozókat (értelmiségiek: 3,01; középszintű szakemberek: 2,24; alkalmazottak: 2,01; segéd- és betanított munkások: 1,00; a mezőgazdasági fizikai dolgozók: 0,67); valamint a vidéki nagyobb városok lakóit (átlaguk 1,61; szemben a budapestiek 1,36-os, és a falusiak 1 pont körüli átlagértékeivel).

A pontszámok szélső értékei azt is jól érzékeltetik, hogy *leginkább az iskolai végzettség és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely polarizálja a könyvtárral való kapcsolat magatartásformáit* (miként az olvasását is); a település nagyságrendje, s még inkább a nemi hovatartozás sokkal kevésbé.

4. Család és könyvtártagság

Ami a könyvtártagságot mint *családi jelenséget* illeti, 1985/86-ban interjúalanyaink *45,3%-a* élt olyan családban, amelyben volt(ak) könyvtári tagok. Ez árnyalatnyi csökkenés eredménye volt, ugyanis 1978-ban a könyvtár által érintett családok aránya *47,8%* volt. A kilencvenes évekre újból növekedésnek indult ez az arány, még ha az átlagosnál iskolázottabb vidéki mintánk *64%-os* korrigálatlan adatait túlzónak is kell tartanunk. (A 9. táblázat a jelenség részletesebb taglalására ad lehetőséget.)

Könyvtártagság a családban	A családok százalékában		
	1978	1985/86	1991–93*
	országos reprezentatív adatok		9 vidéki város és falu
A családban senki nem könyvtári tag	51	53	35
Csak legfeljebb 14 éves könyvtártag van	9	9	13
Csak legfeljebb 18 éves könyvtártag van	4	7	8
Van 18 évesnél idősebb könyvtártag (is)	35	30	43
Ismeretlen	1	1	1
Összesen:	100	100	100

* 1991-es és 1993-as felméréseink összevont adatai.

A 9. táblázat összeállításából is látszik, hogy a nyolcvanas évek a könyvtárhasználat némi mérséklődését, a felnőtt könyvtári taggal (is) rendelkező családok visszaszorulását hozta. A kilencvenes évek nem reprezentatív, a könyvtárhasználó családok arányában „felfelé hordó” adatai igazán jelentős változást (fejlődést) a könyvtárakkal (véltetően főleg a magas könyvárak miatt) *felnőtt* családtagjaikkal is érintkezésbe lépő családok kategóriájában jeleznek.

Általános elvként elmondható, hogy **azok a rétegek, amelyek általában az átlagosnál nagyobb mértékben voltak hajlamosak a könyvtárhasználatra** (szellemi dolgozók, azon belül főleg az értelmiségiek, vidéki nagyvárosok lakói, a társadalmi átrétegződés során „felfelé” elmozdulók, a jó lakásviszonyokkal rendelkezők, az audiovizuális eszközökkel jól ellátottak, a nagyobb házikönyvtárak birtokosai stb.), egyértelműen **kitűnnek a családi könyvtárhasználat többgenerációsvoltában is**. Vagyis e rétegek körében szokásos leginkább a 18 éves fiatalok körén túl, a család felnőtt tagjaira is kiterjedő könyvtárhasználat; s ugyanezen rétegekben találtuk a legkevesebb olyan családot, ahol egyáltalán nem volt könyvtári tag. (Továbbá ezek voltak azok a rétegek is, akik a több generációra kiterjedő olvasásban is élen jártak!)

Azt is tapasztaltuk, hogy az olyan családokban, amelyekben gyermek vagy tizenéves fiatal élt, nagyobb eséllyel találtunk könyvtárhasználót (mégpedig nemcsak gyermek, hanem felnőtt könyvtárhasználót is!), mint a gyermek nélküli családokban. *Családtípusok* szerint a **családtöredékek és az egyszülős családok teljesítménye** – az olvasáshoz és a könyvvásárláshoz hasonlóan – a **könyvtárhasználat terén is elmaradt az ép struktúrájú családokétól**: a családtöredékek 84%-ában; a csonka családok 52%-ában, az ép struktúrájú gyerekes családoknak viszont csak 37%-ában hiányzott a könyvtárhasználó családtag. A felnőtt generációkra is kiterjedő könyvtárhasználat ugyancsak az ép struktú-

rájú gyerekes családokban volt a legerősebb. A *sokgyermekes* családok is épp úgy hátrányt szenvednek az egy- és kétgyerekesekkel szemben, mint az olvasás és a házikönyvtárak területén tapasztaltuk.

A *gyerekek* tehát nemcsak „olvastatják” és „vásároltatják” családjukat, hanem nagyobb könyv- és információéhségükkel *intenzívebb könyvtárhasználatra is inspirálják felnőtt családtagjaikat*. Ezt a gyermekes családokban – normális esetben – létrejövő „könyv- és könyvtárbarát” szituációt a család struktúrájának megbomlása, valamint a sokgyermekes családok több szempontból hátrányos helyzete jelentősen deformálhatja.

5. A könyvtárlátogatás gyakorisága

Felnőtt könyvtártag interjúalanyainktól megkérdeztük: „*Milyen gyakran szokott Ön könyvtárba járni?*” A válaszok megoszlását – a nyolcvanas és kilencvenes években – a 10. sz. tábla szemlélteti:

10. számú táblázat

Könyvtárlátogatás gyakorisága	A könyvtári tagok százalékában		
	1985/86 Országos reprezentatív adatok (18 év felett)	1991–93* 9 vidéki város és falu (18 év felett)	1995** Városi és fővárosi könyvtárak használói (14 év felett)
Hetente többször	10	14	23
Hetenként	19	22	34
Havonta	50	44	35
Negyedévenként	10	11	5
Félévenként	5	4	1
Ritkábban	5	4	2
Nincs válasz	1	1	–
Összesen:	100	100	100

* 1991-es és 1993-as vizsgálataink összevont adatai.

** Vidra Szabó Ferenc: A könyvtárhasználati szokások... I. m. = Könyvtári Figyelő, 1997. 1. sz. 64. p.

A kilencvenes évek első felének adatai – bár nem országos reprezentatív felmérés eredményei – nagyon hasonlítanak az 1985/86-os adatokhoz, ami a kvalifikációs különbségeket gyakorlatilag megszüntető közös kiválogatási elv: a könyvtártagságon belüli vizsgálódás eredménye. Jól látható, hogy az utóbbi évekre vonatkozó leglényegesebb változást a havonkénti látogatási gyakoriság

csökkenése és a hetenként (egyszeri v. többszöri) látogatások arányának növekedése jelenti: vagyis **a tipikus könyvkölcsönzési ritmusnak tipikus videokölcsönzési, valamint – ld. a 15. sz. táblázatot – tipikus helybenhasználati sűrűséggel való felváltása.** Az 1995-ös vizsgálat adatai (mivel – könyvtári kérdezősről lévén szó – eleve előnyt ad a gyakori látogatóknak, s mivel a városi könyvtárak *tizenéves* tagjainak látogatási sűrűségét is kifejezik) sokkal *intenzívebb* könyvtárhasználatról tanúskodnak. (ld. a hetenként egyszeri vagy többszöri látogatók lényegesen magasabb arányát!)

Fővárosi viszonylatban másfajta összevetésre is módunk van, mégpedig a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Barczy Zsuzsa által vezetett – 1984-es felmérésének adataival. Az 1000 fős minta a FSZEK hálózatát látogató és a könyvkölcsönzési szolgáltatást igénybe vevő fővárosi népességet reprezentálta. A körükben nyert látogatásgyakorisági adatokkal 1985/86-os országos felmérésünk budapesti könyvtári tagjainak – nemcsak a FSZEK látogatására vonatkozó – válaszait tudjuk párba állítani (ld. 11. sz. táblázatot).

11. táblázat

A könyvtárlátogatás gyakorisága	1984. évi FSZEK-vizsgálat* (A FSZEK-hálózat kölcsönzőinek százalékában)	1985/86. évi KMK-vizsgálatok (A fővárosi könyvtári tagok százalékában)
Hetente többször	4,9	5,1
Hetenként	24,4	20,5
Havonta	63,7	53,9
Ritkábban	6,2	20,5
Változó	0,3	–
Nincs válasz	0,5	–
Összesen:	100,0	100,0

* Barczy Zsuzsa kutatásvezető szíves szóbeli közlése alapján.

A Fővárosi Szabó Ervin-hálózat tagjai buzgóbb könyvtárlátogatóknak tűnnek, mint általában a fővárosi könyvtári tagok (az utóbbiaknak pl. egyötöde, a FSZEK-kölcsönzőknek csak 6%-a jár ritkábban, mint havonként könyvtárba), s ez az eltérés teljesen logikus: egyrészt a FSZEK-felmérés – könyvtárban lefolytatott kérdezős lévén – nagyobb eséllyel találkozott a gyakoribb látogatókkal, mint a lakáson kérdező KMK-vizsgálat; másrészt az utóbbi felmérés könyvtártagjai nemcsak a fővárosi, hanem más (így a szakszervezeti, tudományos stb.) könyvtárak közönségéből is verbuválódtak.

Feltűnő, hogy 1985/86-os vizsgálatunk *fővárosi* adatai valamivel *ritkább könyvtárba járásra* utalnak, mint az akkori országos adatok: a budapesti könyvtárügy hátrányos helyzetének hatása tehát e téren is kimutatható.

A könyvtárba járás intenzitása jobbára azokban a rétegekben volt magasabb (nők, fiatalok, iskolázottabbak, vidéki nagyvárosokban élők), **amelyek már a könyvtártagság nagyobb arányszámaival is kitűntek.** De a rétegek közötti különbségek nem olyan jelentősek, mint a könyvtári tagság, a párhuzamos könyvtárhasználat vagy akár a könyvtári tagság időtartama tekintetében voltak. A könyvtárlátogatás gyakorisága tehát viszonylag *kevésbé* mondható *rétegspecifikus* jelenségnek.

6. Milyen könyvtáraknak tagja?

A könyvtári tagoktól megkérdeztük: mely könyvtár(ak)nak tagjai, majd e konkrét könyvtárakat típusokba soroltuk. A százalékos megoszlás (1978-ban, 1985/86 telén és 1996 júniusában) a 12. sz. tábla adatai szerint alakult.

12. számú táblázat

A látogatott könyvtártípus	A felnőtt könyvtártagok százalékában		
	1978	1985/86	1996*
	Országos reprezentatív adatok		
Országos tudományos és szakkönyvtár, ill. egyetemi v. főiskolai könyvtár	8	6	6
Városi (fővárosi, megyei) közművelődési könyvtár	26	31	75
Községi könyvtár (klubkönyvtár)	28	26	
Munkahelyi (szakszervezeti, közművelődési v. szakkönyvtár)	28	20	7
Gyermek- és iskolai könyvtár	1	1	10
Különféle típusú több könyvtár	7	16	–
Nincs adat	2	–	2
Összesen:	100	100	100

* Az 1996-os MTA-vizsgálat adatainak forrása: Nagy Attila: modernizáció és olvasáskultúra? I. m. Kézirat 20. p.

Szembeötlő változás, hogy **a munkahelyi (szakszervezeti) könyvtárak szerepe jelentősen csökkent** (a kilencvenes évekre szinte elfogyott); **a városi közművelődési könyvtáraké pedig növekedett** (ez lett a „legnépszerűbb” könyvtártípus). Az 1996-os felmérés „önkormányzati” könyvtár kategóriát használt, függetlenül a településtípustól. A kifejezetten magas arány elsősor-

ban a városi könyvtárak számlájára írható. Jelentősen *nőtt az egyszerre több fajta könyvtárt látogatók aránya is.* (Ilyen adattal az MTA-vizsgálat nem szolgál, és többek között talán ezért nagyobb szerepet juttat az iskolai könyvtárnak.)

Az országos *tudományos* és szakkönyvtárakat főképp az értelmiségiek és egyéb szellemi dolgozók, valamint a budapesti lakosok használják. A *városi* (fővárosi) közművelődési könyvtárak felkeresésében a könyvtárlátogató társadalmon belül a különböző rétegek (a parasztságot természetesen leszámítva) kb. egyforma aktivitást mutattak (minden réteg könyvtárlátogató részének közel egyharmada volt ilyen könyvtár tagja), de a különböző nagyságrendű települések közül nem a fővárosé, hanem a vidéki városoké volt a vezető szerep (az itt lakó könyvtártagok 51% -a volt városi könyvtárnak tagja, a pestieknek csak egyharmada). A *munkahelyi* (szakszervezeti és szakmai) könyvtárakat legkevésbé az értelmiségiek és leginkább a középszintű szakemberek, valamint az adminisztratív állomány látogatta. (A múlt idő manapság több szempontból is indokolt.)

Különböző (főleg szak- és közművelődési, illetve iskolai) **típusú több könyvtárnak – jelentős túlsúllyal – elsősorban az értelmiségiek és a vidéki városok lakói alkotják a közönségét. Ez a tagoknak mintegy egyhatodát kitevő csoport – az országos tudományos könyvtárak látogatóihoz hasonlóan – a könyvtári tagság elitrétegét jelenti:** közöttük van a legtöbb rendszeres és magasabb ízlésszintű olvasó is. Köztük találjuk a legtöbb régi (10 évnél régebbi) könyvtári tagot (a legtöbb „friss” tagot pedig a városi közművelődési könyvtárakban); valamint a könyvtárakkal szemben tanúsított kritikai attitűd is körükben volt a legerősebb.

7. Elégedettség és kritika, a könyvtári lemorzsolódás okai

Megkérdeztük a könyvtári tagokat, hogy az általuk látogatott könyvtárakkal *mennyire elégedettek.* A válaszadók nagy többsége – kétharmada – teljesen elégedett volt, a maradék egyharmad túlnyomó többsége részbeni elégedettségről számolt be. (Teljesen elégedetlennel alig találkoztunk.) Ez az eredmény *túl jónak* mondható: nemcsak a könyvtárak jó munkáját dicséri, hanem – vélhetően – a használók igénytelenségéről is vall. Az emberek minden könyvtártípussal inkább elégedettek voltak, mint kritikusak, kivéve a többféle könyvtár párhuzamos használóinak meglehetősen elégedetlen kis (elit) csapatát.

Még valamit az elégedettségről, illetve a *kritikus hangvételről.* Már az 1978-as vizsgálatunk során egyértelműen kiderült, hogy Magyarországon a könyvtárról alkotott társadalmi kép (imágó) a könyvtárak valóságos megbecsültségénél (használatánál!) jóval pozitívabb, és hogy a könyvtár-imágó keskeny kritikus sávja mögött a könyv és könyvtár legodaadóbb híveinek elége-

detlensége húzódik meg.¹⁶ Mindezek alapján le kell vonnunk azt a következtetést, hogy a magyar társadalom és a könyvtárak meglehetősen élettelen kapcsolatának felpozíciójára utalna, ha a – jórészt fedezet nélküli – masszív elégedettséget és *távoli* tiszteletet – az igények és a használat növekedésével együtt erősödő – kritikus hangvétel váltaná fel.

Mint láttuk, az 1985/86-os vizsgálat is megerősítette azt a tapasztalatunkat, hogy a kritika főleg a könyvtárhasználó elitől érkezik, és tegyük még hozzá, hogy a rendszeresen és a legmagasabb ízlésszinten olvasók köréből. (A könyvtárba járó rendszeres olvasóknak 40%-a, a nagyon ritkán olvasóknak mindössze tizedrésze tett valamilyen kritikai észrevételt az általa használt könyvtárra.)

Az 1995-ös OSZK-vizsgálatnak már vannak az *igények növekedésére* és a *kritikus hangvétel erősödésére* utaló jelzései: a városi könyvtárak látogatóinak ugyan 61%-át, de megyei könyvtárak tagjainak csak 31, a FSZEK-használóknak pedig 36%-át találta elégedettnek. A kifogások főképp a *számítógépes szolgáltatások*, valamint a *könyv-, és folyóirat-választék* hiányosságait érintették.¹⁷

Az elégedetlenségnek persze létezik egy nagyon kézenfekvő, nem-verbális formája: a *lemorzsolódás*. Láttuk már korábban, hogy a felnőtt népesség mintegy fele (hatalmas tömeg ez: *csaknem 3,8 millió ember!*) életében valamikor tagja volt valamilyen könyvtárnak, de azt valamilyen okból elhagyta. A legtöbb lemorzsolódóval (felnőtt mintánkban) a huszon-, és harminc évesek között találkoztunk, ami persze nem azt jelenti, hogy ekkor hagyják el legtöbbször a könyvtárakat: ez az aktus többnyire inkább a tizen- és huszoneves korban következik be. (Ezt támasztották alá a lemorzsolódás időpontját tudakoló kérdéseinkre adott válaszok is.)

Ami a *lemorzsolódás okait* illeti, érdemes ezeket egybevetni az 1978-as felmérésünk hasonló kérdésére¹⁸ adott válaszokkal (ld. 13. táblázat).

Mivel a kérdés megfogalmazása nem volt teljesen azonos 1978-ban és 1985/86-ban, s ez a tény az adatok összehasonlíthatóságát némileg befolyásolhatja, ezért csak a különösen nagy eltérésekre hívjuk fel a figyelmet.

A nyolcvanas években az *időhiányra* való hivatkozás (amely már korábban is nagyon sűrűn fordult elő) erősen megszaporodott: az összes válasznak mintegy 60%-át teszi ki. Ugyancsak jelentősen nőtt a *betegségnek*, (illetve megbetegedésnek) mint oknak az említése is – ez az időhiánnyal együtt eléggé hihető-

16 Részletesebben ld. *Gereben Ferenc*: A felnőtt népesség könyvtárképe. In: Könyvtárhasználat, könyvtárkép. Szerk.: Kamarás István. Bp., 1982. NPI 115. p.

17 Ld. *Vidra Szabó Ferenc*: I. m. = Könyvtári Figyelő, 1997. 1. sz. 66. p.

18 1978-ban az összes nem könyvtári tagot kérdeztük meg. Az eredmények részletes bemutatását ld.: *Gereben Ferenc*: „Miért nem jár Ön könyvtárba?” = Könyvtáros, 1983. 6. sz. 318–325. p. Itt most a könyvtárba nem járók közül 1978-ból is csak a *lemorzsolódók* adatait közöljük.

nek hangzik a nyolcvanas évek egyre hajszásabb életritmusának, s a közegészségügy romló tendenciájának ismeretében. **Az emberek változatlanul úgy látják, hogy a könyvtártól való távolmaradásuk fő oka nem a könyvtárban, hanem inkább saját életvitelükben, személyes életkörülményeikben van.** Jó lenne azonban, ha a könyvtárosok nem hinnék ezt el teljesen, és megpróbálnának újból – és hatékonyabban – kommunikálni ezzel a könyvtárakból egyszer már kiszorult réteggel. (Amely egyébként közel felerészben fizikai dolgozókból, ötödrészt nyugdíjasokból és negyedrészt szellemi foglalkozásúakból áll.) A szellemi dolgozók – a kimaradás okaként – főleg más olvasmánybeszerzési források igénybevételére, a nyugdíjasok pedig betegségekre hivatkoztak; a szakmunkások az időhiány említésében jártak az élen.

13. számú táblázat¹⁹

Miért nem jár könyvtárba, ill. miért maradt ki onnan?	A választ adó könyvtárelhagyók százalékában	
	1978	1985/86
Nincs igénye az olvasásra	8,3	3,8
Időhiány	47,1	59,0
Betegség	5,5	14,1
Más forrásból szerzi be olvasmányait	18,0	12,1
Más kölcsönöz a számára	9,4	2,4
A könyvtári ellátottság hiányosságai	4,8	5,2
A könyvtári szolgáltatások hiányosságai	6,9	3,4
Összesen:	100,0	100,0

8. A könyvtári szolgáltatások igénybevétele

A különböző könyvtári szolgáltatások igénybevételének mértékével és rétegspecifikus vonásaival 1978-as felmérésünk kutatási jelentésében részletesen foglalkoztunk²⁰.

Most vessük egybe az igénybe vett szolgáltatások mennyiségi adatait a hetvenes, nyolcvanas és kilencvenes évek viszonylatában (ld. 14. táblázat).

¹⁹ Egy 1948-ban végzett közvélemény-kutatás (Budapesten) szintén érdeklődött a könyvtárt nem használó polgárok távolmaradásának okáról. A kérdésfeltevés tehát az 1978-as felméréshez volt hasonló, az indokok sorrendje ugyancsak: időhiány (37%), inkább vásárol (15%), barátaitól szerzi be (12%), egyáltalán nem olvas (6%). Ld.: *Levendel Ádám* I. m. = Jelkép, 1984. 4. sz. 127. p.

²⁰ *Gereben Ferenc*: A felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai. I. m. 81–86. p.

Az igénybe vett szolgáltatások száma	A könyvtártagok százalékában		
	1978	1985/86	1991–93*
	Országos reprezentatív adatok		9 vidéki város és falu
Csak kölcsönözni szokott	55	39	27
Kölcsönzésen kívül 1 szolgáltatás	26	21	35
Kölcsönzésen kívül 2-3 szolgáltatás	13	19	33
Kölcsönzésen kívül 4 és több szolgáltatás	2	17	2
Csak kölcsönzésen kívüli szolgáltatások	–	2	1
Ismeretlen	4	2	2
Összesen:	100	100	100

* 1991-es és 1993-as vizsgálatunk összevont adatai.

A 14. sz. táblázat egyértelműen pozitív tendenciáról tudósít: **a könyvtárba pusztán kölcsönözni járó olvasók aránya a nyolcvanas–kilencvenes években jelentősen csökkent, az igénybe vett szolgáltatások száma pedig növekedett.** A „többdimenziós” könyvtárhasználat tehát *határozottan terjedőben van.* (Még ha a kilencvenes években négy és több szolgáltatás kategóriájában – valószínűleg a minta vidéki volta miatt – visszafogott eredmények is születtek). **Elsősorban a fiatalokat, az iskolázottabb és többet olvasó könyvtárhasználókat jellemzi a többféle szolgáltatás igénybevétele;** az idősebbek és az alacsonyabb végzettségűek könyvtárhasználatát inkább kölcsönzéscentrikus. A könyvtár kötelékében töltött időtartam mennyiségével is együtt növekszik az igénybe vett szolgáltatások száma, és csökken a csak kölcsönzők aránya.

Ami az egyes szolgáltatásokat illeti, először nyitott kérdés formájában kérdeztünk rájuk („*Ön milyen szolgáltatásokat szokott igénybe venni?*”) A ismét több évtizedre kiterjedő összehasonlítás eredményét a 15. sz. tábla szemlélteti.

Bár az összehasonlításnak itt is vannak gátló tényezői (pl. az 1995-ös válaszadói csoport fiatalabb volta), jól látható, hogy a *nyolcvanas években* az egyes (kölcsönzésen kívüli) könyvtári szolgáltatások iránti használói kereslet – a könyvtárközi kölcsönzés és a vizuális dokumentumok²¹ iránti érdeklődés kivételével – **jelentősen megemelkedett. A kilencvenes évekre** (az általános, de részben talán az eltérő életkorral magyarázható növekedés mellett) **jelentősebben nőtt** – a jelenséggel már indirekt módon többször találkoztunk – **a vizuális dokumentumok (video), valamint tovább nőtt a helybenolvasás iránti érdeklő-**

21 Ebben a kategóriában a videokazetták kölcsönzése még nem szerepelt.

15. számú táblázat

(Kölcsönzésen kívüli) könyvtári szolgáltatások igénybevétele	A könyvtártagok százalékában*			
	1978	1985/86	1991–93**	1995***
	Országos reprezentatív adatok		9 vidéki város és falu	Városi és fővárosi könyvtárak felhasználói
	(20 év felett)	(18 év felett)		(14 év felett)
Helyben olvasás (sajtó és könyvolvasás együtt)	27	38	53	66****
Tájékoztató szolgálat (a könyvtárostól információ, irodalmat, bibliográfiát stb. szokott kérni)	17	31	7	36
Könyvtárközi kölcsönzés	9	8	10	14
Hangzó dokumentumok (lemez, magnószalag) hallgatása, kölcsönzése, átjátszása	2	15	15	18
Könyvtári rendezvények, klubfoglalkozások látogatása	2	14	8	14
Vizuális dokumentumok (film, dia, mikrofilm, 1991–1993 és 1995: video) használata, kölcsönzése	3	2	10	11
Egyéb szolgáltatások említése	4	14	?	?

* A válaszadó több választ is adhatott, így az adatok nem összesíthetők.

** 1991-es és 1993-as vizsgálatunk eredményének összesítése.

*** Forrás: Vidra Szabó Ferenc: I. m. = Könyvtári Figyelő, 1997. 1. sz. 65. p.

**** 1995-ben külön regisztrálták a könyvek (61%) és a periodikák (66%) helyben olvasását. Táblázatunkban a magasabb értéket tüntettük fel.

dés. Az utóbbi esetben teljesülni látszik többünk korábbi hite, hogy a „demokrácia olvasat”. A társadalmi változások – vállalkozási, álláskeresői, kárpótlási stb. ügyekben – megnövekedett információs szükséglete, valamint az információs források megdrágulása valóban sok embert sodort be a könyvtári olvasószobákba. Némileg ellentmond ennek a *tájékoztató szolgálat* igénybevételének hullámmozgása, amely kezdetben (a nyolcvanas években) emelkedést mutat, utána pedig megbicsaklik (csökken? stagnál?). Vidra Szabó – a bizonytalanságot növelve – beszámol a könyvtárosoknak a tájékoztató jellegű szolgáltatások iránti igények *növekedését* érzékelő tapasztalatáról. Az ellentmondás feloldására több kísérletet is tesz: egyrészt a könyvtárosok szubjektív érzésének lehet-

séges torzító hatására figyelmeztet, másrészt pedig a használói oldal nyilatkozatainak esetleges tévedésére. (Pl. arra, hogy olyan megszokottá és természetessé válhatott sok könyvtárlátogató számára a könyvtári információk igénybevétele, hogy nem is érzékeli külön szolgáltatásként.)²² Mindenesetre a modern közművelődési könyvtár egyik nagyon fontos szolgáltatási formájáról van szó, ahogy az W. Péterfi Rita 15 könyvtár 1200 referenszkérdését elemző 1995 januárjában és októberében készült felméréséből is kiderül.²³ **Különösen a közép- és a felsőoktatás** (középiskolások, egyetemisták, pedagógusok) **részéről megnyilvánuló információs igények intenzívek** (a „megrendelések” 74%-áról van szó!); és különösen az irodalom- és társadalomtudományok tárgykörében érkező kérdések száma volt magas – 1995-ben. (Könnyen elképzelhető, hogy az ezt követő időkben inkább az ún. business information típusú kérdések száma fog növekedni.)

1985/86-os vizsgálatunkban az előbbi nyitott kérdésem túlmenően a könyvtárhasználóknak fölítettünk egy zárt kérdést is („*Mit szokott Ön csinálni a könyvtárban?*”), s felsoroltunk 12 lehetséges elfoglaltságot (illetve szolgáltatást). A puszta igénybevétel mellett az előfordulás gyakoriságát is regisztráltuk. (A válaszokat a 16. táblázatban közöljük.)

A 15. és 16. táblázat – a kérdésfeltevés technikájának különbségéből adódóan – eltérő adatokat tartalmaz. Az első – a válaszadók bemondására alapozó – adatsor csak akkor tartalmaz egy tevékenységet, ha a kérdezett *erősen számon tartja*, tudatosítja az adott könyvtári szolgáltatást. (A tájékoztató szolgálat igénybevételéről például ezen az alapon – 1985-ben – a könyvtári tagok csaknem egyharmada tett említést.) Második, immár zárt kérdéssel (előre megadott válaszlehetőségekkel) operáló összeállításunk szükségszerűen nagyobb említési arányokat (a tájékoztatás esetében 57%-ot) tartalmaz, ugyanis itt az a tény vált mérhetővé, hogy valaki *egyáltalán igénybe veszi* (vette)-e néhanapján az adott szolgáltatást. Az így kissé parttalanná vált használói rétegen belül – a kifejezetten gyakori igénybevétel regisztrálásával – elkülönítettük az egyes szolgáltatások „törzsközönségét”. (Ez a tájékoztatás esetében 17%-os volt.)

A második összeállításból látható, hogy a csaknem minden könyvtártagra kiterjedő kölcsönzésen kívül a *tájékoztatási szolgáltatások és a helybenolvasási* lehetőségek tágabb közönsége meghaladja vagy megközelíti a könyvtári tagság felét.

A könyvek *helyben olvasásában* – korábban – főleg a fiatalabb (felnőtt), a magasabb végzettségű (főleg értelmiségi) és vidéki városokban élő könyvtári tagok jeleskedtek, s lényegében ez volt elmondható a sajtótermékek helyben olvasásáról is. A kilencvenes években a magasabb igénybevétel némileg csök-

22 Vidra Szabó Ferenc: I. m. = Könyvtári Figyelő, 1997. 1. sz. 66. p.

23 W. Péterfi Rita: Referenz kérdések vizsgálata közművelődési könyvtárakban történt adatfelvétel alapján. = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1996. 10. sz.

Mit szokott csinálni a könyvtárban?	A könyvtártagok százalékában (1985/86)	
	Előfordul, hogy csinálja	Ebből gyakran
Kölcsönöz	97,7	71,3
Könyveket helyben olvas	42,5	10,8
Sajtótermékeket olvas	51,1	24,1
Tanul, nyelvet tanul	13,8	3,0
Egy probléma megoldásához tájékoztatást, irodalmat kér	56,9	17,0
Könyvtárközi kölcsönzést kér	19,2	3,6
Zenét hallgat	19,1	4,8
Katalógust használ	38,9	14,4
Könyvből, folyóiratból másolatot készített	15,4	4,2
A könyvtárossal beszélget	65,3	20,0
Ismerősökkel beszélget	5,2	7,6
Rendezvényeken vesz részt	31,7	4,2

kentette az igénybevevők körének elit jellegét. A *tájékoztatási szolgáltatások* társadalmi közege némileg más: leggyakrabban ugyan a 18–30 évesek élnek vele, de a középkorúak (30–50 évesek) se sokkal maradnak el mögöttük. (A hetvenes években erre a szolgáltatásra elsősorban a középső helyzetű rétegek, valamint a kisvárosok lakosai voltak affinisak.) A *kisvárosok* vezető szerepe e téren a nyolcvanas években is megmaradt: a jelek szerint az emberi léptéknek jobban megfelelő kisebb, ugyanakkor már városias helyi társadalmakban a *könyvtárak mintha jobban megtalálnák a helyüket*. (Ezt olvashattuk ki az egyes könyvtártípusok látogatottsági, sőt a könyvtári tagok rétegződési adataiból is!) **A nyolcvanas évekre a magasan kvalifikáltak érdeklődése jelentősen megnőtt a referenzs jellegű szolgáltatások iránt, amely a kilencvenes évekre is jellemző maradt.** Ehhez járul a fentebb idézett (a fiatalabb generációkra is kiterjedő) felmérések tapasztalata arról, hogy a **tájékoztató szolgálatot a tanulóifjúság is preferálja**. Ugyanezek a rétegek részesítik előnyben a kilencvenes évekre az erősen megnövekedett népszerűségű **fénymásolást** is.²⁴

Katalógust a könyvtári tagok közel 40%-a használt már életében, a katalógusszekrények „törzsközönsége” a beiratkozott könyvtári olvasók egyhatedét

24 Vidra Szabó Ferenc: I. m. = Könyvtári Figyelő, 1997. 1. sz. 66. p.

teszi ki. A katalógushasználat kevésbé függ az életkortól, annál inkább az iskolai végzettségtől: a 8 osztálynál kevesebbet végzett könyvtári tagok 9%-a, a 8 általánost végzettek 22%-a, az érettségizettek 37%-a és a diplomások 73%(!)-a tett említést róla. A könyvtári katalógus szinte értelmiségi „magántulajdonnak” tekinthető: a gyakori katalógushasználók 80%-a tartozik e réteghez.

Említsünk meg egy populárisabb szolgáltatást: a *zenehallgatást*, amellyel minden ötödik könyvtárlátogató él (elsősorban a 18–30 évesek). Végre egy könyvtári szolgáltatás, amelyet *nem* az értelmiségiek és a szellemi dolgozók preferálnak: a diplomások 14%-ával szemben a 8 általánost (és szakmunkásképzőt) végzettek közel ötöde szokott a könyvtárban zenét hallgatni. (Az már más kérdés, hogy milyen zenét.) A zenehallgatás szokása a diákok körében is nagyon népszerű, míg a **video-, (és hangzó dokumentum)-kölcsonzés inkább a fizikai foglalkozásúak sajátossága.**²⁵

Megemlítjük még, hogy a *könyvtárossal* a tagság kétharmada (rendszeresen egyötöde) szokott *beszélgetni* a nyolcvanas években. A gyakori beszélgetők között az (inkább vidéki, mint pesti) nő és idős korú olvasók vezetnek; egyebekben a könyvtárossal való kapcsolattartás nem mondható kifejezetten rétegspecifikus jelenségnek. **A kilencvenes években** viszont a jelek szerint **a könyvtárossal való beszélgetési alkalmak száma csökkent**, könyvtáros és olvasó kapcsolata pragmatikusabbá, célratörőbbé és információcentrikussá vált.²⁶

9. A könyvtárhasználat „külső körei”

Mind ez idáig a könyvtárba beiratkozott könyvtári tagokról volt szó, holott nyilvánvaló, hogy a könyvtárhasználatnak vannak beiratkozáshoz nem kötött – hivatalos és spontán – formái is.

Nézzük először a „falakon kívüli” könyvtárhasználat *spontán* – családi és baráti segítségével realizált – formáját: a könyvtári könyvek „továbbkölcsonzését”, amikor a könyvtári tagok által kivett könyveket más, könyvtárba be nem iratkozott személy (az ún. „*látens olvasó*”) is elolvassa.

A nyolcvanas évek elején egy széleskörű, csaknem másfélezer közművelődési könyvtárra kiterjedő vizsgálat²⁷ megfigyelése szerint a kérdezettek mintegy 50–60% -a rendelkezett ilyen „látens kapcsolattal”.

Saját felméréseink adatai szerint **a megkérdezett könyvtári tagoknak (a nyolcvanas és a kilencvenes években) 58%, illetve 53%-a állította, hogy a saját magának kölcsönzött könyvtári könyveket mások is el szokták olvasni, mégpedig 1–1 kölcsönadó könyvét átlagosan 2 személy.** Azt pedig a könyvtári tagok

²⁵ Ld. uo.

²⁶ Uo.

²⁷ *Maruszkai József*: Látens könyvtári olvasók. In: *Könyvtárhasználat, könyvtárkép*. I. m. 51–63. p.

44%-a (inkább fiatal mint idősebb) mondta, hogy *szokott eleve mások* (nem könyvtári tagok) *számára kölcsönözni a könyvtárból* – fejenként átlagosan 1,9 személynek. (A két csoport természetesen jelentősen átfedi egymást.)

Más irányú megközelítésben: kérdésünkre a *könyvtárba nem járók 38%-a* (ami a felnőtt népesség 31%-ának felel meg) mondta, hogy *szokott mások által kölcsönzött könyvtári könyvet olvasni*.

Végül is azt mondhatjuk, hogy a *könyvtári könyv társadalmi hatóköre* a falakon belüli és a falakon kívüli „könyvtárhasználattal” (vagyis a beiratkozott és a látens olvasókkal) egyaránt számolva, *a 18 éven felüli népességnek* ($18+31 = 49\%$ -ára, vagyis:) *csaknem felére terjed ki*.

A „falakon kívüli” használók után vegyük szemügyre a *beiratkozáshoz nem kötött* könyvtárhasználatnak azon – mondhatni, hivatalos – módját, amikor a használó közvetítők nélkül, *magával a könyvtárral* tart kapcsolatot.

A mintasokaság 82%-át kitevő nem könyvtári tagoknak föltettük a következő kérdést: „*Előfordul-e, hogy annak ellenére, hogy nem beiratkozott könyvtári tag, telefonon vagy személyesen igénybe vesz bizonyos könyvtári szolgáltatásokat?*” A válaszok megoszlását a 17. táblázat mutatja be.

17. számú táblázat

Igénybe vesz-e könyvtári szolgáltatást?	A nem könyvtári tagok százalékában (1985–86)
Nem	81,2
Igen, néha	16,2
Igen, gyakran	2,6
Összesen:	100,0

Vagyis a könyvtárba be nem iratkozott 18 éven felüli népesség *csaknem egyötöde* – saját állítása szerint – valamilyen formában közvetlen kapcsolatot tart fenn a könyvtárakkal. Ez a réteg általában olyan szociológiai jellemzőkkel rendelkezik, amelyeket korábban könyvtártagságra hajlamosító társadalmi–demográfiai tényezőkként ismertünk meg: soraikban az átlagosnál jóval intenzívebb a fiatalok, a legalábbis érettségizettek, az értelmiségiek és az egyéb szellemi dolgozók, a vidéki városokban élők, a rendszeres és közepes gyakoriságú könyvolvasók stb. jelenléte.

Ez a réteg nem egyszerűen potenciális könyvtári tag: háromnegyed részük korábban „valódi” beiratkozott könyvtártag volt, csak időközben lemorzsolódott. A *beiratkozás nélküli könyvtárhasználat* – mint a könyvtárral tartott kapcsolat afféle „levelező tagozata” – megfelelő formának látszik az elvesztett könyvtári tagok bizonyos szintű megtartására. Számításba kell venni továbbá,

hogy időhiányos és információéhes korunkban ez a sallangmentes használati forma kifejezetten korszerűnek is mondható. Mindezek miatt a beiratkozás nélküli (közvetlen) könyvtárhasználat az eddigieknél jóval több figyelmet, nagyobb tudatossággal végrehajtott, koncepciózus fejlesztő munkát érdemelne.

Végezetül tekintsük át azokat a szolgáltatásokat, amelyeket beiratkozás nélkül vettek igénybe interjúalanyaink. Legtöbben (18%)²⁸ a személyesen vagy telefonon kért *tájékoztatást*, információkat említik; a *helyben olvasás* (könyv és sajtó együtt) lehetőségével 14% élt; 13%-nyi kérdezett azt mondta, hogy bár maga nem tag, de másnak a kölcsönzőkártyájával szokott könyvet kölcsönözni; könyvtárban rendezett *kiállítást* vagy egyéb *rendezvényt* látogat 8%. A potenciális könyvtári tag kontúrjai rajzolódnak ki azokban az esetekben, amikor *konkrét könyvek* megléte után érdeklődnek az emberek (5%) – s a feltehetőleg negatív válasz után a beiratkozás elmaradt. Az *adat, információ és irodalomkeresés* több konkrét példájával is találkozunk: vételkedőre készül (4%); adatot keres (3%); bibliográfiát, irodalomjegyzéket, témafigyelést kér (2%); gyermek részére irodalom után érdeklődik (2%). Előfordultak még csekély számban egyéb tevékenységek is (fénymásolás, hangzóanyag összeállítása, nyelvtanulás, könyvvásárlás, könyvtárlátogatás szervezése pedagógus részéről stb.)

A könyvtárba be nem iratkozott népességen belül a könyvtárhasználók főntebb megismert 19%-os arányát illetően némi gyanút kelthet az a tény, hogy a magukat e rétegbe sorolóknak csak kétharmada nevezett meg konkrét szolgáltatást, s ezeknek is egy része nem jelent igazán beiratkozás nélküli *közvetlen* könyvtárhasználatot. (Amikor pl. valaki egy már beiratkozott olvasó kártyájával kölcsönöz, akkor csak *helyettesít* egy „valódi” olvasót, de nem jelent plusz használatot.)

Ha levonjuk az egyértelműen téves összehasonlításra alapuló válaszokat, akkor **a könyvtárba nem járó felnőtteknek nem 19, hanem legfeljebb 13–14%-a tekinthető beiratkozás nélküli (közvetlen) – s túlnyomórészt ritka – könyvtárhasználónak, ami a 18 éven felüli teljes népesség kb. egytizedét jelenti.**

Ez az egytized mint a könyvtárhasználók afféle *külső köre*, kiegészíti a beiratkozott könyvtári tagok (ugyancsak a 18 éven felüli népességen belül mért) 18–19%-os arányát. A közeljövő művelődésszociológiai és könyvtárpolitikai célkitűzése lehetne e „külső kör” tüzetesebb megismerése és jelenlegi egytizedes sávjának *kiszélesítése*.

28 100%-nak azt a sokaságot tekintjük, amelyik azt állította, hogy beiratkozás nélkül is igénybe vesz könyvtári szolgáltatásokat.

VI. KÖNYVTÁR- ÉS KÖNYVTÁROSKÉP

1. A magyar társadalom könyvtárképének változásai

Ahogy a szaporodó olvasás- és könyvtárszociológiai adatbázis jóvoltából egyre többet tudunk a könyvtárhasználat szociológiai természetéről, az egyes társadalmi rétegek könyv- és könyvtárhasználati szokásairól, ahogy egyre világosabban látjuk: milyen szerepet *kellene* játszania, s milyen szerepet *tud* ma játszani a könyvtár a társadalom életében, úgy találkozunk egyre sűrűbben – szinte varázsszóként – a *könyvtárkép* fogalmával.

A) „A KÖNYVTÁR OLYAN HELY, AHOL...”

Két alkalommal tettünk kísérletet e kérdés empirikus vizsgálatára: 1978-ban¹ és 1985/86 fordulóján, mindkét esetben egy-egy reprezentatív felmérés keretében, „mellékvállalkozásként”. A módszer is mindkét esetben azonos volt: arra kértük meg felnőtt interjúalanyainkat, hogy fejezzék be tetszés szerint a következő félmondatot: „A könyvtár olyan hely, ahol...”. Közel ezer 18 éven felüli személy válaszolta meg mindkét esetben kérdőívünket. 1995-ben az Országos Széchényi Könyvtár 1000, 14 éven felüli városi könyvtárhasználóra kiterjedő kérdőíves vizsgálata – a korábbi felmérések által használt módszerrel – visszatért a könyvtárkép kérdéseire.² (Fontos különbség, hogy amíg 1978-ban és 1985/86-ban a kérdezetteknek csonka egyötöde volt könyvtári tag, addig az OSZK-vizsgálatnak a teljes mintasokasága.)

A könyvtárképpel kapcsolatos válaszadói vélekedéseket nem önkényesen és preconcepciók alapján, hanem a válaszok tüzetes elemzése *után* alakítottuk ki. A tartalomelemzés során arra törekedtünk, hogy olyan részelemeket, motívumokat találjunk, amelyek jól elkülöníthetők egymástól, ugyanakkor a teljes elaprózódás elkerülése végett az egymással rokon motívumokat több lépcsőben összevontuk. Egy válasz természetesen több motívumot is tartalmazott, az átlag 1978-ban 1,3; 1985/86-ban 1,4 volt. Az „első lépcső” tágabb választékú listája 29 tételből állt. Ezek – az említők százalékos arányának feltüntetésével – a következők voltak 1978-ban, illetve 1985/86-ban (ld. 1. táblázat).

¹ 1978-as vizsgálódásunk eredményeit e tárgyban egy részletes tanulmányban foglaltam össze: *Gereben Ferenc: A felnőtt népesség könyvtárképe*. In: *Könyvtárhasználat, könyvtárkép*. I. m. 93–118. p.

² *Vidra Szabó Ferenc: I. m.* = *Könyvtári Figyelő*, 1997. 1. sz. 67–69. p.

1. számú táblázat

„Első lépcső” (A könyvtárkép motívumai)		A felnőtt népesség százalékában	
		1978	1985/86
1.	Egyáltalán nincs válasz	5,1	5,3
2.	Nem tudja, nem járt még ott, számára idegen, nem foglalkoztatja	7,5	2,3
3.	Semmitmondó (túl általános) válaszok (ahol könyvek vannak, könyveket őriznek stb.)	2,3	8,7
4.	Téves válaszok (elsősorban: ahol vásárolni lehet)	1,9	1,1
5.	Olyan hely, ahová mások járnak, mások jól érzik magukat (gyerekek, fiatalok, akik szeretnek olvasni, akik ráérnek stb.)	3,0	5,8
6.	Pozitív hely (általános megfogalmazásban): jó hely, jó dolog, rendez hely, praktikus hely, szép hely stb. Pozitív érzést kiváltó hely (általános megfogalmazásban: ahol jól érzi magát; otthon érzi magát; ahová szívesen megy; vonzereje van: ahol legszebb óráit tölti; meghatottságot kelt; olyan, mint egy templom stb.)	4,1	12,0
7.	A műveltség, kultúra tárháza: ahol művelődni kulturálódni, fejlődni, „továbbjutni”, magát továbbképezni stb. lehet	9,8	22,6
8.	Az ismeretek, tudomány, információk gyűjtőhelye, ahol ismereteket lehet szerezni, tanulni, dolgozni lehet stb.	2,9	11,2
9.	Olyan (régebbi stb.) könyveket is megtalál az ember, amelyeket már nem lehet kapni a könyvesboltban – vagy amelyeket nem akar megvásárolni (mert csak egy részlet érdekli stb.); könnyebben hozzájut a könyvhöz, mint a boltban stb., illetve ami nincs meg otthon	5,0	1,7
10.	Olcsóbban hozzájut az ember a könyvhöz, mint a boltban (kiadás nélkül lehet könyvhöz jutni), ahová az jár, akinek nincs elég pénze stb.	1,1	0,5
11.	Könyvet kölcsönözni (kivenni, cserélni, kapni stb.), illetve előjegyezni lehet	20,3	12,7
12.	Olvasni lehet (általános megfogalmazásban)	18,0	12,5
13.	Helyben olvasni, olvasótermet használni, sajtót (újságot, folyóiratot) olvasni lehet	6,5	2,4
14.	Tájékoztató szolgálat igénybevétele (aktuális adatokat, információkat lehet szerezni, tájékozódni, érdeklődni lehet; a problémákra választ, felvilágosítást lehet kapni stb.)	1,6	2,4
15.	Az új könyvekről lehet tájékozódni	0,8	0,3
16.	(Diáknak) tanulni lehet	1,3	1,7
17.	Zenét lehet hallgatni	0,3	1,1
18.	Rendezvényeken (író–olvasó találkozók, iskolai óra stb.) lehet részt venni	0,4	0,2

„Első lépcső” (A könyvtárkép motívumai)		A felnőtt népesség százalékában	
		1978	1985/86
19.	Minden megtalálható, amit keresünk!	4,7	2,6
20.	Széles (jó) könyvválaszték (mindenféle, jó, szép könyv van stb.)	4,2	2,4
21.	Válogatni, választani mindenkinek a neki (ízlésének, érdeklődésének) megfelelőt kiválasztani stb. lehet	9,0	6,1
22.	Könyvet nézegetni, széjjelnézni, böngészni stb. lehet	2,8	2,2
23.	Csend, békesség van, ahol meg lehet nyugodni, nyugodtan lehet valamit csinálni (olvasni, válogatni stb.)	4,1	7,2
24.	Elmélyülés, gondolkodás, búvárkodás, jegyzetelés lehetősége (ahol az ember „magának olvas” stb.)	1,7	2,6
25.	Társat, barátot találni, érdekes emberekkel találkozni, beszélgetni lehet	0,7	0,6
26.	Ahol a könyvtáros tanácsot ad, javasol, ajánl, ahol irányítják az olvasót; ahol könyvtárossal meg lehet beszélni az olvasmányokat, a könyvtáros udvarias, jó kapcsolatot, ismeretséget tart az olvasókkal stb.	1,3	0,2
27.	Ahol szórakozni, kikapcsolódni lehet	4,9	6,3
28.	Ahol (kellemesen) időt (el) tölteni, pihenni lehet	1,8	3,5
29.	Ahol valami miatt nem érzi jól magát az ember, ahol valamit kifogásol	2,1	1,3
Összesen:			139,5

A jobb áttekinthetőség céljából az „első lépcső” 29 tételes listáját – a rokon motívumok összevonásával – tömörítettük. Az így nyert „motívumbokrokat” (ld. a „második lépcső” 11 kategóriáját) római számokkal jelöljük, feltüntetve az eredeti, összevont motívumok arab sorszámain is, valamint az említők és az említések százalékos arányát, ugyancsak 1978-ból és 1985/86-ból (2. sz. táblázat).

Mivel a két vizsgálat között eltelt néhány esztendő nem éreztük elegendőnek ahhoz, hogy a könyvtárkép alapvető megváltozását észleljük, az 1985/86-os felmérésnek ebben a témakörben elsősorban kontrollszerepet szántunk. Pontosabban úgy gondoltuk, hogy az egyes motívumok valódi súlyát a két vizsgálat *együttesen* kísérelje meg behatárolni. Mindazonáltal találkoztunk egy-két olyan jelentős eltéréssel is, ami mellett a későbbiekben nem mehettünk el szó nélkül.

2. számú táblázat

„Második lépcső” (A könyvtárkép motívumcsoportjai)		Az összes kérdezett %-ában		Az összes említett motívum %-ában	
		1978	1985/86	1978	1985/86
I.	(1–5) Ismeretlen, idegen, másoknak való hely	19,8	23,2	15,3	16,8
II.	(6–8) „Jó hely”, a kultúra, az ismeretek tárháza	16,8	45,8	13,0	32,9
III.	(9–10) Nagyobb választékú, ill. olcsóbb, mint a könyvesbolt, házikönyvtár	6,1	2,2	4,8	1,6
IV.	(11) Könyvet lehet kölcsönözni	20,3	12,7	15,7	9,1
V.	(12) Olvasni lehet (általános megfogalmazásban)	18,0	12,5	14,0	9,0
VI.	(13–18) Különböző szolgáltatásokban (olvasóterem, tájékoztatás, zenehallgatás, rendezvények stb.) lehet részesülni	10,9	8,1	8,3	5,6
VII.	(19–22) Széles könyvválaszték; választani, böngészni lehet	20,7	13,3	16,1	9,4
VIII.	(23–24) A csend, a megnyugvás, az elmélyült búvárkodás helye	5,8	9,8	4,5	7,0
IX.	(25–26) Emberi kapcsolatok (főleg könyvtárossal) lehetősége	2,8	0,8	1,5	0,6
X.	(27–28) Kikapcsolódni, szórakozni, pihenni lehet	6,7	9,8	5,2	7,0
XI.	(29) Ahol kifogásolni való akad	2,1	1,3	1,6	1,0
Összesen:		129,2	139,5	100,0	100,0

B) AZ ÖSSZTÁRSADALMI KÖNYVTÁRKÉP FŐBB SAJÁTOSSÁGAI

Fentebb megismerkedhettünk azoknak a fogalmaknak, vélekedéseknek tárával, amelyek a könyvtár szó hallatán elsőnek jutottak az emberek eszébe. A két lista, valamint az említési arányok ismeretében megkíséreljük felvázolni a társadalomban élő könyvtárkép legfőbb jellemzőit.

A népesség mintegy egyötöde (főleg az alacsony iskolázottságú, alig olvasó emberek) számára a könyvtár lényegében *ismeretlen, idegen* hely (ld. 2. lépcső I. sz. kategóriáját); és ezen belül 3–6% számára olyan hely, amely kifejezetten *másoknak való* (1. lépcső 5. sz. motívuma). Tekintettel arra, hogy a megkérdezettek 40–50% -a soha nem volt könyvtári tag, az „ismeretlenség” egyötödnyi arányát nem tekinthetjük túl magasnak.

A könyvtárkép fehér foltjai nagyfokú *egybeesést* mutatnak az otthoni kulturális eszközellátás és általában a lakáskultúra fehér foltjaival. Ismét a „**Máté-effektus**”-ba botlottunk: **a könyvtár tehát épp azok számára „ismeretlen hely”, akik leginkább rászorulhatnának szolgáltatásaira.**

A konkrét szolgáltatások közül a *könyvkölcsönzés* (IV.) és az *olvasás* (V.) lehetősége áll az élen.

Az *egyéb* könyvtári *szolgáltatások* (VI.). nemcsak a könyvtárhasználati gyakorlatban, hanem a könyvtárról alkotott társadalmi képben is háttérbe szorulnak: a kérdezetteknek csak mintegy egytizede utalt rájuk, főként a helyben olvasás, sajtóolvasás, valamint az információszerezés lehetőségére (VI. 13–14.). A kölcsönzésen kívüli szolgáltatások igénybevételéről elsősorban az iskolázottabb, régi könyvtári tagok tettek említést.

A könyvtárkép demokratikus-individuális vonásait fedezhetjük fel a VII. sz. motívumegyüttes (széles könyvválaszték, amelyből mindenki *kiválogathat* ja a neki megfelelő) viszonylag magas, de csökkenő említési arányszámaiban. **A válogatás, böngészés és a választás motívumainak hangsúlyos szereplése bizonyos önállósodási folyamatra utal.** Arra, hogy a könyvtár – szabadpolcai ellenére – már sokak tudatában nem az a dzsungel, amelyben csak kísérő segítségével tud eligazodni.

Ma a VII. számú („választás”) motívumegyüttest a IX. számú „*emberi kapcsolatokkal*” (főleg könyvtárossal való kapcsolat!) állítjuk párba, és látjuk, hogy az utóbbi elenyésző „szavazatot” kapott, világossá válik, hogy a VII. sz. motívumegyüttes népszerűsége nemcsak az önállóság, hanem a könyvtáros előtti megcségyenülést elkerülni akaró gátlásosság, valamint a „hivatalos” kultúráközvetítővel szemben tanúsított bizalmatlanság jele is lehet. *A könyvtáros alig-alig része a társadalomban élő könyvtárképnek.* E tényben akad pozitív mozzanat is: a könyvtáros nem agresszív, harsány, rátelepedő, mindent és mindenkit agyonbeszélő személyként él az emberek tudatában. Ugyanakkor ez a terepszínű beleolvadás a környezetbe veszélyes jelenségekre is felhívja a figyelmet: defenzív stratégiákra, kapcsolatteremtési nehézségekre és a partnerszerepre való alkalmasság fogyatékosságaira.

Megfigyelhető a könyvtárkép „szekularizált”, „zajosabb”, valamint hagyományosan „csendpárti” vonásainak küzdelme. A VIII. kategória „csend”-motívumai a megkérdezettek mindössze 6–10%-ának válaszaiban szerepeltek, kb. ugyanolyan arányban, mint a könyvtárt kikapcsolódásra, szórakozásra, pihenésre hivatott helynek tartó válaszok (ld. X. sz. motívumegyüttes). A két csoport szociológiailag meglehetősen különbözik egymástól: a „csendpártiak” főleg a magasabban kvalifikált és sokat olvasó; a „szórakozáspártiak” pedig a kevésbé iskolázott és a keveset olvasó rétegekből válogatták híveiket.

A könyvtár, amelynek tevékenységében kifogásolnivaló akad (XI. kategória), nagyon kevés említést kapott. (Nem valószínű, hogy minden 100 emberből csak egynek-kettőnek volt oka a könyvtári tevékenységrendszerben

kifogást találni, de ennyi kívánta nyomatékosítani negatív véleményét.) A felnőtt lakosság nagy többsége tehát a könyvtárban *pozitív* jelentéstartalmú intézményt lát, olyan intézményt, ahol valami hasznosat lehet kapni, csinálni, vagy legalábbis amiről nem illik rossz véleménnyel lenni. Sőt sok és növekvő számú válaszadóból a könyvtár szó kifejezetten pozitív érzelmekeket váltott ki, úgy érezték, hogy erről az intézményről a meghatottság, a megilletődés hangján kell beszélniük. (A II. kategóriára gondolunk, azon belül is elsősorban a 6. és 7. sz. motívumokra.) A könyvtár számukra – többnyire meglehetősen általános megfogalmazásban – „jó hely”, a „kultúra temploma”, a „műveltség tárháza”.

Mégsem örülhetünk igazán ennek a pozitív képnek. Ugyanis a könyvtárak kritikusai elsősorban – mint ahogy ezt már korábban (az V/7. fejezetben is) tapasztalhattuk – a sokat olvasók és a könyvtárba járók közül kerülnek ki. Viszont azoknak, akik sok szépet és jót mondanak el róla, jelentős része keveset olvas és kerüli a könyvtárt. **Jobb lenne tehát, ha csökkenne a könyvtárakkal szemben tanúsított távolságtartó, szinte vallásos tisztelet, s növekedne a mindennapi kapcsolatra, vagyis könyvtárhasználatra támaszkodó kritizáló kedv.** Ehelyett azonban – az 1978-as és 1985/86-os adatok összevetése azt bizonyítja, hogy – a nyolcvanas években a „testetlen” tisztelet (ld. II. kategória) volt erős növekedésben, és a használatra utaló *konkrétabb* motívum-egyesületek (ld. V., VI. és VII. kategóriák) pedig – a használattal együtt – visszaszorulóban. Az 1995-ös OSZK-vizsgálat alapján (az eltérő vizsgálati közeg miatt csak óvatosan) feltételezhető, hogy a kilencvenes évekre a könyvtárképben *megnőtt az ismeretgyarapítással, a munkavégzéshez, tanulmányokhoz szükséges információszerzéssel* kapcsolatos elemeknek, és *csökkent a könyvválasztás szélességét* dicsérő vélekedések aránya.³ Bár ami az információszerzést illeti, meg kell jegyeznünk, hogy ez a korábbi felmérésekben is meglehetősen hangsúlyos szerepet kapott „a kultúra, az ismeretek tárháza” kategóriában (ld. 1. táblázat 7. és 8. pontjait), csak talán nem a mai időkhöz illő pragmatikus megfogalmazásban.

2. A magyar társadalom képe a könyvtárosokról

A könyvtáros különböző szocializációs (informatív, edukatív, karitatív stb.) szerepköreinek és funkcióinak mértéke, gyakorlatban megvalósuló „keverési” aránya – úgy véljük – nemcsak egy adott könyvtár típusától és a könyvtáros munkakörétől, hanem az adott társadalomban élő – s elvárásként is mutatkozó – könyvtárosképtől is függ. Attól a képtől, amely a könyvtáros személyiségéről és munkájáról – részben hiedelemként, részben reális tapasztalatok lecsapódásaként – a társadalom tudatában él. Ezt kíséreltük meg feltárni azzal,

3 Ld. Vidra Szabó Ferenc: I. m. = Könyvtári Figyelő, 1997. 1. sz. 68. p.

hogy 1958/86-os vizsgálatunk során megkértük az interjúalanyokat, fejezzék be a következő félmondatot: „A könyvtáros olyan személy...”⁴

Először egy kis ízelítő a válaszokból. Egy 40 éves városi adminisztrátornő komplex képet rajzol. Szerinte a könyvtáros olyan személy, „aki intelligens, sokoldalú és rendkívül szereti az embereket, barátságos. Akitől egy könyvet kérek és *tíz*et mutat.” Hasonlóan elismerő, és egy kicsit sajnálkozó egy fővárosi, 33 éves orvosnő válasza: „aki művelt, nyugodt, jó az emlékezőtehetsége, nagyon sok adminisztrációs munkát végez, esetleg poros, piszkos munkát is.” Egy 54 éves, budapesti tanárnő szerint könyvtáros az: „aki tájékozott a könyvek birodalmában, aki segít a könyvek kiválasztásában, információt ad.”

Akadnak természetesen szép számban kevésbé konkrét válaszok is. Egy 65 éves vidéki nyugdíjas technikus férfi pl. úgy véli: a könyvtáros „megszereztetheti, de meg is utáltathatja a könyvet”; s egy 37 éves falusi gazdálkodó asszony meg azt kívánja, hogy a könyvtáros „két lábon járó könyvtár legyen.”

Sokan helyezik a hangsúlyt az interperszonális kapcsolatokra, a könyvtáros „pszichológusi” funkciójára: „aki mindenkinek belelát a lelkébe” (65 éves budapesti nyugdíjas nő); „akinek roppant nagy türelemmel és emberismerettel kell rendelkeznie” (35 éves mérnöknő); s ugyanez patetikus megfogalmazásban: „aki mint a templomban a papok, kielégíti lelki szükségleteimet” (68 éves férfi, éjjeliőr).

Nagyon egyszerű egy 18 éves (érettségizett) állatgondozó leány válasza, mégis mintha minden benne lenne: a könyvtáros szerinte „a könyveket és az embereket egyaránt szereti.”

Egy 53 éves nyugdíjas férfi könyvtárosképe egy szatócsbolt pedáns eladóját idézi: „aki rendben tartja a könyveket, a raktárat és kiszolgál.” Személyes tapasztalat érződik egy 55 éves gépésztechnikus válasza mögött: „... aki gépiesen és fáradtan kölcsönzi a kiadványokat.”

Hasonlóan kritikus (vagy sajnálkozó?) az a 30 éves üzemmérnök, aki szerint a könyvtáros „leginkább adminisztrál és nem tájékoztat.” Egy 48 éves takarítónő a könyvtárosban elsősorban is „egy hivatalos személyt” lát.

A példákat még hosszan folytathatnánk. Ehelyett nézzük meg a 3. sz. táblázatot, amely arról tájékoztat, hogy a válaszokban milyen fontosabb motívumok fordultak elő, s hogy ezek a motívumok milyen mértékben kaptak szerepet a megkérdezettek és az említések százalékos arányában kifejezve.

4 Korábban hasonló módszerrel került sor a könyvtárkép vizsgálatára, ld. dolgozatunk előző fejezetét. Ami pedig „a könyvtáros olyan személy...” kezdetű tesztmondatot illeti, ezt három kolléganő alkalmazta először egy gyár dolgozóinak körében végzett felmérésükben. Ld. *Feketéné Tordai Emese–Fazekasné Sin Gyöngyi–Varga Zsuzsa: Könyvtár, könyvtároskép a Videotonban.* In: *Könyvtár és társadalmi környezete III.* (Szerk.: Vidra Szabó Ferenc) Bp., 1987. Műzsák, 40–42. p.

3. számú táblázat

A könyvtároskép motívumai		A felnőtt népesség (a megkérdezettek) százaléklékában	Az összes megemlített motívum százaléklékában
1.	Nincs válasz	5,2	2,7
2.	Nem tudja	4,0	2,9
3.	Téves válasz	0,7	0,5
4.	Semmitmondó általánosságok (pl. „aki könyvtárban dolgozik”)	8,8	6,3
5.	Pozitív jellegű általánosságok (pl. „akire felnéz az ember”, „aki másokat gazdagít” stb.)	4,5	3,2
6.	Művelt, okos, tájékozott, intelligens (általában)	8,8	6,3
7.	Olvasott, tájékozott a könyvek, az olvasás és az irodalom világában	11,8	8,4
8.	A kultúrát, műveltséget közvetíti, terjeszti	5,0	3,6
9.	Fejleszti, neveli, formálja az emberek műveltségét, világnézetét, ízlését	6,3	4,5
10.	Olvasmányokat ajánl, segít a könyvek kiválasztásában	40,3	28,7
11.	Kikölcsönzi, „kiadja” a könyveket, (adminisztrál)	9,1	6,5
12.	Beszerzi, gondozza, nyilvántartja a könyveket, az állományt	2,1	1,5
13.	Információt, tájékoztatást nyújt (olvasmányok kiválasztásán túlmenően)	5,2	3,7
14.	(Pontos) szolgáltatást végez, kielégíti az állampolgárok igényeit	3,2	2,3
15.	Kapcsolatteremtést elősegítő pozitív emberi tulajdonságok (kedves, udvarias, szívélyes stb.)	12,5	8,9
16.	Kapcsolatteremtésre, kommunikációra való készség („meg lehet szólítani”, „jól lehet vele beszélgetni” stb.)	3,2	2,3
17.	Segítő kapcsolatra való készség általában (nem olvasmányra, információra vonatkoztatva)	4,9	3,5
18.	Segítő kapcsolatra való készség, pszichikai vonatkozásban („nyugodt légkört teremt” stb.)	2,3	1,6
19.	Nehéz körülmények között dolgozik (poros, nehéz, rosszul fizetett munkát végez)	0,3	0,2
20.	Kritikus hangvétel: a könyvtáros negatív tulajdonságai (udvariatlan, tájékozatlan, agresszív stb.)	0,3	0,2
21.	Kritikus hangvétel: a könyvtáros negatív módszerei (kedvetlen, gépies munkavégzés, túlzott adminisztratív szigor stb.)	1,0	0,7
Összesen:		140,1	100,0

Az áttekinthetőség és a könnyebb kezelhetőség érdekében – miként a könyvtárakra vonatkozó válaszokkal tettük – a 21 tételes (arab számokkal sorszámozott) listát – az erősen hasonló motívumok összevonásával – 12 (római számmal jelölt) kategóriára, illetve motívumcsoportra csökkentettük (ld. 4. sz. táblázat).

Mielőtt az egyes kategóriák elemzését elkezdenénk, meg kell említeni, hogy az 1995-ös OSZK-vizsgálat kitért a könyvtároskép kérdésére is, és összevetette a 4. táblázatban található kategóriák 1985/86-os, illetve egy év-tizeddel későbbi említési arányait.⁵

4. számú táblázat

A könyvtároskép motívumai		A felnőtt népesség (a megkérdezettek) százalékaiban	Az összes megemlített motívum százalékaiban
I.	Nem tudja; nincs, ill. semmitmondó a válasz	18,7	13,4
II.	(5. sz.) Pozitív jellegű általánosságok	4,5	3,2
III.	(6. sz.) Művelt, okos, tájékozott	8,8	6,3
IV.	(7. sz.) Olvasott	11,8	8,4
V.	(8–9. sz.) A kultúrát közvetíti; fejleszti, neveli az embereket	11,3	8,1
VI.	(10. sz.) Olvasmányokat ajánl	40,3	28,7
VII.	(11. sz.) Kikölcsönzi a könyveket	9,1	6,5
VIII.	(12–14. sz.) (Egyéb) könyvtári szolgáltatásokat végez (főleg tájékoztat)	10,5	7,6
IX.	(15–16. sz.) Emberi kapcsolatok	15,7	11,2
X.	(17–18. sz.) Segítő jellegű kapcsolatok	7,2	5,1
XI.	(19. sz.) Nehéz munkakörülmények	0,3	0,2
XII.	(20–21. sz.) Kritikus hangvétel	1,9	1,4
Összesen:		140,1	100,0

⁵ Ld. Vidra Szabó Ferenc: I. m. = Könyvtári Figyelő 1997. 1. sz. 69–70. p. (Különösen: 8. sz. táblázat, amely azonban – félreértés következtében – a „segítő jellegű kapcsolatok” kategóriában 1995-ben olyan nagy értéket szerepeltet, hogy ez „elszívja” a többi kategóriából a válaszokat. Ugyanis ez a kategória eredetileg csak a „nem könyves”, főleg pszichikai jellegű kapcsolatokat jelentette (ld. 3. sz. táblázatunk 17–18. pontjait), 1995-ben azonban jóval szélesebb jelentéstartományt vett fel.

A válaszadók (ld. a 3–4. sz. táblázatok első oszlopának összegét) átlagosan 1,4 motívumot említettek meg a tesztmondat befejezése során. Az 5–7. sz. táblázatok tanúsága szerint a magasabb iskolai végzettségűek, a könyvtári tagok és a gyakori olvasók több (1,6 körül), az alacsonyabb végzettségűek, a könyvtárba nem járók és a nem olvasók pedig kevesebb (1,2–1,3) motívumról tettek említést. Vagyis **a kvalifikáltabb, kulturális tekintetben aktívabb rétegek könyvtárosképe gazdagabb, cizelláltabb.**

A magyar felnőtt népesség csaknem egyötöde (18,7% -a) számára a könyvtáros meglehetősen *idegen és ismeretlen személy* (ld. I. sz. motívumcsoport). Ahhoz képest nem olyan nagy ez az arány, hogy a felnőtt népesség jó négyötöde nem jár könyvtárba. Ennek az egyötödnyi megkérdezettnek kb. a fele végül is adott valamilyen választ, csak ez túl általános és semmitmondó volt (pl.: „aki a könyvtárban dolgozik” – ld. 4. sz. motívum).

Ha a felnőtt népesség, illetve az ezt reprezentáló közel ezer fős minta tudatában élő könyvtárosképet 100 mozaikkockából kellene kiraknunk (tehát ha az összes megemlített motívumból – ld. 3. és 4. táblázatok második oszlopát! – indulunk ki), akkor *13–14 mozaikkocka* teljesen vagy majdnem teljesen fehér folt maradna.

Ami pedig e fehér folt rétegek szerinti megoszlását illeti: az 5–7. sz. táblázatok azt tanúsítják, hogy a könyvtáros személye főként az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők, a könyvtárba soha nem járók és a könyvet nem olvasók számára ismeretlen. Az idegenség érzése fokozatosan és következetesen csökken, ahogy a magasabb végzettség, a jelenleg is aktív könyvtári tagság és az egyre intenzívebb olvasói magatartás felé haladunk.

Más (itt nem közölt) táblázatok pedig arról vallanak, hogy az „ismeretlen könyvtárossal” leginkább a mezőgazdasági fizikai dolgozók; az idősek; a társadalmi átrétegződés hajótöröttjei (a „lefelé” mobilak); a különböző családi állapotúak közül az özvegyek és elváltak; a tartós betegséggel küszködők; az ízlésükben erőteljesen a lektúrre és a romantikus irodalomra orientáltak, valamint a könyvvel egyáltalán nem rendelkezők körében találkozunk. Az értelmiségiek, a fiatalok, a „felfelé” mobilak, a „modern” ízlésképletűek és a nagyobb házi-könyvtárak tulajdonosai számára bizonyult legkevésbé ismeretlen és idegen személynek a könyvtáros. **Vagyis itt ismét a „Máté-effektussal” találkozunk: a könyvtáros, a potenciális segítségforrás épp azok előtt ismeretlen, akik kulturális-szociális elesettségükben** (véli legalábbis az aufklärismusából még nem eléggé kigyógyult középosztálybeli kutató) **leginkább rászorulnának mindenfajta (többek között könyvtárosi) segítségre.**

Azok a *pozitív jellegű*, de meglehetősen *általános* kijelentések, amelyek szerint pl. a könyvtáros olyan személy, „akit sokan szeretnek”, „akit nélkülözni nem lehet”, „aki hasznos munkát végez” stb. (ld. 3. táblázat 5. sz. 4. táblázat II. sz. motívumát!), újabb *3 mozaikkockával* járulnak hozzá a magyar társadalom könyvtárosképéhez. A megkérdezetteknek 4,5% -a nyilatkozott

meg ilyenformán, s ezek a vélemények egyaránt jelenthetik az őszinte elismerést, valamint az idegenségérzést hízelgő nagyotmondással palástoló blöfföt. A motívum e kétarcúságát bizonyítja, hogy minden iskolázottsági szinten kb. azonos százalékszámmal szerepel. A valódi elismerés szólamának erősebb voltát valószínűsíti, hogy a különböző olvasásgyakorisági fokozatok közül mégiscsak a rendszeres olvasók említették meg a legnagyobb arányban. (Ld. 5. és 7. sz. táblázatot.)

Egyértelműen pozitív, és már sokkal konkrétabb a megkérdezettek csaknem egytizedének az a véleménye, mely szerint a könyvtáros *művelt, okos, intelligens, tájékozott*. Ez a vélekedés mozaikportréinkhoz újabb 6 kockát tesz hozzá (ld. 3. és 4. sz. táblázat 6., illetve III. sz. motívumát). Persze nem közömbös az sem, hogy kik tartják műveltnek a könyvtárosokat. Az 5–7. sz. táblázatok szerint főként a 8 osztályt végzettek, a könyvet nem olvasók, s azok, akik egykoron könyvtártagok voltak ugyan, de már lemorzsolódtak. (A közvetlen tapasztalás lehetőségével rendelkező könyvtári tagok e vélekedést illetően átlag alatti értékkel szerepelnek!) Tegyük még hozzá, hogy a különböző foglalkozási csoportok közül az értelmiségiek adata szintén nem éri el az átlagot. **Leginkább a diploma nélküli szellemi dolgozók, valamint a háziasszonyok körében – tehát társadalmilag „alulról” nézve – találjuk a műveltséget a könyvtároskép szerves tartozékának.**

Az *olvasottsággal*, a könyvekkel és az irodalommal kapcsolatos tájékozottsággal (ld. 7. sz., illetve IV. sz. motívumcsoport) némileg más a helyzet. Ezeknek említése mind az iskolai végzettséggel, mind az olvasás gyakoriságával párhuzamosan (ha nem is teljesen egyenletesen) emelkedik: vagyis az iskolázottabb és olvasottabb, könyvtárt is látogató rétegek hajlamosabbak könyvtárososerénynek elismerni az olvasottságot, mint az általános értelemben vett műveltséget. Az olvasottság motívuma valamivel gyakoribb is a műveltségénél: a minta 12%-a említette meg, s ez újabb 8–9 *mozaikkockát* jelent alakuló képünkön. 1995-ben azonban ez a motívum – bármennyire meglepő - eltűnni látszott a könyvtároskép palettájáról,⁶ vagyis a *könyvtáros olvasottsága* a könyvtártagok számára *csökkenő fontosságúnak* mutatkozott.

A könyvtáros mint *kultúráközvetítő*, a műveltség terjesztője (8. sz. motívum), illetve mint *nevelő*: az emberek ízlésének, világnézetének, tudásának fejlesztője, formálója (9. sz.) együttesen (ld. V. sz. motívumcsoport) szintén a megkérdezettek bő egytizedétől kapott említést, s ez hozzávetőlegesen 8 *mozaikkockának* felel meg.

Nem így a könyvek kiválasztásában segédkező, *olvasmányt ajánló* könyvtáros (ld. 10., illetve VI. számú motívum), aki messze a *legnépszerűbb*: a megkérdezetteknek 40%-a szólt spontán módon erről a könyvtárosi tevékenységről, ami a 100 kockából álló mozaikképből nem kevesebb, mint 29

6 Vidra Szabó Ferenc: Uo.

kockát jelent. (Újabb vizsgálati jelzések szerint e motívum jelentősége is csökkenőben van.)⁷

Az V. és VI. sz. motívumcsoportok – tehát a kultúrát terjesztő, embereket nevelő és olvasmányokat ajánló könyvtárosi tevékenységek – szociológiai szempontból hasonló módon viselkednek: mindegyikük a legalacsonyabb iskolázottsági fokozatban, a könyvtárat soha nem használók és a nem olvasók körében kapta a legkevesebb említést, a legtöbbet pedig a közép- és felsőfokú végzettségűektől, a jelenlegi könyvtári tagoktól és a rendszeres olvasóktól. Vagyis olybá tűnik, hogy a könyvtáros fogalmával társított közvetítő-, nevelő-, ajánló-funkció korántsem az alacsony kvalifikáltságú és a kultúra terén passzív rétegekben honos – sőt itt találkozunk vele a legkevésbé. Mindazonáltal könyvtárosképünk említett elemei kifejezetten elitjelenségnek sem mondhatók: az értelmiség egyik motívum említésében sem nyújt kiugró teljesítményt, s nevelő (9. sz.) és az olvasmányt ajánló (10. sz.) motívumok esetében a felsőfokú végzettségűek mutatóihoz nemcsak a középfokú, hanem a 8 általános végzettségűek említési arányszámai is rendkívül közel állnak.

S ezen nincs is mit csodálkoznunk, hiszen – legalábbis véleményünk szerint – az V–VI. motívumcsoportok (s különösen e motívumok ilyen magas említési arányszámai) a társadalomnak nemcsak a könyvtárosok iránt táplált túláradó bizalmáról, hanem idejétmúlt *paternalista szemléletéről* is tudósítanak. Mindez azt jelenti, hogy a magyar társadalom jelentős része még egy antidemokratikus struktúra paternalista művelődéspolitikájában gondolkodik. (S miért is gondolkozhatott volna 1985/86-ban másban? Tegyük hozzá: s vajon mi-
ben gondolodik manapság, a kilencvenes évek derekán?) Ebben a modellben egyfelől a hivatalból bölcsek, az aktív *nevelők* helyezkednek el, másfelől pedig a passzív befogadóként viselkedő *neveltek*, az alattvalóként kezelt állampolgárok. Persze felmerül a kérdés: nem vagyunk-e túl szigorúak a „nevelőkönyvtárhoz”, akiről jól tudjuk, hogy nemcsak (illetve nem is nagyon) agitált, hanem csendes, személyes példával humanista eszményeket közvetített⁸; aki nem egyszerűen csak irányítgatott és „átnevelt”, hanem hitt – talán túlzottan is – az ízlés fejleszthetőségében és a jó könyv emberformáló erejében, s akinek kezébe egyébként mi – akkori fiatal olvasáskutatók – adtuk az olvasmányajánlási jegyzékek összeállításához segédletként a művek és szerzők vonzástáblázatait. (S akitől talán nemcsak azért fordultunk el, mert korszerűtlenné vált, hanem azért is, mert szégyelljük kicsit, hogy korábban eszményképünk volt...)

A könyvtárosi szerepkör *szolgáltatás- és tájékoztatáscentrikus* felfogásban viszont (ld. 12–14., ill. VIII. sz. motívumcsoport) egy pragmatikus, ugyanakkor jóval demokratikusabb, egyenlő felek kapcsolatára épülő modellt – ld. Katsányi

⁷ Uo.

⁸ Ld. Katsányi Sándor „humanista-nevelő” könyvtárosát: Séta ideáink bölcsőhelye körül = Könyvtáros, 1991. 1. sz.

Sándor „liberális-szolgáltató” könyvtárát⁹ – vélünk felfedezni. Ezek a motívumok a felnőtt népesség egytizedének válaszaiban lelhetők fel (7–8 *mozaikkocka!*), s említésük aránya egyértelműen nő az iskolázottság mértékével és a kulturális aktivitással (ld. 5–7. táblázat).

5. számú táblázat

A könyvtároskép motívum csoportjai		ISKOLAI VÉGZETTSÉG									
		0–7 általános		8 általános		Középisk. és szakmunk. biz.		Főiskola és egyetem		Összesen	
		a*	b*	a	b	a	b	a	b	a	b
I.	Nem tudja; nincs, ill. semmitmondó a válasz (1–4. sz.)	28,5	22,4	19,6	13,7	13,3	9,1	5,1	3,2	18,7	13,4
II.	Pozitív jellegű általánosságok (5. sz.)	3,4	2,7	4,1	2,9	5,6	3,9	5,1	3,2	4,5	3,2
III.	Művelt, okos (6. sz.)	6,8	5,3	12,2	8,6	8,4	5,8	7,6	4,8	8,8	6,3
IV.	Olvasott (7. sz.)	7,1	5,6	13,1	9,2	12,9	8,9	19,0	11,9	11,8	8,4
V.	A kultúrát közvetíti; fejleszti, neveli az embereket (8–9. sz.)	6,4	5,0	11,0	7,7	14,1	9,7	17,7	11,1	11,3	8,1
VI.	Olvasmányokat ajánl (10. sz.)	31,0	24,5	42,8	30,2	44,8	31,1	45,5	28,6	40,3	28,7
VII.	Kikölcsönzi a könyveket (11. sz.)	14,0	11,0	4,5	3,1	8,2	5,6	10,1	6,3	9,1	6,5
VIII.	Egyéb könyvtári szolgáltatásokat végez (főleg tájékoztat) (12–14. sz.)	7,5	5,9	9,8	6,9	2,4	8,6	15,3	9,5	10,5	7,5
IX.	Emberi kapcsolatok (15–16. sz.)	15,7	12,3	18,4	12,9	14,1	9,7	13,9	8,7	15,7	11,2
X.	Segítő jellegű kapcsolatok (17–18. sz.)	6,2	4,8	4,9	3,4	9,0	6,2	10,1	6,3	7,2	5,1
XI.	Nehéz munkakörülmények (19. sz.)	–	–	–	–	0,3	0,2	2,5	1,6	0,3	0,2
XII.	Kritikus hangvétel (20–21. sz.)	0,6	0,5	2,0	1,4	1,7	1,2	7,6	4,8	1,9	1,4
Összesen:		127,2	100,0	142,4	100,0	144,8	100,0	159,4	100,0	140,1	100,0

* a = a kérdezettek százalékában

* b = az említett motívumok százalékában

9 Katsányi Sándor: I. m. = Könyvtáros, 1991. 1. sz.

A könyvtároskép motívum csoportjai		KÖNYVTÁRI TAGSÁG						+	
		Soha nem volt könyvtári tag		Egykoron volt, de már nem tag		Jelenleg is tag		Összesen	
		a*	b*	a	b	a	b	a	b
I.	Nem tudja; nincs, ill. semmitmondó a válasz (1–4. sz.)	41,0	24,4	12,5	8,8	8,7	5,3	18,7	13,4
II.	Pozitív jellegű általánosságok (5. sz.)	2,4	1,9	6,0	4,2	5,3	3,2	4,5	3,2
III.	Művelt, okos (6. sz.)	9,2	7,3	10,2	7,2	4,7	2,8	8,8	6,3
IV.	Olvasott (7. sz.)	7,6	6,0	14,5	10,3	13,4	8,2	11,8	8,4
V.	A kultúrát közvetíti; fejleszti, neveli az embereket (8–9. sz.)	7, 5,5	11,3	8,0	20,5	12,4	11,3	8,1	
VI.	Olvasmányokat ajánl (10. sz.)	28,9	22,7	43,1	30,7	36,8	34,2	40,3	28,7
VII.	Kikölcsönzi a könyveket (11. sz.)	12,5	9,8	7,6	5,4	5,8	3,6	9,1	6,5
VIII.	Egyéb könyvtári szolgáltatásokat végez (főleg tájékoztat) (12–14. sz.)	8,9	7,0	10,2	7,2	14,6	9,0	10,5	7,5
IX.	Emberi kapcsolatok (15–16. sz.)	14,2	11,1	15,7	11,1	18,7	11,3	15,7	11,2
X.	Segítő jellegű kapcsolatok (17–18. sz.)	3,3	2,6	8,8	6,2	11,7	7,1	7,2	5,1
XI.	Nehéz munkakörülmények (19. sz.)	–	–	0,5	0,3	0,6	0,4	0,3	0,2
XII.	Kritikus hangvétel (20–21. sz.)	2,1	1,7	0,9	0,6	4,1	2,5	1,9	1,4
Összesen:		127,2	100,0	141,3	100,0	164,9	100,0	140,1	100,0

* a = a kérdezettek százalékában

* b = az említett motívumok százalékában

A *könyvek kikölcsönzésének* motívumát nem soroltuk ide (11., illetve VII. sz.), mert ez afféle *pons asinorumként* viselkedett: elsősorban azok említették, akiknek iskolai végzettségük nagyon alacsony volt, akik könyvtárt soha nem használtak (5. és 6. tábla), illetve az idős, falusi, kevés könyvű emberek. Összességében a megkérdezettek 9% -a (*6–7 mozaikszem!*) társította a könyvkölcsönzést a könyvtáros fogalmával.

7. számú táblázat

A könyvtároskép motívum csoportjai		A KÖNYVOLVASÁS GYAKORISÁGA									
		Rendszeresen olvas		Időnként olvas		Nagyon ritkán olvas		Nem olvas		Összesen	
		a*	b*	a	b	a	b	a	b	a	b
I.	Nem tudja; nincs, ill. semmitmondó a válasz (1–4. sz.)	5,9	3,8	14,0	9,7	16,4	10,9	31,2	24,2	18,7	13,4
II.	Pozitív jellegű általánosságok (5. sz.)	8,6	5,5	4,3	2,9	2,4	1,7	3,8	2,9	4,5	3,2
III.	Művelt, okos (6. sz.)	7,0	4,5	8,6	5,9	8,2	5,8	10,4	8,2	8,8	6,3
IV.	Olvasott (7. sz.)	15,8	10,1	12,8	8,9	11,6	8,1	9,0	7,1	11,8	8,4
V.	A kultúrát közvetíti; fejleszti, neveli az embereket (8–9. sz.)	17,5	10,3	11,9	8,3	13,5	9,5	6,4	5,0	11,3	8,1
VI.	Olvasmányokat ajánl (10. sz.)	54,9	34,9	43,8	30,4	45,9	31,5	27,5	21,8	40,3	28,7
VII.	Kikölcsönzi a könyveket (11. sz.)	4,3	2,8	10,2	7,1	9,7	6,8	10,7	8,5	9,1	6,5
VIII.	Egyéb könyvtári szolgáltatásokat végez (főleg tájékoztat) (12–14. sz.)	13,0	8,3	12,3	8,6	10,6	8,8	6,6	5,2	10,5	7,5
IX.	Emberi kapcsolatok (15–16. sz.)	13,6	8,8	17,9	12,4	14,5	10,2	15,3	12,6	15,7	11,2
X.	Segítő jellegű kapcsolatok (17–18. sz.)	11,3	7,6	6,8	4,7	8,2	5,7	4,3	3,4	7,2	5,1
XI.	Nehéz munkakörülmények (19. sz.)	0,5	0,3	–	–	1,0	0,7	–	–	0,3	0,2
XII.	Kritikus hangvétel (20–21. sz.)	4,9	3,1	1,7	1,1	0,5	0,3	1,4	1,1	1,9	1,4
Összesen:		157,3	100,0	144,3	100,0	142,5	100,0	126,6	100,0	140,1	100,0

* a = a kérdezettek százalékában

* b = az említett motívumok százalékában

Kapcsolatteremtést elősegítő pozitív tulajdonságokról (kedves, barátságos, bizalmat ébresztő stb.), valamint kapcsolatteremtésre, kommunikációra való *készségről* (15–16.; illetve IX. sz. motívumegyüttes) a minta 16% -a tett említést; a *segítő jellegű* kapcsolatokkal (17–18.; illetve X. sz.) együtt 23%. (Ez mozaikportrékon újabb jelentős felületet, 16 kockát jelent.)

Az emberi kapcsolatok *általános* motívumai (IX.) inkább az alacsonyabb végzettségű és ritkábban olvasó kérdezettek válaszaiban fordultak elő. **Asegítő jellegű** (főleg a pszichológiai vonatkozású) **kapcsolatokról** (a kilencvenes évekre ezek is visszaestek)¹⁰ **főleg a kvalifikált**, sokat olvasó, a jobb ízlésű, sok könyvvvel rendelkező, **fiatal és egészséges válaszadók tettek említést – tehát vélhetően nem azok, akiknek nagy szükségük van erre a segítségre, hanem azok a szociálisan érzékeny embertársaink, akik jobban átlátják az emberi szolidaritás szükségességét**, s feltehetően inkább potenciális segítségnyújtóként jöhetnek számításba. Felmerül a kérdés: vajon azok a rétegek (betegek, öregek, alig olvasók, alacsony iskolázottságúak stb.) *akik valóban rászorulóknak* az információs, lelki és egyéb segítségre, miért nem tudatosítják, miért nem tudják vagy akarják megfogalmazni ebbéli igényüket? *Vajon miért olyan áttörhetetlenek a „Máté-effektus” falai?*

Bár az emberi kapcsolatok két fő motívumcsoportjának (IX. és X. sz.) szociológiai természete, rétegotthonossága jelentősen eltért egymástól, együttesen mégis olyan – vélhetően növekvő – társadalmi igényt fejeznek ki, amely a könyvtár és a könyvtárosi szerepkör *szociális és karitatív* funkcióinak *erősítését* inspirálja.

Ami a *könyvtárosi munka nehézségeit* és kényelmetlenségeit illeti, a jelek szerint nem számíthatunk a társadalom szánakozására (vagyis a társadalom a könyvtárosságot egyáltalán nem tekinti nehéz pályának): a 19., illetve XI. sz. motívum olyan kevés említést kapott, hogy az még egy mozaikkockának is csak a szilánkját tenné ki.

A magyar társadalom könyvtárosképe talán túl is pozitív: a könyvtárosok bizonyos rossz tulajdonságainak, illetve helytelennek tartott módszereinek *kritizálása* (ld. 20–21., ill. XII. motívumcsoport) csak elenyésző mértékben fordult elő (mindössze 1–2 *mozaikkocka!*) és ezen a téren a kilencvenes évek sem hoztak változást. A kritikus hangvétel (amellyel elsősorban a diplomások, a sokat olvasók és a könyvtári tagok körében találkoztunk) tehát nem annyira a könyvtártól való távolmaradás pusztá ürügyeként funkcionál, hanem valóságos (és megszívlelendő) elégedetlenséget fejez ki. A könyvtárkép vizsgálatánál tapasztalt hasonló tendenciára utalva elmondhatjuk: **könyvtárainknak és könyvtárosainknak bárcsak kevesebb távoli tisztelője, s több kritikus partnere lenne!**

Úgy véljük, hogy ez a túlzottan pozitív hangoltság, amennyire hízolgó, annyira korszerűtlen jelenség, s része a már említett paternalista modellnek. Úgy véljük továbbá, hogy a **társadalmi élet szükséges és folyamatban lévő demokratizálódásával együtt a könyvtárügy és a könyvtárosokról alkotott kép is szükségszerűen demokratizálódni fog: az agitatív irányítófunkció helyébe**

¹⁰ Most és később a kilencvenes évekre utaló információk forrása: Vidra Szabó Ferenc: I. m. = Könyvtári Figyelő, 1997, 1. sz.

egyre inkább a szolgáltató-, a sokoldalúan informáló- és a szociális támogatófunkció lép, s a könyvtárosok szigorú tanítónéniből kulturált, empatikus, a kritikát jól tűrő, egyenrangú és segítőkész partnerekké válnak. S végül úgy véljük, hogy **létezik olyan indirekt, a tolerancia és a demokratikus pluralizmus elveit tiszteletben tartó nevelőhatás,** amelyről könyvtáros, ha akarna sem tudna lemondani, **amelyik – pozitív vagy negatív módon – magából a könyvtáros lényéből, viselkedéséből, kommunikációs képességeiből sugárzik, amelynek el-sajátítható mesterségbeli fogásai vannak, de amely egyúttal hivatás.**¹¹

8. számú táblázat

	A könyvtároskép motívumcsoportjai	Könyvtári tagok könyvtárosképeinek eltérései az országos átlagtól*
I.	Ismeretlen, ill. semmitmondó válasz	–8,1
II.	Pozitív általánosságok	0
III.	Művelt	–3,1
IV.	Olvasott	–0,2
V.	Kultúrát közvetít, nevel	+4,3
VI.	Olvasmányt ajánl	+5,5
VII.	Kölcsönöz	–2,9
VIII.	Szolgáltató, tájékoztató	+1,5
IX.	Emberi kapcsolatok	+0,1
X.	Segítő kapcsolatok	+2,0
XI.	Nehéz munkakörülmények	+0,2
XII.	Kritikus hangvétel	+1,1

* Az összes megemléltetett motívum százalékában kifejezett értékek különbségei.

Befejezésül a mozaikkockákból összerakott, a felnőtt társadalom *egészére* jellemző könyvtárosképet vessük egybe azzal a speciális imágóval, amely a *könyvtári tagokra* jellemző. (Vö. a 6. sz. táblázat „Jelenleg is tag”, valamint „Összesen” rovat „b” oszlopait!) Az egyszerűség kedvéért a 8. sz. táblázat csak az országos és a könyvtári tagokra vonatkozó adatsor *eltéréseit* szemlélteti.

¹¹ Ld. erről: Nagy Attila: A személyes érintkezés dimenziói és a könyvtár = Könyvtári Figyelő, 1977. 3–4. sz.

Meglehetősen logikus, hogy a könyvtári tagok könyvtárosképe jóval kisebb terjedelmű fehér foltot tartalmaz, mint az országos kép. De az már meglepetésnek, sőt kellemetlen meglepetésnek számít, hogy **a könyvtárhasználók** – akik tehát közelről ismerik – **kevésbé tartják műveltnek a könyvtárost, mint a távolból szemlélődő társadalom** (ld. III. sz. motívumcsoport.) Ez önvizsgálatra készítő tapasztalat!

Az V. és VI. motívumcsoport műveltségterjesztő, nevelő, olvasmányt ajánló könyvtárostípusa nem fantom és nem brosúrafigura: közöttünk él számos kiadásban. A könyvtárhasználók – nem tudni, milyen mértékben elvárásként, és milyen mértékben tapasztalatként – ezt a típust a társadalmi átlaghoz képest előnyben részesítik (mit sem törődve kifogásainkkal.)

Igaz, a korszerűnek és demokratikusnak nevezett VIII. sz. imágómotívum is egy árnyalattal több említést kapott a könyvtárhasználók körében, de a különbség minimális. (Ugyanígy a segítő kapcsolatok [X. sz.] és a kritika [XII. sz.] motívumainak esetében.)

Tehát a (nem matematikai értelemben) pozitívan értékelhető jelenségek (az I. sz. motívum átlag alatti szereplését leszámítva) nagyon halványan, az inkább negatívan megítélhető eltérések viszont meglehetősen markánsan jelentkeznek a könyvtárhasználók könyvtárosképében. A gyakorlatnak tehát van mit csiszolni és javítani rajta.

VII. AZ OLVASÁSKULTÚRA REGIONÁLIS ÉS FELEKEZETI VÁLTOZATAI

Szociológiai közhely, hogy a társadalomban élő egyén viselkedésmódjait jelentősen befolyásolják különböző rétegekötődései, a társadalmi hierarchiában – egy *vertikálisnak* mondható struktúrában – betöltött pozíciói. Lényegesen kevesebb figyelmet szoktunk fordítani egy másik, ugyancsak a társadalmi környezet részét képező – lényegében *horizontálisnak* nevezhető – rendszerre: a lakóhely, a tájegység, a régió, a „*szűkebb pátria*” hagyományokat, értékeket, gondolkodásmódot, tevékenységeket sajátos egységbe szervező *kulturális miliő-jére*, amelyet a régiek szóhasználatával *genius loci*-nak, vagyis a hely szellemiségének nevezhetnénk. A kérdéskör kulturális vonatkozásait néhány éve Nagy Attilával közösen (és az ő kezdeményezésére) kezdtük el kutatni,¹ s a következőkben az *országos* statisztikákból és a saját felméréseim adatbázisából emelek ki a „*genius loci*” létezése mellett érvelő empirikus bizonyítékokat.

Bevezetésül meg kell még említenem: bár a társadalmi és kulturális jellemzők regionális különbözőségeire meglehetősen sok példát találtunk, a magyar társadalom tudatában – ahogy azt egy 1987-es reprezentatív nemzetközi vizsgálat kimutatta – a közelmúltban táji-regionális eltérések kérdése csak elenyésző jelentőséggel bírt.²

1. Adalékok Kelet- és Nyugat-Magyarország regionális kultúrájához

Dolgozatunk egy korábbi helyén (a II/5/b fejezetben) már adtunk némi vázlatos képet Magyarország „olvasás-térképéről”, vagyis az ország különböző tájegységeinek eltérő olvasási aktivitásáról. Tapasztalhattuk, hogy a két végpontot – nemcsak földrajzilag, hanem az olvasási teljesítményeket illetően is – az ország nyugati és keleti széle jelentette. Ezért ezt a két régiót vettük górcső alá.

1 Gereben Ferenc–Nagy Attila: Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez = Jelkép, 1991. 3–4. sz.; (ugyanők:) Regionális kultúrák? Adalékok Nyugat- és Kelet-Magyarország kulturális arculatához = Vasi Szemle, 1992. 4. sz.

2 Arra a kérdésre, hogy a boldogulás szempontjából mennyire fontos az, hogy az ember az ország melyik részéből származik, a magyar kérdezetteknek csak 4% -a válaszolta, hogy alapvetően vagy nagyon fontos. 9 ország közül 6-ban tartották fontosabbnak a regionális eltéréseket, mint Magyarországon. (Elsősorban Olaszországban: 12%.) Ld.: Kolosi Tamás: Egyenlőtlenség-tudat nemzetközi összehasonlításban. In: Társadalmi riport 1990. I. m. 380. p.

Két országos reprezentatív vizsgálatunk (1978, 1985/86) adatbázisából elkülönítettünk egy nyugati³ és egy „keleti” csoportot,³ és lehetőség szerint *komplex* (rétegződésre, értékrendre, vallásosságra, olvasásra stb. kiterjedő) vizsgálat tárgyává tettük őket.

A két régió lakosságának *rétegszerkezete*, ha nem is drámai mértékben, de eltért egymástól: az észak-nyugat dunántúli megyékben több volt az értelmiségi, a szellemi dolgozó és általában a képzett ember, mint a kelet-magyarországi régióban; az utóbbiban viszont több mezőgazdasági fizikai dolgozót és nyugdíjast találtunk. A területi statisztika megerősíti a mintáink összetételében észlelt tendenciákat: az általunk észak-nyugat dunántúlinak nevezett megyékben (Győr-Moson-Sopron, Vas, Veszprém és Zala) együtt a fizikai és szellemi dolgozók hányadosa 1989-ben 3,6 volt, míg a három keleti megyében (Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) átlagosan 4,2 fizikai dolgozó jutott egy szellemi foglalkozására.⁴ Végül 1989-ben az összes munkavállalónak Nyugat-Magyarországon 45% -a, Kelet-Magyarországon pedig 37% -a dolgozott az iparban; a mezőgazdaságban pedig – „nyugat” – „kelet” sorrendben – 22% illetve 31%.⁵

A) „NYUGATI” ÉS „KELETI” OLVASÁSI SZOKÁSOK

A 18 éven felüli népességet megcélzó vizsgálataink az olvasáskultúra megannyi mutatóját ugyancsak a nyugati megyékben találták jobbnak. Hozzunk fel néhány példát. Ahogy az 1. sz. táblázatból is kitetszik: **a nyugati régióban az olvasás fehér foltjai szűkösebbek, s az emberek hajlamosabbak többféle olvasmányfajta intenzívebb olvasására.**

3 1978-ban – országosan 50 település közül – az alábbiak kerültek az *északnyugat-dunántúli* régióba (betűrendben): Ajka, Csabrendek, Császárszék, Egyházasrádóc, Győr, Keszthely, Neszke, Sárköz, Sümeg, Szeleste, illetve az e helységekben élő 155 kérdezett. 1985/86-ban 100 településen folyt a kérdezés; az északnyugati régióba ezek közül négy megye (*Győr-Moson-Sopron, Vas, Veszprém, Zala*) 21 helysége került (ld. a megyék neve szerint a Függelékben), összesen 127 fővel.

A *kelet-magyarországi* régióba 1978-ban Baktalórántháza, Debrecen, Eperjeske, Gesztér, Kisvárd, Nyíregyháza, Ömböly és Tiszalök 129 polgára; 1985/86-ban pedig Békés, Hajdú-Bihar valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék 16 települése szerepelt, 139 fővel.

A következőkben – általában külön évszám feltüntetése nélkül – elsősorban az 1985/86-os vizsgálat adatait fogjuk idézni, az 1978-as felmérés adatait pedig (minden esetben az évszám feltüntetésével) kiegészítő szerepkörben fogjuk felhasználni.

4 *Területi statisztikai évkönyv 1989. Bp., 1990. KSH* 24. p. adatai alapján.

5 Uo.

Olvasótípusok	Az észak-nyugat dunántúli régió 18 éven felüli megkérdezettjeinek százalékában (N= 127)	A kelet-magyarországi régió 18 éven felüli megkérdezettjeinek százalékában (N= 139)
Nem olvas sem sajtót, sem könyvet	2,4	7,9
Többféle sajtóterméket és rendszeresen könyvet is olvas	18,9	12,2

1978-as vizsgálatunk a semmiféle sajtóterméket nem olvasók arányát a nyugati régióban 7,1; a keletiben pedig 14,7 %-osnak találta. A *sajtóolvasás* mennyiségét 1985/86-os felmérésünk során egy 0-tól 5-ig terjedő pontszámmal fejeztük ki, amely egyaránt érzékeny volt a sajtóolvasás gyakoriságára, valamint arra a tényre, hogy a felnőtt kérdezettek milyen fajta sajtóterméket olvastak.⁶ A nyugati régióban a sajtóolvasás mennyiségének összevont átlagos pontszáma 3,38; a keleti régióban pedig 2,80 volt.

Ami a *könyvolvasást* illeti, többféle (mennyiségi) adat egybehangzóan szintén a nyugati régió fölényéről szól. A könyvolvasás gyakoriságának (ugyancsak 0 és 5 közötti) már ismert átlagos pontszáma nyugaton 2,01; keleten 1,46 volt. (1978-ban az ugyanilyen típusú pontszámok – 1,63; 1,36 – között valamivel kisebb volt a különbség.)

A nyugat-magyarországi régióban a felnőtt interjúalanyok 67%-a szokott könyvet olvasni, Kelet-Magyarországon pedig csak 54%-a. (Ebből rendszeren: 19, illetve 12%.) A vizsgálódást e kérdés esetében a 7 éven felüli családtagokra is kiterjesztettük, s ennek alapján elmondható, hogy a nyugati régióban a *7 éven felüli* népesség 72%-a, Kelet-Magyarországon pedig 66%-a nevezhető könyvolvasónak.

A 7 éven felüli interjúalanyokkal megnövelt nagyobb mintaelemszám (nyugati régió: 394 fő; keleti régió: 426 fő) lehetőséget adott olyan háromdimenziós viszonyítások elkészítésére, amelyek egzakt adatokkal tudják alátámasztani, hogy **a nyugati és keleti régió olvasáskultúrájának különbségei nem egyszerűen a nyugati térség urbanizáltabb és iskolázottabb voltából adódnak.** Azt tapasztaltuk

6 A napilapolvasás kapta a legkevesebb, a folyóirat-olvasás pedig a legtöbb pontot, s ezeken belül még elkülönítettük a ritkábban, valamint a gyakrabban olvasókat – az utóbbiaknak magasabb pontszámot adva. Az összevont pontszám 0 volt, ha a kérdezett se napilapot, se hetilapot, se folyóiratot nem olvasott; 5-ös pontszámot pedig az kapott, aki mindhárom fajta sajtóterméket rendszeresen olvasta.

ugyanis (ld. 2. sz. táblázat összeállítását), hogy *azonos iskolázottsági fokon és azonos településtípus esetén is rendre nagyobb a nyugat-magyarországi régió olvasóinak aránya, mint a keleti országrészé. Tehát a „nyugati” városlakó közelebb áll a könyvhöz a „keleti” városlakónál, s ugyanígy* (a kis különbség miatt fogalmazunk így:) **valószínűleg a „nyugati diplomás a „keleti” diplomásnál.** (Meg kell jegyeznünk, hogy a „nyugati” és „keleti” falu, valamint a „nyugati” és „keleti” alacsony végzettségű polgárok olvasói hányada között jóval nagyobb a különbség.) 1978-as vizsgálatunk is megerősíti fenti tapasztalatunkat: a nyugati régió városaiban 67, a keleti régióban pedig 63%-os könyvolvasói arányt talált; a falvakban pedig – nyugat-kelet sorrendben – 53 és 49%-ot. Nem annyira a konkrét számarányokat tartjuk figyelemreméltónak, hanem a tendencia macacs, egyelőre (1978-ban) szolidabb jelenlétét. Elképzelhető, hogy az egyes „keleti” és „nyugati” településtípusok kulturális teljesítőképessége között nemcsak a hetvenes és a nyolcvanas évek között nőtt meg a különbség, hanem *az olló két szára azóta is (vagy csak azóta igazán!) szétnyílóban van.*

2. számú táblázat

Társadalmi csoportok	Északnyugat-dunántúli régió 7 éven felüli megkérdezettjei közül a <i>könyvolvasók</i> százalékos aránya (N= 394)	Kelet-magyarországi régió 7 éven felüli megkérdezettjei közül a <i>könyvolvasók</i> százalékos aránya (N= 426)
Városlakók	84,5	75,3
Kétezer lakos alatti kis- községek lakosai	75,3	49,3
Diplomások	99,0	96,5
8 osztálynál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők	57,3	46,8

Felmerül a kérdés, hogy melyek lehetnek azok a tényezők, amelyek a „nyugati” és a „keleti” város, illetve a „nyugati” és a „keleti” falu kulturális különbségeit előidézik, s amelyek pl. a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségű „nyugati” és „keleti” réteg kulturális mentalitását oly jelentős mértékben elkülöníti egymástól. Ennek feltárására célzott vizsgálatok lennének szükségesek, amelyek a helyi társadalmak foglalkozási és nemzetiségi szerkezetét (pl. a roma lakosság részarányát), civilizációs és infrastrukturális viszonyait, valamint az életmód, a mentalitás és az értékrend esetleges eltéréseit stb. mind görcső alá venné. (Az utóbbira – az értékrend regionális jegyeinek vizsgálatára – a következő fejezetben kísérletet is teszünk.)

A könyvolvasásnak arra a változatára is rákérdeztünk, amely nem a könyv végigolvasását célozza, hanem csak *beleolvasást*, tájékozódó belelapozást jelent. E könyvhasználati mód tekintetében is különbséget találtunk a keleti és a nyugati régió között. Nyugat-Magyarországon a megkérdezettek 64% -a, a három kelet-magyarországi megyében pedig 50% szokott belelapozni könyvekbe; s ebből 14, illetve 9% szokott *gyakran* élni ezzel a könyvhasználati formával.

Ami a felnőtt kérdezettek *olvasói érdeklődését* illeti, ha nem is túl jelentős, de jellegzetes különbségekről tudunk beszámolni. A kurrens (éppen vagy legutoljára olvasott) olvasmányok között a XX. sz. első felében keletkezett irodalom Kelet-Magyarországon bizonyult népszerűbbnek (a kurrens olvasmányok 16% -át tette ki, szemben a nyugati országrész 11% -os adatával); míg a hetvenes-nyolcvanas évek (viszonylag friss) könyveit inkább a nyugati régióban olvasták (49% , 43% -kal szemben). Egy másfajta megközelítés szerint – ugyancsak a kurrens olvasmányok sorában – a szórakoztató irodalom direktebb és indirektebb válfajait (a „lektűrt” és a „bestsellert”), valamint az ismeretközlő olvasmányokat inkább a nyugati régió preferálta (37–31% , illetve 28–23% arányban); míg a XX. századi realista irodalmat inkább a keleti régióban olvasták (21% , 13% -kal szemben).

A különböző olvasmánytípusok közül a krimet, a kalandregényeket, a sport- és játékkönyveket a nyugati országrészben inkább olvasták mint a keletiben; a dokumentum-könyvek, a (felnőttek által olvasott) gyermek- és ifjúsági művek, valamint a történelmi és társadalmi regények pedig inkább a keleti régióban voltak népszerűbbek. (Az életrajzi regény, a sci-fi, az útleírás, a vers stb. kb. egyforma olvasottságú – illetve a két utóbbi olvasmányfajta esetében: olvasatlanságú – volt a két régióban.)

A már ismert olvasói ízléskategóriák alkalmazása a fentiekhez erősen hasonló tapasztalatokhoz vezetett (ld. a 3. sz. táblázatot): **a klasszikus (realista) irodalmat és a romantikát Kelet-Magyarországon kedvelik jobban, míg a bestseller és a lektűr irodalom, valamint a non-fiction valamelyest a nyugati országrészben népszerűbb.** (Az értékes kortárs irodalom mindkét régióban egyformán alárendelt szerepet játszik.)⁷ Vagyis a „*keleti ízlés*” esztétikai érték tekintetében (amennyire ezt mi mérni képesek voltunk) nem alacsonyabb szintű (sőt!) a nyugatinál, viszont egyértelműen *hagyományörzőbb*, ha úgy tetszik:

⁷ 1978-ban ugyanezen ízléstípusok nyugat- és kelet-magyarországi aránya a fentiektől némileg eltérően alakult: a „bestseller” és a „lektűr” kategóriákban nem mutatkozott különbség, s a „modern” ízlésformáció százalékos arányát pedig egyértelműen a nyugati régióban találtuk magasabbnak (7% -osnak, 3% -kal szemben). A legnagyobb különbség azonban 1978-ban is (akárcsak 1985/86-ban) a „klasszikus” ízléstípusban mutatkozott „kelet” javára (31% –17%). Ez utóbbi tény arra enged következtetni, hogy a keleti és a nyugati régió közötti ízléskülönbség legfontosabb eleme az *irodalmi hagyományhoz való viszony*.

konzervatívabb. (Hadd jegyezzük meg itt per tangentem: ezek az ízléstendenciák – kelet felé tovább haladva – a határokon túli magyarság olvasáskultúrájában még erősebben jelentkeznek – ld. következő fejezetet!)

A nyugati régió magasabb teljesítménye nemcsak az olvasás mennyisége, hanem a **könyvgyűjtési aktivitás terén is kimutatható**. Míg a nyugat-magyarországi családok átlagosan 217 kötetes házikönyvtárral rendelkeznek, a kelet-magyarországiak 187 kötetel. A „nyugati” családok 83% -ában (1978-ban: 78 % -ában) találtunk könyvvásárló családtagot, a „keletieknek” 79 (1978-ban: 62) százalékában. (A különbségek e téren tehát *csökkenőben* vannak!)

A *könyvtartás* tekintetében is érvényes az olvasási szokások terén észlelt tendencia: **Nyugat-Magyarországon a kérdezettek 21%-a, Kelet-Magyarországon pedig 14%-a volt beiratkozott könyvtári tag**. A keleti országrész könyvtárak iránti lanyhább érdeklődését egyrészt kisebb olvasási aktivitásukkal, másrészt viszont a keleti országrész rosszabb könyvtári ellátottságával magyarázhatjuk.⁸

3. számú táblázat

Olvasói ízléskategóriák	18 éven felüli könyvolvasók százalékos megoszlása	
	ÉNY-Dunántúl	Kelet-Magyarország
„Modern”	4,7	4,0
„Klasszikus” (realista)	16,5	21,3
„Bestseller I” (értékes művek társaságában)	20,0	17,3
„Bestseller II” (Önmagában vagy lektúrral)	15,3	14,7
„Romantikus”	14,1	17,4
„Lektúr”	24,7	21,3
„Ismeretközlő” (önmagában)	4,7	2,7
Meghatározhatatlan	–	1,3
Összesen	100,0 (N = 85)	100,0 (N = 74)

Végül bemutatunk egy olyan adatsort (ld. 4. sz. táblázat), amely bizonyítja, hogy a fentebb tapasztalt kulturális különbségek érvényesülési köre szélesebb az olvasáskultúránál: az 1989-es **művelődéskiadások összege minden fontosabb társadalmi rétegen belül ugyancsak a nyugati régióban volt a magasabb**.

⁸ Ld.: *Településeink könyvtári ellátása 1990*. A tanácsi könyvtárak statisztikai adatai: Budapest, OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1991. 7. p.

*A művelődésre, üdülésre, szórakozásra fordított, egy főre jutó kiadások
1989-ben**

Régiók	Munkásosztályba sorolt rétegek	Nagyüzemi parasztság	Értelmiségi és egyéb szellemi
Nyugat-Dunántúl**	5422 Ft	3646 Ft	8394 Ft
Észak-Alföld***	4108 Ft	3047 ft	7644 Ft

* Forrás: Területi statisztikai évkönyv 1989. I. m. 65. p.

** Az idézett Területi statisztikai évkönyv régió-beosztása némileg eltér a miénktől: a nyugati régióban Győr-Sopron, Vas és Zala megyék adatai szerepelnek.

*** A keleti régió megyéi jelen esetben: Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok.

B) REGIONÁLIS ÉRTÉKREND?

A II/7. fejezetben már megismert nevelési értékeket és a Rokeach-teszt cél- és eszközértékeit újból „mozgósítjuk”, ezúttal regionális – „kelet-magyarországi” és „nyugat-magyarországi” – bontásban. (Ld. 5–7. sz. táblázat.)

Vizsgáljuk meg az 5. sz. táblázat adatai alapján, hogy mely értékelveket említették meg inkább a nyugati, s melyeket inkább a keleti régióban. (A százalékos adatokból indulunk ki, de közülük csak azokat vesszük figyelembe, amelyeknek a pontszámos adatok legalábbis nem mondanak ellent.) A *dunántúli régióban* az „udvariasság” (4. sz.), az „emberismeret” (5. sz.), a „könyv és az olvasás szeretete” (6. sz.), a „tolerancia” (11. sz.), a „politika iránti érdeklődés” (12. sz.), a „művészetek kedvelése” (13. sz.), a „vallásos hit” (15. sz.), és a „tévénézés mérséklésének” (16. sz.) említése számottevően magasabb, mint a keleti országrészben. Ehhez az értékegyütteshez vegyük hozzá még azokat a cél- és eszközértékeket, amelyek a Rokeach-teszt alkalmazásával – megbízható különbségekkel – ugyancsak inkább „nyugati” értékeknek bizonyultak (6. sz. táblázat): „szabadság”, „egyenlőség”, „kellemes élet”, illetve „jókedélyű”, „szavahihető”, „tisztá”, „udvarias”, „szeretetteljes” és „megbocsátó”.

A *keleti megyékben* a nevelési értékek közül a következők szereztek jelentősebb előnyt: „lelkiismeretes munkavégzés” (1. sz.) és az „egészséges életmód” (2. sz.). Ezeket a következő (Rokeach-féle) cél- és eszközértékek (7. sz. táblázat) egészítik ki: „anyagi jólét”, „munka öröme”, valamint: „törekvő”, „értelmes”, „logikus gondolkodású”, „fegyelmezett”, „engedelmes” és „segítőkéss”.

A nyugati és keleti országrész tehát az értékválasztás terén is meglehetősen eltérő arculatot mutat. „Nyugaton” a **posztmaterális, humanisztikus és esztétikai töltésű értékeket preferálják**: az ismeretekre, művészeti alkotások-

ra, közéletre és a mások véleményére való nyitottságot, az elvont (polgári) eszményekhez való ragaszkodást, az emberi kapcsolatok lágyabb, udvarias, a vállalásos szellemhez közelálló („szeretetteljes”, „megbocsátó”) hangszerelését. Mindez a jelek szerint egész jól összefér **némi hedonisztikus hajlammal**: a kellemes, örömteli élethez és a jókedélyhez való vonzódással.

5. számú táblázat*

Nevelési értékelvek választása a nyugati és a keleti régióban

Rang-hely	Nevelési értékelvek (Az „összesen” említések	A 18 év fölötti válaszadók adatai				
		Összesen (%)	Ebből			
			Nyugat-magyarországi régió		Kelet-magyarországi régió	
			%	0–5 pont	%	0–5 pont
1.	Munkáját rendszeren és lelkiismeretesen végezni	90,7	90,3	4,51	95,7	4,49
2.	Egészséges életmód	85,3	82,3	3,50	89,9	3,99
3.	Pénzzel takarékosan bánni	76,9	80,6	3,29	79,0	3,41
4.	Udvariasság és jó magaviselet	75,4	79,0	2,56	68,1	2,57
5.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	55,3	61,3	1,71	55,1	1,70
6.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	52,1	54,8	1,22	44,9	0,83
7.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	50,8	53,2	1,46	52,9	1,59
8.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	49,0	47,6	1,30	47,1	1,30
9.	Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	44,2	45,2	1,34	40,6	1,41
10.	Szerénynek és tartózkodónak lenni	42,6	41,1	1,18	44,9	1,09

* A táblázat *százalékos* adatai azt fejezik ki, hogy a válaszadóknak mekkora hányada említette meg az adott nevelési értékelvet. Mivel először mindenki tetszés szerinti számú elvet nevezhetett meg, ezek a számok kategóriánként eltérhettek. (Pl. Nyugat-Magyarországon átlagosan kb. 8,1; a keleti országrészben pedig kb. 7,5 értéket említettek, tehát nyugaton elvileg minden érték valamivel esélyesebb volt.) A közös nevező megteremtése céljából a kérdés második menetében mindenkit a legfontosabb *öt* értéket megnevezésére kértünk fel: ezek azután mind 5 pontot kaptak, míg a többi 0 pontot. A táblázat *pontszám*os adatai tehát e pontok 0 és 5 közötti átlagértékei.

Rang-hely	Nevelési értékelvek (Az „összesen” említések	A 18 év fölötti válaszadók adatai				
		Összesen (%)	Ebből			
			Nyugat-magyarországi régió		Kelet-magyarországi régió	
			%	0–5 pont	%	0–5 pont
11.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	32,8	37,9	0,65	31,2	0,69
12.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	29,2	33,1	0,57	26,1	0,43
13.	Kedvét lelni a művészetekben	25,6	33,1	0,41	17,4	0,18
14.	Technikai szakértelem, a modern technika értéke	25,2	29,0	0,28	22,5	0,47
15.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	21,2	26,8	0,73	19,8	0,69
16.	A sok tévénézés mérséklése	15,9	16,9	0,28	13,8	0,07
	Összesen:	772,2	812,2	–	749,0	–
	N =	924	124	–	138	–

A „keleti” értékvilág – úgy tűnik – egészen más jellegű: **sokkal keményebb, anyagelvűbb és racionálisabb**. Úgy is mondhatnánk, hogy a nyugati értékrend *moll*-jellegével szemben kifejezetten *dúr*-hangszerelésű: a lelkiismeretes munkát, az anyagi javakat, a racionális gondolkodásmódot, a korrekt és kissé hierarchikus emberi kapcsolatokat („felelősségteljes”, „fegyelmezett”, „engedelmes” stb.) állítja középpontba. Tehát Kelet-Magyarországon egy meglehetősen szigorú, munka-centrikus életmód-típussal és puritán élet-szemlélettel: a „protestáns etika” értékvilágával találkozunk.

A „keleti” és „nyugati” értékvilágról gyűjtött információink mellé helyezve, említsük meg Kopp Mária és Skrabski Árpád nyolcvanas években regisztrált megfigyeléseit: a nyugat- és közép-dunántúli megyékben mind a neurotikus, mind a depressziós tünetek, de az egyéb betegségek is ritkábban fordulnak elő az átlagosnál (1988-ban pl. Vas és Zala megyében volt a legalacsonyabb a táppénzesek aránya). Az észak-keleti országrészben viszont a nyolcvanas években jelentősen megnőtt a neurotikus tünetek előfordulása.⁹

⁹ Kopp Mária–Skrabski Árpád: Magyar lelkiállapot: I. m. 54., 206. p.

*A nyugati régióban preferált Rokeach-féle értékek rangszámátlagai
és (zárójelben) ranghelyei**

Értékek:	Nyugati régió	Keleti régió
<i>Célértékek</i>		
„Szabadság (függetlenség, választás lehetősége)”	9,12 (8.)	9,58 (10.)
„Egyenlőség (testvériség, mindenki számára azonos lehetőségek)”	9,18 (9.)	10,78 (12.)
„Kellemes élet (örömök, sok szabadidő)”	11,20 (15.)	12,62 (16.)
<i>Eszközértékek:</i>		
„Szavahihető (becsületes, őszinte)”	5,71 (1.)	7,57 (3.)
”Udvarias (jómodorú, jól nevelt)”	7,83 (2.)	9,68 (9.)
„Tiszta (rendes, ápolat)”	8,22 (3.)	10,32 (11.)
”Jókedélyű (vidám, könnyű szívű)”	9,22 (7.)	10,50 (12.)
”Szeretetteljes (ragaszkodó, gyöngéd)”	9,43 (10.)	10,55 (14.)
”Megbocsátó (nem bosszúálló)”	10,46 (14.)	10,92 (16.)

* A Rokeach-féle teszt: 18 cél-, ill. ugyanannyi eszközértékét a kérdezetteknek rangsorolniuk kellett. A ranghely azt mutatja meg, hogy az adott érték rangszám-(besorolási) átlaga a 18 tételes lista hányadik helyéhez volt elegendő. Vagyis: minél *alacsonyabbak* ezek a számok, annál *népszerűbb* az adott érték.

*A keleti régióban preferált Rokeach-féle értékek rangszám átlagai
és (zárójelben) ranghelyei (Ld. 6. sz. táblázat lábjegyzetét)*

Értékek:	Nyugati régió	Keleti régió
<i>Célértékek</i>		
„Az elvégzett munka öröme (teljesítmény, hasznosság)”	8,82 (6.)	8,00 (5.)
„Anyagi jólét (jómód, bőség)”	9,11 (7.)	8,59 (7.)
<i>Eszközértékek:</i>		
„Értelmes (gondolkodó, intelligens)”	8,68 (6.)	6,77 (1.)
„Segítőkéz (mások jólétéért dolgozik)”	9,22 (8.)	7,70 (4.)
„Fegyelmezett (önuralommal rendelkező)”	9,29 (9.)	8,73 (6.)
„Törekvő (szorgalmas, vinni akarja valamire)”	9,49 (11.)	9,13 (7.)
„Engedelmes (kötelességtudó, tisztelettudó)”	10,27 (13.)	9,69 (10.)
„Logikus gondolkodású (ésszerű)”	12,13 (17.)	10,53 (13.)

A *testi-lelki* egészség, az *értékrend* és a *kulturális miliő* minősége között – még ha a korrelációk és az ok-okozati viszonylatok pontos hálóját felrajzolni nem is tudjuk jelenleg – minden bizonnyal van összefüggés. Vajon a kultúra és értékrend *felekezeti* variánsait is besorolhatjuk-e ebbe a korrelációs rendszerbe?

C) FELEKEZETI HOVATARTOZÁS

Főntebb a keleti országrész értékszemléletének jellemzésére a Max Weber-i terminust, a „protestáns etika” fogalmát használtuk.¹⁰ Felmerül a kérdés, hogy szoros értelemben vett felekezeti szempontból mennyire jogosan?

1985/86-os reprezentatív vizsgálatunk a négy nyugati megyében megkérdezett felnőttek 79%-át találta katolikusnak (és 7%-át reformátusnak), a három keleti megyében pedig 45% és 42% volt a katolikusok és reformátusok aránya. Vagyis a nyugati régióhoz képest Kelet-Magyarország protestáns jellegűnek, egyes körzeteiben pedig kifejezetten protestáns (református) dominanciájúnak mondható – a „protestáns etika” értékei tehát – feltehetőleg – nem véletlenül lelhetők föl a keleti tájakon.

A nyugati régióban valamivel magasabb volt a megkereszteltek¹¹ és az önmagukat vallásosnak tartók aránya egyaránt. (A vallásosság mérésére Tomka Miklós korábban ismertetett skáláját alkalmaztuk.) A *nyugati régióban* a felnőtt kérdezettek 68%-a, a *keleti országrészben* pedig 64%-a mondta, hogy vagy egyháza tanítása szerint, vagy a maga módján (a két kategória együtt!) *vallásos*. (Meggyőződéses ateistának nyugaton 17%, keleten 20% vallotta magát.) **A keleti régió valamelyest szekularizáltabb jellege** az adatok eltérésének következtessége miatt – a csekély különbségek ellenére – **valószínűsíthető**.

Mielőtt rátérnénk a felekezetek és az olvasáskultúra kapcsolatának vizsgálatára, ismerkedjünk meg 1985/86-os *reprezentatív felmérésünk* felekezeti megoszlást bemutató (nemcsak a két régiót tükröző!) *országos* adataival.

Felnőtt mintánk 1,5%-a nem tudta, hogy meg van-e keresztelve vagy sem, további 4,5%-a viszont tudta, hogy nem. A *megkereszteltek aránya* tehát mintegy 94%-os volt. Ezen belül a legtöbbet – 71%-ot – *katolikusként*, 18%-ot *reformátusként*, közel 4%-ot *evangélikusként*, a fennmaradó 1%-ot pedig vagy más keresztény (kis)egyház tagjaként, vagy izraelitaként jegyezték be. E csoportok körében az olvasás mutatói a 8. sz. táblázat adatai szerint alakultak.

¹⁰ Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Bp., 1982. Gondolat K.

¹¹ A nyugati régióban a kérdezettek 2,4%-a, a keleti régióban pedig 4,3%-a nem volt megkeresztelve.

Felekezet	Könyv olvasók %-os aránya (1985/86)	Könyv olvasás gyakorlásának átlagos pontszáma (0–5)** (1985/86)
Nincs megkeresztelve*	86,4	2,73
Katolikus (római és görög)	65,7	1,96
Református	57,3	1,60
Evangélikus*	50,0	1,28
Országos átlag	64,4	1,89

* A meg nem keresztelték és az evangélikusok csoportja viszonylag kicsi volt (n= 44, ill. 36), így a körükben nyert adatok nem teljesen megbízhatóak.

** 0: nem olvas könyvet; 5: rendszeresen olvas.

A jelek szerint az olvasás szempontjából sem közömbös a felekezeti hovatartozás: **a katolikusok (legalábbis Magyarországon) többen és többet látszanak olvasni, mint a protestánsok.** A jelenséget csak regisztrálni tudjuk, okát nem ismerjük. Az okok közül a főszerepet semmiképpen sem kaphatja az esetlegesen eltérő munkamegosztásbeli és urbanizációs összetétel, ugyanis a katolikusok – ha szellemi, ha fizikai dolgozók – adataink szerint többet olvasnak református rétegtársaiknál (csak az eltérő felekezeti nyugdíjasok vannak egálban). És ugyanez elmondható a különböző településtípusokról is: a városon és a falun élő katolikusok ugyancsak meghaladják város-, illetve falulakó református testvéreik olvasási aktivitását. (A jelenség okának további vizsgálata annál is inkább ajánlatos lenne, mert a *kultúrtörténeti* tények épp a korai anyanyelvi Biblia-fordításokat és azok tömeges olvasását szorgalmazó protestáns felekezetek javára szólnának.)

Szeretnénk adalékokkal szolgálni annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy létezik-e (Magyarországon) tipikus (vagy legalább eltérő stílusjegyekkel jellemezhető) *katolikus és református ízlés*. Hívjuk segítségül már ismert ízléskategóriáinkat, és 1985/86-os reprezentatív vizsgálatunk felekezeti adatait, ismét tekintet nélkül arra, hogy a katolikus vagy református kérdeztettek az ország mely vidéken éltek (ld. 9. sz. táblázat).

A két felekezet között kevés ízléskategóriában van jelentősebb eltérés; **a reformátusok a klasszikusokhoz (főleg a realista klasszikusokhoz) erősebben vonzódnak a katolikusoknál, az utóbbiak viszont a lektűr (tehát a kendőzetlenül szórakoztató célzatú művek) kedvelésében vezetnek.** A reformátusok mérsékeltabb szórakozásvágya a bestsellerek (vagyis a nagy irodalom látszatát keltező, de nem igazán értékes, inkább csak hatásos művek) preferálásában vezető-

dik le. A „református ízlés” tehát – ha úgy tetszik – szigorúbb és egyúttal hagyományőrzőbb, a „katolikus ízlés pedig – bár ezzel tartalmát korántsem fogjuk kimeríteni – valamivel hajlamosabb a hedonizmusra. (Megjegyezzük, hogy itt most az adott ízléskörnek nem a domináns, hanem a különbözőségben megnyilvánuló *jellegzetes* vonásaira szeretnénk rámutatni.)

9. számú táblázat

Olvasói ízléskategóriák	18 éven felüli könyvolvasók százalékos megoszlása	
	Katolikusként	Reformátusként
	bejegyzett kérdezettek	
„Modern”	2,9	3,9
„Klasszikus” (realista)	19,6	26,5
„Bestseller I.” (értékes művek társaságában)	18,5	17,6
„Bestseller II.” (önmagában vagy lektúrral)	16,7	21,6
„Romantikus”	15,0	13,7
„Lektűr”	19,8	10,8
„Ismeretközlő” (önmagában)	5,7	3,0
Besorolhatatlan	1,8	2,9
Összesen:	100,0 (N = 454)	100,0 (N = 102)

1991-es és 1993-as vizsgálataink nem szorosan reprezentatív adatai a két felekezet közötti ízlésbeli eltérést ugyancsak a „klasszikus” kategóriában (a reformátusok javára), és a „lektűr” ízlés-típusban (a katolikusok javára) mutatták a legjelentősebbnek, a jelek szerint a két felekezet ízlés-mentalitásának ezek a legkarakterisztikusabban elkülönülő jegyei. A kilencvenes évek (a reformátusok viszonylag alacsony száma miatt is megbízhatatlanabb) adatai ezen túl a „modern”, a „bestseller II.” kategóriában is katolikus; a színvonalasabb „bestseller I.”, a „romantikus” és az „ismeretközlő” típusokban pedig református előnyt regisztráltak. Ez utóbbi jelenségek általában jól illeszkednek ugyan az alaptendenciákhoz (a romantika és a „bestseller I.” a klasszikusokat preferáló „református ízléshez”, az értékes művekkel kevésbé társuló „bestseller II.” típus a katolikusok „lektűr”-orientációjához), mégis marad bennünk némi bizonytalanság e jelenségek (reprezentatív adatoktól meg nem erősített) igazságtartamát illetően, amelyek ugyanakkor lehetnek az újabb idők fejleményei is.

Mindenesetre szükség van e hipotetikusan felállított két felekezeti ízlés-beállítódás további vizsgálatára, tartalmának differenciálására. De magát a lé-

tezésüket a magunk részéről egyre kétségbevonhatatlanabbnak érezzük: néhány jellegzetes különbség épp úgy kimutatható a *szellemi* és a *fizikai* foglalkozású, valamint a *városi* és a *falusi* katolikusok és reformátusok olvasói ízlése között. Reprezentatív adataink szerint a „klasszikus” ízléstípus előnye – a *reformátusok javára* – a fizikai foglalkozásúak között 8%, a szellemi dolgozók között 5%; falun 6, vidéki városban 7, Budapesten újból 6 százalék. Tehát a különbség minden viszonylatban fellelhető! A „lektűr”-típus (*katolikusok javára* szóló) többlete ugyanebben a sorrendben: 19, 2; és 4, 13 és 7 százalék volt. Figyelemre méltó, hogy a szellemi foglalkozásúak körében mind a két esetben kisebb volt a különbség, mint a fizikai dolgozók között. Vagyis a *kvalifikáltabb rétegekben a feltehetően felekezetiileg motivált kulturális különbségek szolidabb mértékben jelentkeznek*. Több ízléskategóriát, amely minden réteghelyzetben ugyanazon felekezethez kötődne, nem találtunk: a többi vagy nagyon kis különbségeket produkált, vagy hol egyik, hol másik felekezethez mutatott nagyobb affinitást. (Az „ismeretközlő” kategória azonban jobbra a katolikusokhoz kötődött, kivéve az inaktív és a fővárosi rétegeket.)

Háromdimenziós viszonyításaink segítségével se tudtunk igazán továbblépni alapmegfigyelésünkön, nevezetesen, hogy a hagyományörző „klasszikus” ízléstípus inkább a reformátusokhoz, a „lektűr” pedig a katolikusokhoz vonzódik. Igaz, e tételünket jelentősen megerősítettük és érvényességét kitágítottuk.

Ha csak azoknak az olvasóknak az ízlését vesszük górcső alá (ismét a reprezentatív adatokra támaszkodva), akik a katolikusnak, illetve reformátusnak keresztelt emberek közül *vallásosnak* is tartották magukat, lényegében ismét a fenti tendenciákat tapasztaljuk. **A jelek szerint tehát – a felekezeti ízlés tekintetében – nem annyira a hívő vagy nem hívő mivolta a mérvadó, hanem inkább az a művelődéstörténeti (mentálisbeli?) képződmény, amelyet református, illetve katolikus kultúrkörnek vagy kulturális attitűdnek nevezhetünk.** Vagyis itt nem egyszerűen az egyházak, illetve a különböző egyházi szervezetek és intézmények (templomok, lelkipásztorok, szertartások stb.) stílus-különbségéről van szó (arról is), hanem inkább a *család kulturális miliőjéről*, s ennek átörökítő hatásairól. (Mindezzel persze nem akarjuk azt mondani, hogy a vallásosság mértéke közömbös lenne az ízlés szempontjából. A lektűr iránti vonzalom például korántsem a vallásos katolikusok körében, hanem a *vallásilag közömbös* rétegekben a legerősebb – s egyúttal a klasszikusok kedveltsége is ebben az utóbbi rétegben a legalacsonyabb.)

Amit a fentiekben az egyes felekezetekhez csatlakozó ízléskörökként jellemeztünk, főbb vonásaiban feltűnően hasonlít a korábban bemutatott nyugat- és kelet-magyarországi ízlésképletekhez (ld. 3. sz. táblázat). Meglehetősen kontúros kép rajzolódott ki egy hagyományörzőbb, szigorúbb, „*keleti*”-református, és egy kommersziálisabb, játékosabb, könnyedebb „*nyugati*”-katolikus ízlésorientációról. Nem lenne mégsem szerencsés, ha kulturális tekintetben egyszerűen azonosítanánk a két magyarországi égtájat az említett felekezetekkel.

Az egybeesések és a különbözőségek kipuhatolására – reprezentatív felmérésünk adatbázisa alapján – készítettünk egy olyan táblázatot, amely egymás mellé állította a *nyugat-magyarországi katolikusok*, a *kelet-magyarországi katolikusok* és az ugyancsak „*keleti*” *reformátusok* ízlésadatait. (A „nyugati” reformátusokból sajnos nem tudtunk felállítani egy önálló mintacsoportot.)

A 10. sz. táblázatban három – jellegzetes eltéréseket produkáló – ízléskategória százalékos adatait mutatjuk be.

10. számú táblázat

Ízléstípus	Nyugat-magyarországi katolikusok százalékában	Kelet-magyarországi	
		katolikusok százalékában	reformátusok százalékában
„Klasszikus”	15,3	21,9	28,6
„Bestseller I.”	18,1	21,9	10,7
„Lektűr”	27,8	28,1	14,3

A „klasszikus” ízléstípus esetében a földrajzi kelet-nyugat tengely tűnik az erősebb meghatározónak, amelyet felerősítenek a felekezeti vonások: *a hagyományos értékek iránti affinitás kelet felé haladva növekszik*, akár azonos felekezeten (katolikusok!) belül is, de a *református környezet* a keleti átlaghoz képest *is plusz impulzusokkal járul hozzá* a tradicionális ízlés-beállítódás erősítéséhez.

A „bestseller” és „lektűr” ízléskategóriák *inkább a felekezetet*, mint a tájegység által meghatározottak: a katolikusok „nyugati” és „keleti” ága kb. egyforma mértékben favorizálja őket, míg a református magatartás elkülönülően tartózkodónak látszik. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a „bestseller” országos méretekben korántsem tűnt ilyen egyértelműen „katolikus műfajnak” (ld. 9. sz. tábla), mint a – keleti és nyugati – végeken, tehát ezúttal is csak két stabil pont maradt, amelyik minden körülmények között hasonlóan viselkedik: a „klasszikus” és a „lektűr” ízléstípus.

Végül tegyük fel Nagy Attila szavaival a kérdést: „Adataink nyomán óhatatlanul megfogalmazódik egy újabb, akár egy következő vizsgálat indító kérdése is: *hány országból áll össze ez a kis közép-európai haza?* (...) Kérdés, hogy ezek a részben (még vagy már) ma is látható, a regionális kulturális- vallási hagyományokkal nagy valószínűséggel összefüggő jelenségek a pluralizmus jegyében tovább fognak-e artikulálódni, erősödni a következő évek során, vagy éppen a modernizációs folyamatok felgyorsulása következtében az integrációs tendenciák fognak-e felülkerekedni?”¹²

12 Gereben Ferenc–Nagy Attila: I. m. = Jelkép, 1991. 3-4. sz. 33. p.

2. A magyar olvasáskultúra határon túli régiói

Ha az előző fejezet bizonyítani tudta azt a hipotézisünket, hogy a *regionalizmus* – amellet, hogy egy embercsoportnak egy-egy tájegységhez, mint *földrajzi kerethez való kötődése*¹³ – egyúttal egy sajátos *kulturális kapcsolatot* is jelent, vagyis az adott tájegység bizonyos kulturális jellegzetességeinek (hagyományok, értékszemlélet, ízlés, mentalitás stb.) interiorizálását és továbbhagyományozását, akkor értelmes feladat lehet egy *közös anyanyelvhez* tartozó kultúrkör – országhatáron inneni és túli – *regionális változatainak* a kutatása épp úgy, mint egy adott *multietnikus régió sajátos*, több etnikum kultúráját is átható *jegyeinek* feltárása. Mi most az előző feladatot tekintjük magunkénak, az utóbbit – amely ugyancsak fontos – egy másik nagyszabású kutatás vizsgálja.¹⁴

A jelenleg előttünk álló és megválaszolandó kérdés az, hogy a különböző országokban élő, de azonos nyelvet beszélő és hasonló kulturális tradíciókkal rendelkező társadalmi alakulatok a kulturális-értékrendi összetartozásnak és elkülönülésnek jégeit milyen arányban és milyen módon vegyítik.

A határon túli magyarság olvasáskultúrájával – a budapesti Országos Széchényi Könyvtár olvasásszociológiai műhelyében – a nyolcvanas évek első felében kezdtünk el foglalkozni, amikor is szemlézett formában összegyűjtöttük azokat a hatvanas évek dereka és 1982 között megjelent közleményeket, amelyek információval szolgáltak a Magyarország határain kívül élő magyarok olvasás- és könyvkultúrájának helyzetéről.¹⁵

A helyszíni vizsgálódás lehetősége 1991 tavaszán jött el, amikor is a helybeli pedagógus és könyvtáros kollégák segítségével közel azonos időben három ország magyar anyanyelvű felnőtt lakosaival sikerült kitöltetnünk ugyanazt a kérdőívet.

Felmérésünket – az ilyen természetű vizsgálódások sorában elsőként – olyan vidékeken végeztük el, ahol a magyar etnikum túlnyomó többségben él. Így esett a választásunk a szlovákiai *Csallóközre* és a romániai *Erdély* székelyek lakta vidékére, és kontrollként egy *magyarországi* kisvárosra és környékére. Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy ami a magyar nyelvhasználatot, az anyanyelvű iskoláztatást és olvasáskultúrát illeti, a vizsgált régiók teljesítménye potenciálisan jobb, mint az etnikailag vegyes területeken, illetve szórványban élő magyarságé; ez utóbbi közeg viselkedése

13 Joó Rudolf: Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Bp., 1988. Gondolat K. 7. p.

14 Ld.: Éger György: Multietnikus határtérségek Közép-Európában = Régió, 1993. 3. sz.

15 A határon túli magyarság olvasáskultúrája. Összeállítás olvasásvizsgálati és művelődésstatistikai felmérések eredményeiből. (Szerk.: Gereben Ferenc) OSZK. Könyvtártudományi és Módszertani Központ, Bp., 1985.

további kutatásaink tárgya volt.¹⁶ (E felmérések hozadékából e könyvben csak az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolatára vonatkozó eredményeket mutatjuk be a későbbiekben.)

Ami az 1991-es elővizsgálatot¹⁷ illeti, a *felnőtt* (18 éven felüli) *népességet* szondázó mindhárom vizsgálati terep központja egy-egy 20–30 ezer lakosú *kisváros* volt: *Hatvan*, *Dunaszerdahely* (Dunajská Streda) és *Székelyudvarhely* (Odorheiu Secuiesc) mintegy 100–100 megkérdezettel: valamint a környékén *két-két*, egy kisebb (általában néhány száz fős) és egy nagyobb (általában két-három ezer lakosú) *falu*¹⁸ 50–50 fővel, ami országonként kb. 150, mindösszesen pedig 460 kérdezettet jelentett.

Azt már további kutatásoknak kellene feltárnia, hogy a magyarországi katolikus és református felekezet miért éppen e két ízlésképlethez vonzódik oly erősen, mit fejeznek ki ezek az ízlésorientációk az adott felekezet történeti-kulturális hagyományaiból, a művészetekhez fűződő kapcsolatából stb. A többségi katolikus felekezet mindenesetre erőteljesen képviseli a magyar olvasáskultúra két alaptendenciáját, a *kommercializálódást* és a *prakticizálódást* – míg a kisebbségi református felekezet többnyire dacolni látszik ezekkel.

A regionális különbségek tényéről, s az eltérések tendenciájának fő vonalairól – úgy véljük – sikerült megbízható tudósítást adnunk. Láttuk, hogy valóban létezik egy „keleti” és egy „nyugati” Magyarország, s ezek kultúrában, felekezeti jellegben és értékszemléletben egyaránt eltérnek egymástól.¹⁹ (És persze gazdaságilag is, bár e kérdéssel most nem foglalkoztunk.) Bár a nyugati részben, mint láttuk, pl. egyértelműen többet olvasnak, többen járnak könyvtárba és többet költenek művelődésre, mégis messze állna szándékunktól, ha valaki egy *jobb* és egy *rosszabb minőségű* világnak a szembenállását olvasná ki ebből a dolgozatból. Mi kifejezetten az *eltérőjellegretennén*k a hangsúlyt, és a magunk részéről még attól is messzemenően tartózkodnánk, hogy a nyugati régió értékvilágát egyszerűen *polgárosultabbnak* mondjuk a keletinél. Ugyanis a keleti országrész értékszemléletében – mint láttuk – szintén számos „polgári”

16 A folytatásra – immár hét ország (ld. később) magyar nemzetiségű polgárai körében végzett kérdőíves felmérésre – 1992-ben és 1993-ban és – Szlovénia esetében – 1995 végén került sor, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének keretében.

17 Az 1991-es felmérés fontosabb eredményeiről részletesebben ld.: *Gereben Ferenc–Lőrincz Judit–Nagy Attila–Vidra Szabó Ferenc*: Magyar olvasáskultúra határon innen és túl. Bp., 1993. Közép-Európa Intézet.

18 Hatvan környékén: *Rózsaszentmárton és Hort*; a Csallóközben: *Kisudvarnok* (Malé Dvorníky) és *Nyárasd* (Topolnîky); Székelyföldön: *Zeteváralja* (Sub Cetate/Harghita) és *Zetelaka* (Zetea).

19 Itt meg kell jegyeznünk, hogy Európa egészét tekintve az olvasáskultúra jelenségei nem annyira a nyugat-kelet, hanem inkább az észak-dél tengely mentén differenciálódnak, mégpedig – érdekes eltéréssel a hazai tapasztalattól – a túlnyomóan protestáns jellegű északi országok javára.

értéket („protestáns etika”!) találtunk, legfeljebb az mondható el a kétfajta értékrendről, hogy amennyiben polgári vonásokkal rendelkeznek (mint ahogy rendelkeznek), ezek a polgárosodás és a *polgári hagyomány két eltérő változatát* képviselik. Az eltérést bizonyos mértékig magyarázhatja a felekezeti különbözőség is, de még inkább Kelet-Közép-Európa viharos történelme.²⁰

Nem állíthatjuk, hogy felmérési eredményeink reprezentatívak. Ugyanakkor – amennyire csak lehetett – *jellemző kép* kialakítására törekedtünk, s ezért a vizsgálati helyszíneként szereplő városok minden jellegzetes városrészében (centrum, családi házas, blokkházas övezetek, stb.) kijelöltünk egy-egy utcát, ahol véletlenszerűen kiválasztott családokat kerestek fel kérdezőbiztosaink. Reprezentativitásról már csak azért sem lehet beszélni, mert a kérdésés során az aktív (általában középkorú) családtagokat preferáltuk: az egyik családban a férfi családfőt, a másikban a feleséget választva kérdeztünk.

A) ÉRTÉKSZEMLELET

Hatvan és körményének (ez a két falut jelenti) – a nevelési értékelvekkal vizsgált – preferált értékegyüttese *pragmatikusabbnak*, a hétköznapi élethez és a *haszonelvűséghez* közelebb állónak tűnt a másik két régiónál, és nem zárta ki a (főleg praktikus beállítottságú) *információéhséget* sem. Megerősíti mindezt legnépszerűbb öt nevelési értékük listája is (az említések csökkenő sorrendjében): „lelkiismeretes munka”; „egészséges életmód”; „udvariasság”; „tudásszomj”; „takarékoság”. Ha figyelembe vesszük a legkevésbé a magyarországi által említett nevelési elveket (a könyvkultúra és a vallási kötődések viszonylagos kerülését), akkor a fentebb említett pragmatizmus *gyakorlati materializmussá* fokozódik.

Dunaszerdahely és körményének öt leggyakrabban választott nevelési elve a következő volt: „lelkiismeretes munka”; „egészséges életmód”; „érvényesülés”; „udvariasság”; a „könyv és olvasás öröme”. Ha ehhez hozzávesszük a magyarországi mintánál valamelyest, a székelőföldinél pedig jelentősen nagyobb mértékben említett „toleranciát”, valamint azt a tényt, hogy az „udvariasságot és jó magaviseletet”, valamint a „rendbe való beilleszkedést” relatíve épp a csallóköziek választották legkevésbé; a vonzások és taszítások metszéspontján az *érvényesülés vágyát*, a *toleranciát a kultúra* iránti meglehetősen érdeklődéssel, valamint bizonyos mértékű *önérzettel* társító értékvilág körvona-

20 A történelmi múltba pillantott vissza Kósa László (Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen, 1993. Ethnica K.); valamint Molnár Attila (A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása. Debrecen, 1994. Ethnica K.). Mindketten úgy foglalnak állást, hogy a *protestáns etika* klasszikus nyugat-európai változata a XVII–XVIII. századi Magyarországon (a másfajta társadalmi viszonyok, a kálvinizmus peremhelyzete miatt) nem, vagy csak erősen módosult formában tudott megvalósulni.

lai bontakoznak ki. Végül is elmondható, hogy a magyarországi és a csallóközi mintacsoport – ha eltérő arányokkal is – egyaránt a *polgárosuló* jellegű értéksszemlélet vonásainak egyvelegével szolgál.

Nem így a harmadik régió: a *Székelyudvarhelyt és környékét* képviselő megkérdezettek értékrendje a maga munkaszeretetével, alkalmazkodási hajlandóságával és az olvasáskultúra iránti meglehetősen erős, a vallási iránti kifejezetten erős affinitásával; másfelől pedig az információ-éhség és a tolerancia-szint viszonylagos visszafogottságával – nem kevés leegyszerűsítéssel – mint *tradicionális*, „*premodern*” értékvilág jellemezhető.

Az erdélyi magyarok ma is érzékelhető és mérhető tradicionális értéksszemlélete mögött részint a kisebbségi helyzet, másrészt a régió viszonylagos földrajzi elzártsága, és azok a történelmi hagyományok húzódnak meg, amelyek Erdély városiasodását, polgárosulását a XIX. és a XX. században (a szász etnikumot leszámítva) késleltették, s amelyek gazdasági, társadalomszervezeti és kulturális viszonyait (szokásait, folklóráját stb.) is archaikussá tették.²¹

B) MIKET OLVASNAK, KIKET KEDVELNEK?

Ugyancsak 1991-es vizsgálatunk tapasztalatai szerint vizsgálati térségeink között elég jelentős különbségek mutatkoznak az *olvasói érdeklődés és az ízlés terén*. Egy társadalom olvasmányjaiban magának a társadalomnak a sorsa (gondolkodásmódja, értékei, vágyai stb.) is tükröződik. Mi most a hozzájuk közelálló könyvek és olvasmánytípusok számbavételével igazából három régióknak *szellemi arculatának* megismeréséhez szeretnénk hozzájárulni.

Nézzük meg elsőként a *teljes olvasmányanyag* (megközelítőleg 1991 első felében olvasott könyvekről van szó) *struktúráját* (ld. 11. sz. táblázat). Ha az olvasmány *stílusát* tesszük meg az olvasmányszerkezet strukturaló elvének, akkor magyarországi viszonylatban a romantikus, a XIX. és XX. századi realista klasszikusok, továbbá az értékes modern művek erősen apályos helyzetét, valamint a szórakoztató irodalom túlsúlyát tapasztaljuk. **A klasszikusok iránti érdeklődés jóval nagyobb a Csallóközben és főleg a Székelyföldön; a lektűrök és bestsellerek népszerűsége pedig kisebbségi helyzetben** – kivált a Székelyföldön – **sokkal visszafogottabb**. *A legkommerciálisabb régió tehát a magyarországi, s a legkevésbé az a sok tekintetben szigetjellegű Székelyföld*. Az ismeretközlő irodalom minden régióban (a határon túl szinte a nagy hiányok bepótlásának lázában égve) az olvasmányok egynegyedét teszi ki.

A *kedvenc írók* mindhárom listája (ld. 12. sz. táblázat) ugyan Jókai névvel kezdődik, de Hatvan körzetében csak minden negyedik, Csallóközben minden harmadik, és Székelyudvarhelyen és környékén viszont minden második könyvolvasó említette meg a nagy magyar mesemondó nevét. A három

21 E kérdésről bővebben ld.: Kósa László: Erdély néprajza = Kortárs, 1989. 1. sz.

írójegyzék összetételében vannak rokon vonások (az olvasói *múlt* jobban összeköti a három régió olvasóit, mint *jelenük*): vegyülnek bennük a „tegnapelőtti” (klasszikusok), a „tegnapi” (Berkesi, Szilvási, Moldova, Passuth stb.) és egy kicsit már a „mai” (Cook, Kenneth) kedvencek. A „vegyülési arány” azonban korántsem azonos: a magyarországi listán a bestseller-szerzők uralkodnak a klasszikusok szétzilált, egyre jobban háttérbe szoruló csapata fölött; Csallóközben a klasszikusok komoly pozíciókkal rendelkeznek, viszonyuk a lektúr- és bestsellerszerzőkhöz viszonylag kiegyensúlyozottnak mondható; a székelyföldi írólistán pedig – a sorrendben és az említési arányokban egyaránt – egyelőre – a klasszikusok dominanciája érvényesült.

11. számú táblázat

*A legutóbbi olvasmányok összetétele
(A felnőtt könyv olvasók százalékában)*

Az olvasmány stílusa (jellege)	Hatvan és környéke	Dunaszerdahely és környéke	Székelyudvarhely és környéke
	1991		
Romantikus, klasszikus realista	3,8	9,2	8,5
XX. századi realista	14,4	21,0	25,6
Modern (esztétikailag értékes)	1,9	5,0	2,3
Szórakoztató irodalom (krimi, kalandregény, bestseller stb.)	53,9	39,6	33,4
Non-fiction (ismeretközlő)	26,0	25,2	27,1
Nem megállapítható	–	–	3,1
Összesen:	100,0	100,0	100,0

A kommercializálódás és a prakticzálódás magyarországi jelenségei tehát a határokon túl élő magyarság körében, a 90-es évek elején még sokkal kevésbé jelentkeztek, sőt a székelyföldi mintacsoport kiemelkedő módon látszik ragaszkodni az irodalmi értékhez és a hagyományhoz. Míg Magyarországon a könyv ma elsősorban olyan *használati tárgy*, amely egyszerre andalító- és ajzószer, valamint praktikus és profán segédeszköz, addig kisebbségi helyzetben a könyv még jórészt a tradicionális értékrendben gyökerező, a kulturális hagyományt is az *identitástudat erősítésére* felhasználó magatartás vágyteljesítő, mondhatni, *szakrális szimbóluma* – s ez különbségnek nem kevés.

„Kik a legkedvesebb írói?”
(Az említők aránya a felnőtt könyvolvasók százalékában)

Hatvan és környéke (N = 133)		Dunaszerdahely és környéke (N=147)		Székelyudvarhely és környéke (N=146)	
Szerző	%	Szerző	%	Szerző	%
Jókai M.	25,6	Jókai M.	36,7	Jókai M.	50,7
Berkesi A.	12,0	Mikszáth K.	17,7	Mikszáth K.	25,3
Cook, R.	12,0	Szilvási L.	16,3	Tamási Á.	19,2
Móricz Zs.	11,3	Berkesi A.	15,0	Móricz Zs.	15,7
Szilvási L.	11,3	Móricz Zs.	15,0	Sütő A.	15,7
Mikszáth K.	9,0	Gárdonyi G.	12,9	Petőfi S.	12,3
Moldova Gy.	8,3	Kenneth, C.	7,5	Gárdonyi G.	10,3
Nemere I.	7,5	Lovicsek B.	7,5	Christie, A.	9,6
Kenneth, C.	6,8	Moldova Gy.	7,5	Rejtő J.	9,6
Merle, R.	6,0	Móra F.	7,5	Berkesi A.	8,9
Gárdonyi G.	5,3	Rejtő J.	6,8	Hemingway, E.	6,8
Petőfi S.	5,3	Cook, R.	6,1	Arany J.	6,2
Christie, A.	4,5	Dumas, id.	4,8	Dumas, id.	5,5
Fekete I.	4,5	Merle, R.	4,8	Verne, J.	5,5
		Nemere I.	4,8	Passuth L.	4,1
		Remarque, E. M.	4,1	Szilvási L.	4,1

C) AZ OLVASÁSKULTÚRA ÉS A NEMZETI IDENTITÁSTUDAT
KAPCSOLATA²²

Az identitástudatot²³ összetett, „vertikálisan” és „horizontálisan” egyaránt rétegezett fogalomnak tartjuk. Az önmeghatározás egyik – „*vertikális*” – mozzanataként az egyén elhelyezi magát a fokozatosan táguló társadalmi erőterben, tisztázza, hogy milyen kapcsolatot, milyen kötődéseket épít ki vagy fogad el a *társadalmi közösségek különböző formációival*, a kisebb csoportoktól a

²² Az alábbiakban 1991 és 1995 között – határon innen és túl – végzett felméréseim egyik fontos részeredményét ismertetem.

²³ A fogalom részletes körüljárását, szakirodalmának bemutatását és a vonatkozó empirikus adatok elemzését ld.: *Pataki Ferenc*: Az én és a társadalmi azonosságtudat. Bp., 1982. Kossuth K.; és *Csepeli György*: Nemzet által homályosan. Bp., 1992. Századvég K.

nemzeti közösségen át egészen az emberiségig. Az identitás másik – „*horizontális*” – megközelítési módja arra törekszik, hogy a fenti közösségekhez való viszony egymás „mellett” elhelyezkedő különböző *színtereit* (a fogalom operacionalizálása során létrejött indikátorokat), és a viszony *milyenségét* kifejező paramétereket mutassa be.

Az alábbiakban a vertikális szintek közül a *nemzeti identitás* fogalmát emeljük ki, s nemcsak azért, mert jó *köztes* – nem túl egyedi, de nem is túl általános kötődéseket kifejező – kategóriának ígérkezik. Választásunk indokaként több más szempontot is megemlíthetünk. Először talán azt a tényt, hogy vizsgálatunk ugyan hét ország állampolgáira terjedt ki, de a kérdezettek egyazon nemzetiséghez (magyar) tartoznak. Nagy többségük *kisebbségi* sorban él, ami identitásuk megélésének olyan sajátos szituációját jelenti, amely joggal kelti föl a kutatói kíváncsiságot. A nemzeti önazonosság kérdése azonban nemcsak a kisebbségi helyzet aspektusából érdekelt minket, hanem *történelmi* okokból is: a vizsgált hét ország mind abban a közép-európai térségben helyezkedik el, amelyben a kommunizmus évtizedei során a nemzeti érzést – az emberi szabadságjogok egyéb elemeivel együtt – elfojtották, illetve a hatalom érdekeinek megfelelően manipulálták. A Szovjetunió ellenőrzése alól kikerült Közép-Európában joggal merül fel a kérdés: az identitástudat milyen eredménnyel tudta átvészelni a történelmi megpróbáltatásokat?

Főntebb már utaltunk az identitás fogalmának „horizontális” rétegződésére. Vizsgálatunk során az identitástudat három olyan fő alkotórészével foglalkoztunk, amelyek – tapasztalataink szerint – egymással különösen szoros kapcsolatban állnak: 1) a nemzeti hovatartozástudat értelmi-érzelmi-morális *megélésének* (illetve elutasításának) különböző típusai; 2) a nemzeti közösség távlati esélyeiről kialakított (derűlátó, illetve pesszimista) *jövőkép*; és 3) a magyarokról rajzolt (pozitív–negatív) *csoportönkép*. (Természetesen e felsorolással nem merítettük ki az identitástudat horizontális tartományát.) Jelenleg csak az 1. pontban említett nemzeti hovatartozástudattal, illetve ennek az *olvasáskultúrával* való kapcsolatával foglalkozunk. Ezzel az összevetéssel egyrészt az olvasásnak tudatvilágunkra gyakorolt hatásáról szerezhetünk részinformációkat. Másrészt gazdagodhatnak az identitástudatról szerzett ismereteink is azáltal, hogy különböző változatainak viszonylag bizonytalan minőségét az olvasási teljesítményszintek talán valamivel egzaktabb és elfogadottabb minőségeivel mérjük össze. Feltevésünk szerint azok az identitástípusok, amelyekhez általában értékesebb kulturális színvonal társul, önmagukban (mint identitástípusok) is értékesebbek, mint azok, amelyek tendenciaszerűen az olvasáskultúra alacsonyabb (kommerciális) szintjeivel korrelálnak. (Előre kell bocsátanunk, hogy olvasáskultúrán jelenleg a könyvolvasási szokások alapvető mennyiségi és minőségi jellemzőit: az olvasás *gyakoriságát* és a preferált írók és művek együtteseire alapozott olvasói *ízléstípusokat* értjük.)

A kérdőíves felméréssorozat 1991 és 1995 között *hét ország* mintegy 120 településén összesen 2414 felnőtt (18 éven felüli) magyar nemzetiségű személyt érintett. A hét ország (a vizsgált alrégió megjelölésével) a következő volt: (Dél-) Szlovákia, Ukrajna (Kárpátalja), Románia (Erdély), Kis-Jugoszlávia (Vajdaság), Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)²⁴, valamint Magyarország (Budapest nélküli vidék). A megkérdezettek száma országonként (Ausztria és Szlovénia kivételével) 303 és 536 fő között mozgott. (Ld. a 13. sz. táblázat „összesen” sorát!) 1991-es és 1993-as magyarországi felmérésünk e vizsgálat részét képezte, a felmérés már korábban ismertetett módszere (ld. I/3. fejezet) a határon túli helyszínekre is érvényes.

Egy-egy ország mintacsoportjai az azonos kiválasztási szempontok miatt jól összehasonlíthatóak, kivételt csak Ausztria képez (ahol nem az őslakos, hanem az emigráns magyarság megkérdezésére került sor, ráadásul – részben – postai kérdés formájában). A megkérdezettek köre a társadalmi átlagnál valamelyest fiatalabb és iskolázottabb volt, ezért feltételezhető, hogy a felmérés a valóságosnál valamivel jobb képet mutat.

Mielőtt az azonosságtudat és az olvasáskultúra kapcsolatát elemeznénk, meg kell ismerkednünk külön-külön a két fogalom legfontosabb szociológiai paramétereivel. Először hasonlítsuk össze az olvasási szokások országonként mért mutatóit.

A *könyvolvasás gyakoriságára* vonatkozó adatok azt valószínűsítik, hogy a hét ország közül a jelentős regionális kulturális hagyománnyal rendelkező romániai (erdélyi) magyarok a legszorgalmasabb könyvolvasók. (Az audiovizuális médiák használata terén viszont ők álltak az utolsó helyen.) A Jugoszlávia utódállamaiban élő magyarok pedig – ebben nyilván a térségben zajló negatív történelmi folyamatoknak is részük van – kétszerte-négyzerte nagyobb arányban tartózkodnak mindenfajta könyvolvasástól, mint a többi régióban. (Ugyanakkor – talán nem véletlenül – ők a leggyakoribb rádió- és televízió-használók is.) A könyvolvasás mennyiségi mutatója esetében tehát a kisebbségi helyzet nem produkál szignifikáns magatartásformát: a legjobb és a legrosszabb teljesítményt egyaránt kisebbségben élők érték el. A kisebbségi-többségi relációnál fontosabbnak tűnik a lokális kulturális hagyomány és az audiovizuális eszközökhöz való viszony.

A 13. sz. táblázat a nagy olvasmányélmények, kedvenc írók egy-egy olvasóra jellemző együttese alapján létrehozott (korábban már ismertetett) *ízléstípusok* országonkénti megoszlását mutatja be. A XIX–XX. századi (realista) klasszikusok kedvelésén alapuló „klasszikus” ízléskategória Magyaror-

24 A Linzben és Welsben kitöltött mintegy másfél száz kérdőív *Zelliger Erzsébet* nyelv-
szociológus (ELTE) 1994–95-ben végzett munkája volt. E kérdőív néhány kérdése megegyezett
saját kutatásom kérdéseivel, az alábbiakban – ahol lehet – az ezek nyomán nyert adatokat is
felhasználok, *Zelliger Erzsébet* szíves engedelmével.

Olvasói ízléskategóriák
(Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt könyv olvasóinak százalékos megoszlása)
1991–1995

Ízléskategóriák (kedvenc írók és művek alapján)	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-lugoslávia (Vajdaság)	Szlovénia (Muravidék)	Ausztria (főleg Bécs)*	Magyarország (vidék)
„ <i>Modern</i> ” (az értékes kortárs irodalom dominanciája)	4,2	2,4	6,4	6,7	7,6	12,5	5,4
„ <i>Klasszikus</i> ” (a XIX–XX. századi realista klasszikusok dominanciája)	23,2	35,9	35,3	37,8	34,8	32,8	14,2
„ <i>Bestseller I.</i> ” (a „nagy irodalom” látszatát keltő félművészi, ill. állművészi irodalom dominanciája – értékes művek társaságában)	17,4	10,4	15,7	17,7	9,1	18,7	16,3
„ <i>Bestseller II.</i> ” (bestseller kedvencek önmagukban, ill. <i>szórakoztató</i> irodalom társaságában)	23,4	11,1	13,8	10,5	4,5	4,7	22,2
„ <i>Romantikus</i> ” (a XIX. századi romantika dominanciája)	13,7	17,5	16,3	12,9	18,2	4,7	10,6
„ <i>Lektűr</i> ” (a szórakoztató irodalom direkt műfajainak dominanciája, esetleg romantikával)	12,1	16,7	9,7	8,1	6,1	4,2	20,4
„ <i>Ismeretközlő</i> ” (kizárólagosnak tűnő non-fiction érdeklődés)	4,4	4,4	1,9	5,7	18,2	20,3	9,6
Besorolhatatlan	1,6	1,6	0,9	0,6	1,5	2,1	1,3
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	431	251	484	209	66	64	387

* Az ízléskategóriákba való besoroláshoz szükséges kérdéseket 1993-ban csak a Bécsi Napló olvasóinak tettük fel, akik főleg Bécsben éltek.

szágon érte el a legalacsonyabb arányszámot, hátulról a 2. helyen pedig a szlovákiai magyarság áll. A kevésbé értékes szórakoztató irodalom preferálását jelentő ízléstípusok („Bestseller II.”; „Lektűr”) az anyaországban voltak a legnépesebbek (a „Bestseller” tekintetében a szlovákiai magyarsággal holtversenyben), a „Romantikus” kategória viszont Magyarország határain kívül volt (Ausztriát leszámítva) mindenütt népszerűbb. Ismét, immár szélesebb összefüggésrendszerben tapasztalhatjuk, hogy **a kisebbségi helyzet erősen felértékeli a kulturális tradíciók, a klasszikus irodalmi értékek szerepét.** Az anyaország viszont könnyebben enged a kommercialitások csábításának, valamint (az ausztriai és szlovéniai magyarok példáját követve) a non-fiction modernizációs vonzerejének.

14. számú táblázat

*„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”
(Tartomelemzéssel feltárt válaszmotívumok előfordulása
hét ország magyar nemzetiségének százalékában)*

Válaszmotívumok	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpát-alja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nincs semmilyen válasz	3,9	3,3	3,5	2,2	7,6	5,4	4,1
Nincs érdemi válasz (nem tudja stb.)	3,7	2,6	3,9	2,8	1,0	4,0	5,4
Rossz érzés, semmi jót nem jelent (elszenvedő attitűd-del)	1,3	2,3	2,4	4,7	2,9	4,9	4,3
Közömbös, semmi különös („mindegy, mi vagyok” stb.)	5,0	2,3	7,6	10,9	6,7	9,4	5,6
Természetes adottság	16,8	17,2	6,7	20,6	26,7	9,4	17,2
Tartozni egy szűkebb közösséghez (családhoz, településhez, tájhoz stb.)	5,6	1,0	3,5	2,5	1,9	4,1	14,4
Tartozni egy tágabb közösséghez (etnikumhoz, nemzethez, hazához stb.)	4,3	3,0	3,9	4,1	11,4	14,4	15,7
Anyanyelvi összetartozás	11,7	6,6	12,1	13,1	15,2	8,1	8,8
Kulturális, történelmi hagyomány, (vallási) szokások, sajátos gondolkodásmód	8,4	10,2	13,6	13,7	13,3	19,3	8,4
Büszkeség, önérzet	17,1	27,7	17,4	13,4	15,2	17,0	8,4

Válaszmotívumok	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpát-alja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Egyéb pozitív jellegű érzés (öröm, boldogság, hazaszeretet stb.)	31,7	33,7	27,4	29,4	30,5	33,2	26,6
„Itt élned, halnod kell” („itt születtem, itt kell meghalnom” stb.)	7,6	6,6	5,2	7,5	1,9	2,2	14,0
Feladat, felelős cselekvés, az áthagyományozás kötelezettsége	8,0	12,3	21,1	8,8	17,1	12,6	8,4
Nehézségek, hátrányos helyzet vállalása, harc a fennmaradásért	7,3	12,2	23,3	15,0	3,8	4,1	5,2
Együtt:	132,4	145,0	151,6	148,7	155,2	148,1	149,5
N =	463	303	536	320	105	223	464

A *nemzeti azonosság-tudatot* vizsgáló alapkérdésünk így szólt: „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” A nyitott kérdésre adott spontán válaszokat utólag kategorizáltuk, illetve tartomelemzéses módszerrel dolgoztuk fel (ld. 14. sz. táblázatot). Ha az említett táblázatban tüzetesen megvizsgáljuk az identitás-tudat különböző alkotóelemeit, s elvonatkoztatunk a nem túl magas arányú hiányos, negatív és közömbös válaszoktól, akkor láthatjuk, hogy a nemzetiségi kötődés, az összetartozás fix pontjait egyrészt az *anyanyelv és a kulturális, történelmi, vallási hagyományok* jelentik (főleg az Erdélyben, Vajdaságban és Ausztriában élő magyarok körében); másrészt – leginkább Kárpátalján – a *pozitív hangoltságú emóciók* (pl. büszkeség); továbbá (főleg Erdélyben) az olyan *tevételes erkölcsi elkötelezettség*, amely a nemzeti identitást – akár nehézségek vállalása árán – feladatként, vállalásként, a *fennmaradásért folytatott küzdelemként* éli meg. Mindez azt is jelenti, hogy a nemzeti identitás fogalmának – a Közép-Európában élő magyar népcsoportok körében – elsősorban *nem etnikai* (tehát nem a vérségi leszármazást és összetartozást hangsúlyozó) jelentése van, sokkal inkább a *kultúrához* és az *érzelmeik világához* (ezen belül is főleg a saját identitást erősítő, *pozitív* jellegű érzelmekhez), valamint a *morális szférához* kötődik. (Dolgozatunkban ezért beszélünk következetesen *nemzeti* és *nem etnikai* identitás-tudatról!) A válaszok kulturális–emocionális–etikai tartalma lényegesen erősebben érvényesült a Magyarországon kívül élő *kisebbségi* magyar népcsoportok körében, mint az anyaországban: az említett tényezők mintegy a kisebbségi helyzet tipikus (az önazonosság- és önértéktudatot erősítő–védel-

mező) „kellékeinek” mutatkoztak. (E tendencia „meghosszabbításaként” *szórvány*-szituációban az identitás-vállalás főntebb említett pozitív formái rendre nagyobb említésszámot értek el, mint a kisebbség védettebb – a tömbszerű együttélés – helyzetében.)

A 14. sz. táblázatban megfigyelhető, hogy a Magyarországon élő megkérdezettek a *valahová* (valamilyen szűkebb-tágabb közösséghez, országhoz, néphez stb.) *tartozás érzésének* kategóriájában jelentősen vezetnek. Ez a kötődés konkrétabb, realisztikusabb és magától értetődőbb, ezért nem is kell hozzá olyan emocionális-etikai elszántság, mint amilyen a kisebbségi magyarok körében találoztunk. Az elmúlt évtizedek alatt Magyarország – többek között a „szocialista internacionalizmusnak” álcázott szovjet nagyhatalmi érdekek miatt – nem tölthette be a segítő-támogató, fontos viszonyítási és kötődési pontot jelentő anyaország szerepét. A szomszédos „többségi” országok pedig – tisztelet a kivételnek – általában nem kezelték egyenrangúként kisebbségeiket, s ezért azok állampolgári identitása lényegében nem terjed túl a lojalitáson. (Ez sem kis dolog!) Ez a két oldalról is érvényesülő „mostohagyermeki” viszony a kisebbségben élő magyarokat hosszú időre „légüres térbe” taszította, és megerősítette azt az érzésüket, hogy nemzetiségük *fennmaradása* a tét. (Válaszaik lépten-nyomon utalnak is erre.) A kisebbség ilyen bizonytalan és szorongatott helyzetében az identitástudat *külsődleges* fogódzói (országhoz, nemzethez tartozás, állampolgári kötődés) leértékelődnek, szétöredeznek, s helyükbe inkább a nemzeti összetartozás bizonyos fontos részjelenségei (nyelv, hagyományok, kultúra), illetve *belső*, intenzív (emocionális és etikai) formái lépnek. Lényegesen nagyobb eltökéltségre van szükség ahhoz, hogy egy nem létező (csak a kollektív tudat töredékeiből úgy-ahogy összeálló) *virtuális* hazához kötődjék az ember, mint egy *valóságos*hoz. Többek között ez magyarázza a kisebbségi identitástudat markánsabb és elkötelezettebb megjelenési formáit.

További tapasztalataink szerint a hiányos, negatív vagy közömbös nemzeti azonosságtudattal inkább az alacsonyabban kvalifikált és inaktív (nyugdíjas, háztartásbeli) rétegekben találoztunk, az identitás tudatosítása és vállalása viszont főleg a kvalifikáltabb (értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozású) rétegekre volt jellemző. Az identitás e rétegspecifikus vonásai is már sejtetni engedik, amit a 15. sz. táblázat összeállítása bizonyossággá avat: az azonosságtudat különböző típusai és az olvasáskultúra szintjei meglehetősen szoros kapcsolatban állnak egymással.

A *negatív*, rossz érzésekkel, averzióval viselt, valamint *közömbös* identitás mind a hét országban nagyon gyenge olvasói aktivitással, és általában a szórakoztató irodalom különböző műfajaira (lektűrre, bestsellerre, romantikára), illetve (kizárólagosan) az ismeretközlő irodalomra koncentráló olvasói érdeklődéssel járt együtt. (Magyarországon – kivételesen – a „modern” értékes irodalmat kedvelők egy része is vonzódott a negatív identitáshoz.)

15. számú táblázat

Az egyes identitástípusok által preferált könyvolvasási szokások (olvasásgyakorlás, ízléstípus)*
(Hét ország magyar nemzetiségű polgárainak válasza alapján)
1991–1995

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia** (Muravidék)	Ausztria** (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Negatív érzés	nem olvasók; ismeretközlő	nem olvasók –	nem olvasók; „bestseller”	nem olvasók; „romantika+lektűr”	– –	nem olvasók –	nem v. alig olvasók; „bestseller II.”, „modern” „ismeretközlő”
Közömbös dolog	nem olvasók; „ismeretközlő”	nem olvasók; „romantika+lektűr”	nem v. alig olvasók; „lektűr”, „bestseller II.”	nem olvasók; „romantika+lektűr”	nem v. alig olvasók –	nem olvasók –	nem olvasók; „lektűr”
Természetes adottság	rendszeres olvasók; „romantikus”, „klasszikus”, („modern”)	nem olvasók; („bestseller”)	időnként olvasók –	nagyon ritkán és időnként olvasók; „klasszikus+modern”	nem v. alig olvasók –	nagyon ritkán (és nem) olvasók	nem v. alig olvasók; „lektűr” („modern”)
A valahová tartozás érzése	nagyon ritkán olvasók; „romantikus”	(rendszeres olvasók); –	– –	rendszeres olvasók; „romantika+lektűr”	gyakrabban olvasók –	nagyon ritkán és rendszeres olvasók –	ritkán (rendszeres) olvasók; „modern” „klasszikus”
Cselekvő felvállalás	gyakrabban olvasók [legkevésbé lektűr]	időnként olvasók; („klasszikus+modern”, „bestseller”)	rendszeres olvasók; „klasszikus”, „bestseller I.”	rendszeres olvasók; „bestseller”, „romantikus”	gyakrabban olvasók –	időnként és rendszeres olvasók; „modern” „klasszikus”	időnként és rendszeres olvasók; „modern” „klasszikus”
Pozitív érzelem	időnként olvasók; „bestseller II.”	nagyon ritkán (és időnként) olvasók; „klasszikus”	nem v. alig olvasók; „klasszikus”	nagyon ritkán olvasók; „klasszikus+modern”, „bestseller”	(gyakrabban olvasók) –	rendszeres és időnként olvasók –	nem, időnként és rendszeres olvasók; „klasszikus”, „bestseller I.”

–: nincs értelmezhető adat.

* Az egyes cellákban látható olvasási teljesítményszintekbe az adott identitástípus képviselői az általosan lényegesen magasabb (általában: legmagasabb) arányban sorolódtak be. (Zárójelbe tettük a mérsékeltbben preferált olvasási szinteket.)

** Ausztriában és Szlovéniában az alacsonyabb elemszámok miatt az ízléskategóriákkal nem készítettünk kereszt táblákat.

Azok között, akik nemzetiségüket *természetes adottságként*, különösebb reflexiót nem igénylő evidenciaként élik meg, már több színű olvasói palettával találkozunk. Azok, akik azonosságtudatukat a *valahová tartozás* érzésében találják meg, ugyancsak kissé elmosódott, hiányos olvasói profillal rendelkeznek.

A vállalt, akár nehézségek és áldozatok árán is tevőlegesen őrzött identitástudat sokkal markánsabb és pozitívabb olvasói arculatot mondhat magáénak. Képviselői minden régióban legalább közepesen, de több helyütt rendszeresen olvasnak könyvet. Ízlésüket illetően főleg a hagyományos irodalmi értékekhez (klasszikusokhoz) vonzódnak, több helyütt ezt a hatásos sikerkönyvek („bestsellerek”), s néhol a modern értékes irodalom kedvelésével egészítik ki.

A pozitív érzelmek (jó érzés, öröm, büszkeség stb.) kíséretében jelentkező identitástípus ugyancsak jól értelmezhető, karakteres, de az előzőnél kevésbé kreatív olvasói magatartással jár együtt. E típus képviselői – úgy tűnik – valamivel kevesebbet forgatják a könyveket (főleg ritkán és közepesen olvasnak), s a fő ízlésirányzatuknak – fej-fej mellett – a „klasszikus” és a „bestseller” mutatkozik.

A rendezett, vállalt identitás, főleg annak cselekvő változata, kedvezni látszik az olvasáskultúra magasabb szintjének (és viszont). Az ilyen identitástípushoz kapcsolódó olvasói magatartásformák egyrészt markánsabbak, másrészt mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt színvonalasabbak. Ami pedig az *elutasított, közömbös identitástudatot* illeti, ez inkább az *olvasáskultúra passzívabb* és (esztétikai értelemben) *érték-hiányos* megjelenési formáival társul. Az identitástudat és az olvasáskultúra kapcsolata tehát – főleg *kisebbségi helyzetben* – jól érzékelhető és egyértelmű tendenciát mutat: pozitív elemeik és hiányosságai – külön-külön – egyaránt hajlamosak az együttes előfordulásra.

Bár az empiria identitás és olvasás *együtt járását* tudta csak bizonyítani, nem lehet kétséges, hogy az összefüggérendszerben – a hatások kölcsönösségét nem tagadva – **a minőségileg és mennyiségileg fejlett olvasáskultúra jelentős szerepet játszhat (főleg kisebbségi helyzetben!) a személyiség és annak társadalmi kötődéseinek megerősítésében: a kiegyensúlyozott, határozott, egyúttal túlzásoktól idegenkedő azonosságtudat kialakításában. A kultúra – jelesül az olvasáskultúra – tehát az identitástudat egyik pilléréként is funkcionál.**

VIII. ÖSSZEGZÉS

Egy olyan empirikus vizsgálatsorozat, amelyik közvetlen felhasználással négy szociológiai felmérés csaknem 2500 belföldi (plusz kb. ugyanennyi határon túli) megkérdezettjétől nyert válaszokkal, s e válaszokból készített több száz számítógépes táblázat sokezer adatával operál, még ha tartózkodik is a teljes adatbázis prezentálásától, óhatatlanul nagy adathalmazmal terheli meg olvasóját. Ilyenkor fellép annak a veszélye, hogy a fától nem látjuk meg az erdőt: a sok adattól – azok rendszerezésével, értelmezésével, megbízhatóságával stb. foglalatoskodva – nem érzékeljük kellő kirajzoltsággal az adatok mögött megbúvó lényegét: a változásban lévő társadalom főbb erővonalait. Ezért befejezésül – immár adatok nélkül – szeretnénk visszatérni vizsgálatunk általunk legfontosabbnak tartott tanulságaira.

Az írásbeliség és az olvasáskultúra magyarországi helyzetét egy olyan – lényegében az utóbbi fél évszázadra kiterjedő – időszakban vizsgáltuk, amely bővelkedett nagy horderejű politikai és társadalmi átrendeződésekben, válságos és drámai eseményekben, az értékszemlélet és az életforma változásaiban. Ezek az események és változások – közvetve vagy közvetlenül – az olvasáskultúra alakulásán is nyomot hagytak, mint ahogy az olvasáskultúra főbb vonásai is megjelennek a társadalom értékarculatán. Vagyis az olvasáskultúrát – tehát az olvasással kapcsolatos tipikus társadalmi jelenségek (elvárások, szokásos tevékenységek, ízlésbeállítódások, befogadói stratégiák stb.) együttesét – mint a társadalmi tudat egyik fontos jelzőrendszerét, s egyben befolyásoló tényezőjét ismertük meg.

Magyarország – mint sok más tekintetben – az olvasáskultúra terén is *közepelesen fejlett* országnak tekinthető.

Az *írásbeliség hétköznapi formáival*, az írott információk használatával a társadalom mérsékeltén él, előnyben részesíti a szóbeli érintkezést, és a családi archívumokat illetően a vizuális dokumentumokat (fényképeket). A levelezési aktivitás, illetve általában az írásos tevékenységek gyakorlása szorosan együtt jár az olvasási aktivitással: az írásbeliség aktív művelői általában ugyanazon társadalmi rétegekből kerülnek ki, amelyek az olvasást is sokra tartják.

A *szabadidős tevékenységek* szerkezete az utóbbi félszázadban jelentősen átalakult. Visszaszorultak a társasélettel kapcsolatos, közösségi és általában a „lakáson kívüli” tevékenységek (mozi, színház, stb.), de a privát szférába visszavonult, atomizálódó társadalom az „otthonülő” tevékenységek közül nem az

olvasást preferálta (amely, elveszítvén a szabadidős tevékenységek közötti egykori vezető szerepét, szintén visszaszorult), hanem az elektronikus médiumokat. A televíziózás mind elterjedtség, mind pedig az időfelhasználás tekintetében élre került, a tévézésre fordított idő évtizedek óta (napjainkig) töretlenül növekszik. Az olvasásra fordított időmennyiség a hatvanas és hetvenes években csökkent, a nyolcvanas években csak a könyvolvasásra fordított időmennyiség zsugorodását tapasztaljuk, a kilencvenes években folytatódott az általános csökkenés. A szabadidő-felhasználás nemcsak befelé fordulóbbá, hanem passzívabbá is vált.

Az *olvasás* fehér foltjai eközben, ha lassan is, de csökkentek, ma kb. 5 százaléknyi (közel félmillió) *funkcionális analfabétával*, és kb. ugyanennyi (kizárólag újsághíreket silabizáló) ún. „fél-analfabétával” számolhatunk, míg az olvasáskultúra elitje a felnőtt népesség 15–20%-át teszi ki. A *napilapok* iránti érdeklődés – a sajtószabadság beköszönte után (az anyagi problémák mellett a politikából való kiábrándultság jeleként?) – csökkent, majd kissé újból emelkedett. A többféle sajtótermékre kiterjedő, differenciált sajtóolvasási szokásokkal általában olyan társadalmi közegben találkozhatunk, ahol a könyvek iránti érdeklődés is intenzív.

A felnőtt társadalom mintegy kétharmada tekinthető – tágabb értelemben – könyvolvasónak. A nem teljesen kompatibilis adatok a könyvolvasók arányának valamelyes növekedése mellett az olvasás gyakoriságának, illetve mennyiségének csökkenését sejtetik. Az „olvasási olló” szétnyílóban van: a nyolcvanas évektől főleg az aktív és az inaktív társadalmi rétegek olvasási intenzitása között növekszik (az utóbbiak rovására) a különbség.

Ismét igazolódott, hogy az életkor emelkedésével csökken, az iskolázottság és a (szak)képzettség mutatóival viszont együtt emelkedik az olvasási aktivitás mértéke. A végzettségi szintek közül az érettségi mutatkozik olyannak, amelyen a könyvolvasás már általános gyakorlattá válik. Némileg meglepetésre az utóbbi évtizedek önkizsákmányoló, sok mellékes munkatevékenységgel nehezített életvitele csak szélső esetekben vált az olvasás mennyiségének ártalmára; különben az aktív, tevékeny életforma inkább *növelte* az olvasási kedvet. (Hasonló tapasztalatra jutottunk a motorizáció mutatóinak tanulmányozása során is.) Ugyanis az olvasást befolyásoló társadalmi tényezők nem szólóban és nem mechanikusan fejtik ki hatásukat, hanem az életvitel, értékrend komplexitásába ágyazva: a változatos, kreatív életvitel, a maga ingergazdag élményvilágával és információs szükségletével erősen inspirálhat olvasásra.

A semmit nem olvasók több mint fele szenved valamilyen tartós betegségben. A betegségek különböző fajtái meglehetősen gyakran társulnak az olvasási tevékenységet fékező egyéb társadalmi adottságokkal – a hátrányosító tényezők halmozódási hajlandóságától („Máté-effektus”!) vezetve.

A *televízió és az olvasás* kapcsolatának vizsgálata azt bizonyította, hogy az olvasáskultúra mennyiségi és minőségi mutatói, valamint a színvonalas televízió-

zás számára egyaránt a mindkét végletet elkerülő szolid–közepes tévézési intenzitás a legmegfelelőbb. Hozzá kell tennünk: a magyar társadalom átlaga jóval e mértéken felül tévézik. (1993-ban: napi átlagban mintegy 148 percet.) A tévézés színvonala erősen függ az olvasáskultúra milyenségétől (az olvasás gyakoriságával pozitív, de a tévézés gyakoriságával negatív kapcsolatban áll), ami aláhúzza az olvasás kitüntetett, készségfejlesztő, alapozó szerepét a kulturális tevékenységek sorában.

A család az olvasáshoz vezető szocializációs hatások alapvető színtere, de ezt a funkcióját (is) sokkal nagyobb hatásfokkal tudja betölteni, ha *ép* a struktúrája (ha válással, halálesettel nem csonkul meg). A gyermek jelenléte a családban általában a család kulturális színvonalát emelő, a család olvasási aktivitását stimuláló tényezőnek mutatkozik.

Az olvasás markánsan kijelöli az *értékeknek* azt a körét, amelyben társadalmilag „jól érzi magát”: ezek a független, harmonikus, kreatív személyiség értékei, aki nyitott embertársaira és a kultúra világára. Az olvasás ilyenfajta, a társadalom fejlődése szempontjából is nagyon fontos értékkörnyezete azt jelenti, hogy az olvasás ügyének előmozdítása egyúttal *az ország demokratizálási és polgárosítási programját is szolgálja*. Az utóbbi évek értékváltozási tendenciái – az információs igények és a toleranciaszint némi emelkedése révén – részint kedveztek az olvasásnak, részben viszont – bizonyos „vadkapitalista”, kulturális fedezet nélküli önérvényesítési törekvések túlbujánzásával – az olvasás ellen dolgoztak. Mindent összevetve azonban a társadalmi változások nem söpörték el az olvasás pozícióit. Az olvasás, ha már nem tudta „domesztikálni” a századvégi ember mentalitását és értékvilágát, hozzáidomult („hozzáavadult”) ezekhez az adottságokhoz.

Mindez leginkább az *olvasói érdeklődés és ízlés* átalakulásának seregnyi példájából látszik: a hagyományos és régebbi (általában: az esztétikai) értékek fokozatos visszaszorulásának, az újabb és újabb felszínes divattermékek elszaporodásának tendenciáiból épp úgy kiolvasható, mint az európai keletkezésű irodalomnak az amerikaival szemben való térvésztségéből. A *kommerzialisálódási és prakticizálódási* tendenciák nem újkeletűek, kezdeteik a hatvanas–hetvenes évek fordulójára tehetőek, de az utóbbi években felerősödtek. Ami az ún. prakticizálódási folyamatot illeti, nem egyszerűsíthetjük le pusztán a haszon- és anyagelvűség terjedésére: a non-fiction olvasmányok iránti érdeklődés növekedésében a szélesedő látókör és a modernizáció határozott jegyeit is felfedezhetjük. Ami pedig a kommerzialisálódást illeti, (újbóli) jelentkezése és izmosodása kétségtelenül a növekvő szabadság egyik jele volt. A magyar olvasáskultúra utóbbi fél évszázadának története ugyanis azt a meglehetősen ellentmondásos tételt látszik igazolni, hogy ha a társadalom „normális” (= demokratikus), vagy inkább „normalizálódó” (= demokratizálódó) állapotban van, ennek a helyzetnek egy meglehetősen üzleties (hedonisztikus és haszonelvű) olvasáskultúra felel meg; az irodalmi (esztétikai) értékek pedig (főleg hagyományos köntös-

ben) inkább a diktatúrák idején, azok ellensúlyozására kerülnek (az olvasói érdeklődésben) előtérbe. (Ez a tétel – mutatis mutandis – a többségi–kisebbségi helyzetre is igaz.) A különböző társadalmi rétegek közötti ízléskülönbségek egyébként egyre növekednek, vagyis az „ízlés olló” is szétnyílóban van.

Az olvasmányok *vásárlásos* beszerzése és a házi *könyvgyűjtemények* gyarapodása a magyar könyvkultúra „sikerágazatát” jelentették az utóbbi évtizedekben. A házikönyvtárak nemcsak szépen növekedtek, hanem ebben a vonatkozásban a társadalmi rétegek közötti különbségek is csökkentek valamelyest. A legutóbbi időkben azonban a könyvvásárlás mennyisége megtorpant, sőt visszaesett, s a baráti kölcsönzés jelentősége (és a házikönyvtárak igénybevétele) újból növekedésnek indult.

Az adatok jelzései szerint a *közkönyvtárak* csak kevésbé vállalják át a könyvesboltoktól a kurrens olvasmányok kézbeadását. Bár látogatottságuk a kilencvenes években valamelyest emelkedett, ez főleg a videokazetta-kölcsönzés terjedésével és a helyben olvasás–informálódás növekedésével magyarázható. A város és falu könyvtárhasználatára közötti különbség sajnálatosan tovább növekszik. A könyvtár szociológiailag leginkább a városok és a városi „középosztálybeli” rétegek intézményének mutatkozik; viszonylagos (főleg nyugat- és észak-európai összehasonlításban) gyér használata tehát a magyar (és térségbeli) polgárosultság visszamaradottságát is jelzi. A magyarországi könyvtárhasználat ugyanakkor – mérsékelt intenzitása ellenére – az Európához való felzárkózás több jelét is mutatja, így pl. a több könyvtár párhuzamos használatának és az ún. „többdimenziós” (több szolgáltatásra is kiterjedő) használói szokásnak terjedése révén. A könyvtár szociális funkciójának hatékonyságát jelentősen rontja, hogy épp azok a rétegek kerülnek el legjobban („Máté-effektus”), amelyek – külső szempontból nézve – leginkább rá lennének szorulva kulturális, szociális, információs és mentálhigiénés szempontból egyaránt. Az ép struktúrájú családok – épp úgy, mint az olvasás terén – a könyvtárhasználat intenzitásában is megelőzik a csonka családokat. Megemlítenéd még, hogy a felnőtt társadalomnak azt a (szűk) *együttdét*, amely beiratkozott könyvtártagnak mondja magát, kiegészíti még a be nem iratkozott, de időnként könyvtárhoz forduló használók (információért telefonálók, helyben olvasók, rendezvényt látogatók) ún. külső köre, ami kb. a felnőtt népesség újabb egytizedét jelenti.

A *könyvtárakról* és *könyvtárosokról* a társadalom tudatában élő kép még meglehetősen korszerűtlen: túlságosan „tisztelettjeljes”, paternalista, „hivatali félő” attitűdöt őriz. Az arculat változására, a demokratikus-szolgáltató, a karitatív-szociális és a humanista-értékközvetítő könyvtár és könyvtáros (így együtt!) imágójának széles körű elterjedésére csak a társadalom – meglehetősen lassú – demokratizálódási, polgárosodási folyamatának függvényében számíthatunk.

Végül, dolgozatunk lezárásaként a kultúra térbeli – *regionális* – tagolódásának jelenségeire hoztunk fel példákat: az egyiket Nyugat- és Kelet-Magyar-

ország, a másikat szomszédos országokban élő magyar népcsoportok kulturális arculatának összehasonlításával. Az értékek, az olvasásgyakoriság és az ízlés változása nemcsak a nyugat-kelet tengely mentén volt észlelhető (kelet felé haladva a tradicionális, nyugat felé pedig az urbanizáltabb értékeket erősítve), hanem tendenciaszerű eltéréseket sikerült kimutatnunk a *katolikus* és a *református* felekezetűek olvasási kultúrája között is.

Régióként együttjárást tapasztaltunk a kultúra (olvasás), az értékrend, a testi-lelki egészség és az *identitástudat* mutatói között (anélkül, hogy e kapcsolatrendszer mélyebb strukturális feltárására lehetőségünk lett volna). Az olvasáskultúra jobb teljesítményszintjeiben rendre olyan tudat- és értékformációkkal találkozhattunk, amelyek arra vallanak, hogy az olvasás – jó esetben – a demokratizálódás, a differenciált és kreatív személyiség, a harmonikus lelkiállapot, valamint – főleg kisebbségi helyzetben és politikai elnyomás idején – a szilárd identitástudat velejárója: erősítője és egyúttal eredménye.

Befejezésül nem kerülhetjük meg a kérdést: *mi lesz a halmozottan hátrányos helyzetűekkel*, akiknek „Máté-effektusként” nevesített problémájába dolgozatunk során lépten-nyomon beleütköztünk? Az élet lemondatta őket a méltó életfeltételekről, jobb lakásról, egészségről, ifjúságról, magasabb iskolázottságról. Mindezek mellett megtagadhatja tőlük mindazt, ami nehézségeiket – nem eszközökkel (tehát nem narkotikumokkal) – enyhíthetné, életüket minőségileg feljavíthatná? Vajon a – Berzsenyi megénekelte – „fene fátumok mozdíthatatlan zárai” valóban átüthetetlenek, vagy van mégis valami remény a hátrányos helyzetűek szenvedésének méltó módon történő enyhítésére?

A szociológia válasza tagadó: *tendenciát kirajzoló mértékben nem lehet a „Máté-effektus” fátumát átütni*. De a pedagógus, a könyvtáros számára, az olyan ember számára, akinek fontos a másik ember sorsa (és Máté evangéliumának morális üzenete), nem sikkadhat el a törvény végzetét legyőző *kevesek példája*, akik minden elesettségük, szegénységük, betegségük stb. ellenére művelődnek, olvasnak, könyvtárba járnak; mostoha gyermekkorukon és alacsony iskolázottságukon felülemelkedve értékes műveket áhítanak. Őket kell felkutatni és segíteni: jóra való hajlamukat erősíteni, példájuk felmutatásával melléjük társakat toborozni! És a kihullók szomorúan nagyszámát megelőzéssel, vagyis – haszonelvű korunk ellenszelében – *értékcentrikus gyermekkori szocializációval*; valamint (később) speciális *művészetterápiás módszerekkel* lehetne csökkenteni.

IRODALOMJEGYZÉK

A határon túli magyarság olvasáskultúrája. Összeállítás olvasásvizsgálati és művelődésszociológiai felmérések eredményeiből. (Szerk.: Gereben Ferenc) Bp., 1985. OSZK–Könyvtartudományi és Módszertani Központ

Adatok és vélemények 8600 család lakásegészségügyi- és kulturális helyzetéről. Bp., 1976. Központi Statisztikai Hivatal (KSH)

A kulturális fogyasztás című vizsgálat dokumentumai. Bp., 1996. Szonda Ipsos

ANDORKA Rudolf–FALUSSY Béla–HARCSA István: Időfelhasználás és életmód. In: Társadalmi riport 1990. (Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György.) Bp., 1990. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI)

ANDORKA Rudolf–HARCSA István: Művelődés. In: Társadalmi riport 1990. (Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György.) Bp., 1990. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI)

ANDORKA Rudolf–HARCSA István: Fogyasztás. In: Társadalmi riport 1990. (Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György.) Bp., 1990. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI)

ANDORKA Rudolf: Változások és állandóságok a magyar társadalomban a rendszerváltozás óta = Magyar Szemle, 1994. 10. sz.

ANDRÁSSY Mária: A művelődési otthonok hatóköre a szabadidő- és életmód-vizsgálatok tükrében = Kultúra és Közösség, 1975. 2-3. sz.

ANGELUSZ Róbert–TARDOS Róbert: Alapadatok a tudás-stílusok társadalmi megoszlásáról a nyolcvanas évek Magyarországon. In: Társadalmi riport 1990. (Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György.) Bp., 1990. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI)

Az 1984. évi mikrocenzus adatai Bp., 1985. Központi Statisztikai Hivatal (KSH)

Az olvasás anatómiája. Szociológiai tanulmányok. (Szerk.: Hajdú Rafis Gábor, Kamarás István). Bp., 1982. Gondolat Kiadó

Átépítés alatt. Közép- és kelet-európai gazdasági és politikai közvéleménykutatások (Szerk.: Fischer András és Levendel Ádám.) A kutatást vezette: Závecz Tibor. Bp., 1992. MHB–Századvég–Szonda Ipsos

BALOGH Zoltán–KAMARÁS István: Élményalakzatok I. Bp., 1978. Népművelési Propaganda Iroda

BALOGH Zoltán–KAMARÁS István: Élményalakzatok II. Bp., 1985. Múzsák K.

BARANYI Imre–PÁPAY Zsuzsa: Kísérlet a könyvtári tájékoztatás színvonalának mérésére. Bp., 1980. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ

BARCZI Zsuzsa: Egy kísérlet végén – a gyakorlat elején. A családi könyvtárak fogadtatása. Bp., 1988. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

BARCZI Zsuzsa: Kísérlet az olvasói érdeklődés modellezésére = Könyvtári Figyelő, 1988. 5-6. sz.

BARCZI Zsuzsa: Könyvtárhasználati szokások vizsgálata a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban In: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve XXIV. (1991–1992–1993.) Bp., 1994. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

BARTOS Éva–MÁNDY Gábor: Tematikus érdeklődésvizsgálat közművelődési könyvtárakban Bp., 1981. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ

BARTOS Éva: A nők és a könyv = Kultúra és Közösség, 1981. 1. sz.

BEREND T. Iván: Gazdaság, műveltség, társadalomtudomány In: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Bp., 1978. Magvető K.

Buch und Lesen International. Berichte und Analysen zum Buchmarkt und zur Buchmarkt-Forschung (Herausgeber: Petra E. Dorsch, Konrad H.) Teckentrup, 1981. Gütersloh Verlag für Buchmarkt- und Medien-Forschung

CSEH-SZOMBATHY László–FERGE Zsuzsa: A szociológiai felvétel módszerei. Összeáll. és vál.: Cseh-Szombathy László. Bp., 1968. Közgazdasági és Jogi K.

CSEPELI György: Nemzet által homályosan. Bp., 1992. Századvég K.

DAHRENDORF, Rolf: Reflections on the revolution in Europe. London, 1990.

Demográfiai évkönyv, 1985. Bp., 1986. Központi Statisztikai Hivatal (KSH)

ESCARPIT, Robert: Irodalomszociológia. A könyv forradalma. Bp., 1973. Gondolat K.

1990. {ezerkilencszázkilencvenedik} évi népszámlálás 3. Összefoglaló adatok Bp., 1992. Központi Statisztikai Hivatal (KSH)

ÉGER György: Multietnikus határtérségek Közép-Európában = Régió, 1993. 3. sz.

FALUSSY Béla–VUKOVICH György: Az idő mérlegén (1963–1993) In: Társadalmi riport 1996. Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Bp., 1996. Társadalomtudományi Informatikai Egyesülés (TÁRKI)

FÁBRI Anna: Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben Bp., 1991. Skíz K.

FEKETÉNÉ TORDAI Emese–FAZEKASNÉ SÍN Gyöngyi–VARGA Zsuzsa: Könyvtár, könyvtároskép a Videotonban. In: Könyvtár és társadalmi környezete III. (Szerk.: Vidra Szabó Ferenc) Bp., 1987. Múzsák K.

FERGE ZSUZSA: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Bp., 1973. Közgazdasági és Jogi K.

FOGARASSY Miklós–KAMARÁS István: Olvasó a labirintusban. Bp., 1981. Tankönyvkiadó.

FRIEK Mária: A hallgatók olvasási szokásai. In: Tanítójelöltek munka- és szabadidős tevékenysége két vizsgálat tükrében. Baja, 1989. Eötvös József Tanítóképző Főiskola.

FRÖHNER, Rolf: Das Buch in der Gegenwart. Gütersloh, 1961. Bertelsman Verlag.

FÜLÖP Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978. Akadémiai K.

FÜSTÖS László–SZAKOLCZAI Árpád: Értékek változásai Magyarországon 1978–1993 = Szociológiai Szemle, 1994. 1. sz.

GADAMER, Hans-Georg: Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata. Bp., 1984. Gondolat K.

Olvasásismeret (Olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasás-pedagógia.) Egyetemi és főiskolai jegyzet. (Szerk.: Gereben Ferenc–Katsányi Sándor–Nagy Attila. Szerkesztésben közreműk.: Kamarás István) Bp., 1979. [1980.] Tankönyvkiadó.

GEREBEN Ferenc–LÖRINCZ Judit–NAGY Attila–VIDRA SZABÓ Ferenc: Magyar olvasáskultúra határon innen és túl. Bp., 1993. Közép-Európa Intézet.

GEREBEN Ferenc–NAGY Attila: Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez = Jelkép, 1991. 3–4. sz.

GEREBEN Ferenc–NAGY Attila: Nemi szerepek és olvasási szokások = Kultúra és Közösség, 1984. 3. sz.

Olvasás és társadalom. Olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasáspedagógia. (Szerk.: Gereben Ferenc–Nagy Attila) Bp., 1992. OSZK–Könyvtár-tudományi és Módszertani Központ

GEREBEN Ferenc–NAGY Attila: Regionális kultúrák? Adalékok Nyugat- és Kelet-Magyarország kulturális arculatához = Vasi Szemle, 1992. 4. sz.

GEREBEN Ferenc: „Miért nem jár Ön könyvtárba?” = Könyvtáros 1983. 6. sz.

GEREBEN Ferenc: A „mai magyar irodalom” helye az olvasói érdeklődés alakulásában. = Kultúra és Közösség, 1983. 2. sz.

GEREBEN Ferenc: A bejáró dolgozók néhány életmódbeli sajátossága – olvasás- és lakáskultúra. In: Utazó munkások. Bp., 1976. Népművelési Propaganda Iroda

GEREBEN Ferenc: A falusi lakosok olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai. Egy kétszakaszos felmérés eredményei. Bp., 1982. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése

GEREBEN Ferenc: A felnőtt népesség könyvtárképe. In: Könyvtárhasználat, könyvtárkép. (Szerk.: Kamarás István) Bp., 1982. Népművelési Propaganda Iroda

GEREBEN Ferenc: A felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai. Egy reprezentatív országos vizsgálat eredményei. Bp., 1989. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ

GEREBEN Ferenc: A könyv és az irodalom közönsége In: Az olvasás anatómiája. (Szerk.: Hajdú Ráfis Gábor és Kamarás István.) Bp., 1982. Gondolat Kiadó

GEREBEN Ferenc: A könyvtárhasználati szokások változásai a közművelődési könyvtárakban = Könyvtári Figyelő, 1986. 1. sz.

GEREBEN Ferenc: A magyar társadalom könyvtáros-képe = Könyvtári Figyelő, 1990. 1–2. sz.

GEREBEN Ferenc: Az irodalmi ízlés belső szerveződésének kérdéséhez = Kultúra és Közösség, 1974. 2. sz.

GEREBEN Ferenc: Az olvasási és olvasmánybeszerzési szokások változásai Magyarországon. In: A magyar irodalom évkönyve 1989. (Szerk.: Pálinkás György) Bp., 1990. Széphalom Könyvkiadó

GEREBEN Ferenc: Falusi lakosok és a könyvtár = Könyvtári Figyelő, 1974. 1. sz.

GEREBEN Ferenc: Filmkultúra és olvasáskultúra = Kultúra és Közösség, 1974. 2. sz.

GEREBEN Ferenc: Könyvtári tagság és lemorzsolódás = Könyvtáros 1981. 1. sz.

GEREBEN Ferenc: Miről vallanak az olvasmányok? Az olvasói érdeklődés változásai. = Kortárs, 1992. 7. sz.

GEREBEN Ferenc: Olvasás és könyv a családban = Könyvtáros, 1991. 6. sz.

GEREBEN Ferenc: Olvasásgyakorítás, irodalmi ízlés = A Könyv, 1973. 2. sz.

GEREBEN Ferenc: Olvasásszociológiai adalékok a hátrányos helyzet megítéléséhez = Könyvtári Figyelő, 1987. 5. sz.

GEREBEN Ferenc: Quo vadis, magyar kultúra? Amiről a legfrissebb művelődésszociológiai adatok vallanak. = Kultúra és Közösség, 1986. 6. sz.

GEREBEN Ferenc: Rétegízlés – az ízlés rétegződése = MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 1973. 1. sz.; illetve: In: Ízlés és kultúra. Tanulmánygyűjtemény. (Szerk.: Szerdahelyi István) Bp., 1974. Kossuth K.

GONDOS Ernő: Olvasói ízléstípusok. Bp., 1975. Kossuth K.

H. SAS Judit: Emberek és könyvek. Bp., 1968. Akadémiai K.

HALÁSZ Béla: Tájékoztatás a közművelődési könyvtárakban Bp., 1978. Népművelési Propaganda Iroda.

HALÁSZ László–NAGY Attila: Hatásvizsgálat a könyvtárban I-II. Bp., (I.: 1974. II.: 1977.) Népművelési Propaganda Iroda

HANKISS Elemér–MANCHIN Róbert–FÜSTÖS László–SZAKOLCZAI Árpád: Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között. Bp., 1982. MTA Szociológiai Kutató Intézet

- HANKISS Elemér: Érték és társadalom. Bp., 1977. Magvető K.
- Hat Lesen Zukunft? Kongressbericht: 6. Europäischer Lesekongress (Hrsg. Franz Biglmaier) Berlin, 1989. Franz Biglmaier Ed., International Reading Association
- HAVAS Katalin–V. KULCSÁR Júlia: Könyvtárhasználati szokások egy nagyüzem munkásainak körében = Könyvtári Figyelő, 1977. 3–4. sz.
- Hivatása: könyvtáros (Szerk.: Pál Ernő): Budapest–Szentendre. 1978 OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ, PMMKK.
- INGARDEN, Roman: Az irodalmi műalkotás. Bp., 1977. Gondolat K.
- Ízlés és kultúra. Tanulmánygyűjtemény. (Szerk.: Szerdahelyi István) Bp., 1974. Kossuth K.
- JAUSS, Hans Robert: Irodalomtörténet, mint az irodalomtudomány provokációja = Helikon, 1980. 1-2. sz.
- Jelentés 1993. Bp., 1994. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- JOÓ Rudolf: Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Bp., 1988. Gondolat K.
- JÓZSA Péter–Jacques LEENHARDT: Két főváros, két regény, két értékvilág. Olvasásszociológiai kísérlet. Bp., 1981. Gondolat K.
- JÓZSA Péter: Magyar és francia olvasók irodalmi értékrendszerei = Kultúra és Közösség, 1975. 1. sz.
- JÓZSA Péter: Társadalmi kommunikáció és kultúra = Valóság, 1976. 6. sz.
- KAMARÁS István–POLÓNYI Péter: Értelmiség, olvasás, könyvtár. 1970. Népművelési Propaganda Iroda
- KAMARÁS István: A könyvtárhasználat vizsgálatánál figyelembe veendő tényezők. In: Könyvtárhasználat, könyvtárkép (Szerk.: Kamarás István) Bp., 1982. Népművelési Propaganda Iroda
- KAMARÁS István: A munkások és az olvasás. Bp., 1969. Népművelési Propaganda Iroda
- KAMARÁS István: Az irodalmi érték esélye lektúrolvasóknál. Bp., 1974. Népművelési Propaganda Iroda
- KAMARÁS István: Az olvasó. Az irodalom és közönsége = A Könyv, 1989. 1. sz.
- KAMARÁS István: Légvárak vagy végvárak? Tanulmányok, esszék, vitacikkek az olvasásról és a könyvtárról. Bp., 1985. Múzsák K.
- KAMARÁS István: Nők és férfiak mint irodalomolvasók = Könyvtári Figyelő, 1980. 5. sz.
- KAMARÁS István: Olvasatok. Bp., 1996. k. n.
- KAMARÁS István: Utánam olvasó! A Mester és Margarita fogadtatása, értelmezése és hatása Magyarországon. Bp., 1986. Múzsák K.
- KATSÁNYI Sándor: A társadalomtudományi irodalom forgalma közművelődési könyvtárakban Bp., 1975. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ

- KATSÁNYI Sándor: Bomló falak tövében = Könyvtáros, 1992. 3. sz.
- KATSÁNYI Sándor: Séta ideáink bölcsőhelye körül = Könyvtáros, 1991. 1. sz.
- KIRSTINÄ, Leena–LÖRINCZ Judit: Magyarok és finnek a fikció világában. Balázs József és Veijo Meri regényének befogadása Magyarországon és Finnországban. Bp., 1992. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ
- KISS Gy. Csaba: Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Bp., 1993. Pesti Szalon
- KOLOSÍ Tamás: Egyenlőtlenségtudat nemzetközi összehasonlításban. In: Társadalmi riport 1990. (Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György.) Bp., 1990. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI)
- Könyvtár és társadalmi környezete I–III. (Szerk. Kamarás István, Vidra Szabó Ferenc) – Bp., 1984., 1986., 1987. Múzsák K.
- Könyvtárhasználat, könyvtárkép. Tanulmánygyűjtemény (Szerk.: Kamarás István) – Bp., 1982. [1983.] Népművelési Propaganda Iroda
- KOPP Mária–SKRABSKI Árpád: Magyar lelkiállapot. Bp., 1992. Végeken Alapítvány
- KÓSA László: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen, 1993. Ethnica K.
- KÓSA László: Erdély néprajza = Kortárs, 1989. 1. sz.
- KÓSA László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása (1880–1920) Debrecen, 1991. Kossuth Lajos Tudományegyetem
- A könyvtár szociális funkciója. (Szerk.: Arnóth Károly, Vidra Szabó Ferenc.) Bp., 1995. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ
- KRAUS, Wolfgang: Kultúra és hatalom. A vágyak átváltozása. Bp., 1993. Európa K.
- Kulturális fogyasztás. Bp., 1996. Szonda Ipsos
- Lesen im internationalen Vergleich. Teil I. Mainz, 1990. Stiftung Lesen
- LEVENDEL Ádám: Tallózás a Magyar Közvéleménykutató Intézet jelentéseiben (1945–1949) = Jelkép, 1984. 3., 4. sz.
- LÖWENTHAL, Leo: Irodalom és társadalom. Bp., 1973. Gondolat K.
- LUCKHAM, Bryan–KAMARÁS István: Olvasmányválasztás Manchesterben és Miskolcon. Bp., 1980. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ
- LÖRINCZ Judit: A könyvtárak szerepváltása (1985–1996) = Könyvtári Figyelő, 1997. 3. sz.
- LÖRINCZ Judit: A magyar és finn nemzeti önarcképről = Valóság, 1991. 9. sz.
- LÖRINCZ Judit: A megközelítés fokozatai. Nádas Péter családregényének hatásvizsgálata. Bp., 1984. Művelődéskutató Intézet
- LÖRINCZ Judit: Az összehasonlító regénybefogadási vizsgálatról = Könyvtári Figyelő, 1991. 1. sz.
- LÖRINCZ Judit–VAKKARI, Pertti: Távoli rokonok – közeli barátok. Magyarok és finnek az olvasásszociológia tükrében. Bp., 1991. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ

LŐRINCZ Judit–VIDRA SZABÓ Ferenc: Minerva papjai? (Pedagógus-jelöltek olvasáskultúrája). Bp., 1994. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ

MÁNDI Péter: A könyv és közönsége. Bp., 1968. Közgazdasági és Jogi K.

MÁNDI Péter: Könyvolvasás és könyvvásárlás Magyarországon. Bp., 1965. Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Központja (KTTK)

MARUSZKI József: Látens könyvtári olvasók. In: Könyvtárhasználat, könyvtárkép. (Szerk.: Kamarás István) Bp., 1982. Népművelési Propaganda Iroda

Mit olvasunk? 4000 háztartás könyvolvasási adatai. (Statisztikai Időszaki Közlemények, 69. kötet) Bp., 1965. Központi Statisztikai Hivatal (KSH)

MOLNÁR Attila: A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása. Debrecen 1994. Ethica K.

Művészetszociológia. Válogatott tanulmányok. (Szerk.: Józsa Péter) Bp., 1978. Közgazdasági és Jogi K.

NAGY Attila: A 10–14 évesek olvasási kultúrájáról = Kortárs, 1984. 2. sz.

NAGY Attila: A 15–18 éves fiatalok motivációs bázisáról = Kultúra és Közösség, 1986. 5. sz.

NAGY Attila: A személyes érintkezés dimenziói és a könyvtár = Könyvtári Figyelő, 1977. 3-4. sz.

NAGY Attila: A több könyvű oktatás hatása. Beszámoló egy gimnáziumi kísérletről. Bp., 1978. Akadémiai K.

NAGY Attila: Az olvasás változó „arca” = Új Forrás, 1994. 7. sz.

NAGY Attila: Keresik életük értelmét? Olvasás, könyvtár, szocializáció. Bp., 1991. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ

NAGY Attila: Írástudás és a könyvtárak. Közép-európai vélemény a glasznoszty korából = Könyvtáros, 1990. 12. sz.

NAGY Attila: Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció? Változási tendenciák a hazai olvasási és könyvtárhasználati szokásokban = Könyvtári Figyelő, 1997. 3. sz.

NAGY Attila: Modernizáció és olvasáskultúra. Bp., 1997. Kézirat.

NAGY Péter: Táguló világ. Bp., 1968. Magvető K.

NÉMETH László: Az igazi olvasó (1968) In: Megmentett gondolatok. Bp., 1975. Magvető és Szépirodalmi K. (Németh László munkái.)

NOELLE-NEUMANN, Elisabeth: Buchhändler und Buchkäufer 1978. Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel-Frankfurter Ausgabe Nr. 90. vom 10. November 1978.

PAPP István: A megyei könyvtárak épületmodelljéről = Könyvtári Figyelő, 1982. 1. sz.

PAPP István: Váltsunk szót a könyvtárról! = Társadalmi Szemle, 1982. 2. sz.

PATAKI Ferenc: Az én és a társadalmi azonosságtudat. Bp., 1982. Kossuth K.

- PÁRTOS Judit: A demográfiai tényezők hatása a művelődésre. Bp., 1967. KSH Népeségtudományi Kutató Csoport
- ROKEACH, Milton: The nature of human values. New York, 1973. Free Press
- RUDAS János: Értékkeresztmetszet I-II. Bp., 1984. ill. 1985. Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- SELIGMAN, A. B.–FÜZÉR, K.: The problem of trust and the transition from state Socialism. Comparative Social Research 1994. vol. 14.
- SIMON Zoltán: Az irodalom peremvidéke. Bp., 1990. Múzsák K.
- SUPPNÉ TARNAY Györgyi: Tanítójelöltek olvasáshoz, könyvtárhoz való viszonya az 1980-as években. = Könyvtári Figyelő, 1988. 4. sz.
- SÜLE Ferenc: A valláslélektan aktualitása a pszichoterápiában. In: Evangéliumi nevelés lélekben és igazságban. (Szerk.: Jancsó Kálmánné, Kelemenné Farkas Márta, Korzenszky Richárd.) Pannonhalma, é. n. Bencés K.
- Statisztikai tájékoztató. Közgyűjtemények, kiadói tevékenység, 1991., 1992. Bp., 1993. Művelődési és Közoktatási Minisztérium
- Statisztikai tájékoztató. Közművelődési könyvtárak, 1985. Bp., 1986. Tudományszervezési és Informatikai Intézet
- Statisztikai tájékoztató. Művelődési évkönyv 1992. II. Művelődés. Bp., 1993. Művelődési és Közoktatási Minisztérium
- Statisztikai tájékoztató. Szakkönyvtárak, 1985. Bp., 1986. Tudományszervezési és Informatikai Intézet
- Studies on Research in Reading and Libraries. (Edited by: Paul Kaegbein, Bryan Luckham and Valeria Stelmach) München–London–New York–Paris, 1991. K. G. Saur
- SZENTIRMAI László: Az olvasó egyetemi hallgató. Bp., 1981. Népművelési Propaganda Iroda
- Szó, művészet, társadalom. Válogatott tanulmányok, műelemzések. (Szerk.: Lőrincz Judit) Bp., 1993. Múzsák K.
- TÁNCZOS Gábor: A könyvtár pedagógiai funkciói – ahogy a nevelésszociológia látja. = Könyvtáros, 1971. 8., 9., 10. sz.
- Társadalmi rétegződés Magyarországon. 15 ezer háztartás 1963 évi adatai. In: Statisztikai Időszaki Közlemények, 90. kötet. KSH. Bp., 1966.
- Társas kapcsolatok. (Szerk.: Utasi Ágnes) Bp., 1991. Gondolat K.
- Településeink könyvtári ellátása 1990. A tanácsi könyvtárak statisztikai adatai. Bp., 1991. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ
- Településeink könyvtári ellátása. 1985., 1990. és 1992. Bp., 1986., 1991. és 1993. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ
- TERESTYÉNI Tamás: Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon. Bp., 1987. Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Területi statisztikai évkönyv 1989. Bp., 1990. Központi Statisztikai Hivatal

TOMKA Miklós: A rádió, a televízió és az olvasás = MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 1973. 1. sz.

TOMKA Miklós: Csak katolikusoknak. Bp., 1995. Corvinus K.

TOMKA Miklós: Magyar katolicizmus 1991. Bp., 1991. Országos Lelkipásztori Intézet

TOMKA Miklós: Vallás és vallásosság. In: Társadalmi riport 1996. (Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György.) Bp., 1996. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI)–Századvég K.

UGHY Jenő: Ezer falusi lakos és a könyv. Bp., 1965. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Intézet

UJVÁRI József: A magyar népesség egészségi állapotának fontosabb jellemzői a nyolcvanas években. In: Társadalmi riport 1990. (Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György.) Bp., 1990. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI)

V. KULCSÁR Júlia–MÁNDI Péter: Könyvek otthon. Bp., 1983. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése

V. KULCSÁR Júlia: A könyv és a 10–14 éves gyermek. Bp., 1975. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése

V. KULCSÁR Júlia: A könyv és vásárlóközönsége. Egy országos felmérés eredményei a könyvvásárlásról és a családi könyvtárakról. Bp., 1991. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése

Vége a Gutenberg-galaxisnak? (Szerk.: Halász László) Bp., 1985. Gondolat K.

VIDRA SZABÓ Ferenc: A könyvtárospálya egy szociológiai vizsgálat tükrében. Bp., 1988. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ

VIDRA SZABÓ Ferenc: A könyvtárhasználati szokások változásai az utóbbi 10 évben = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1996. 7. sz.

VIDRA SZABÓ Ferenc: A könyvtárhasználati szokások változásai az utóbbi tíz évben. = Könyvtári Figyelő, 1997. 1. sz.

VIDRA SZABÓ Ferenc: Saláta, retek, olvasnivaló. Könyvtárak a változó világban. Szociográfia. Budapest–Pápa, 1991. OSZK–KMK, – Jókai Mór Városi Könyvtár

WEBER, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Bp., 1982. Gondolat K.

W. PÉTERFI Rita: Referenz kérdések vizsgálata közművelődési könyvtárakban történt adatfelvétel alapján. = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1996. 10. sz.

FÜGGELÉK

Az 1985/86 telén végzett országos reprezentatív vizsgálat során a kérdés helyszínéül szolgáló települések megyénként, a nagyobb lélekszámútól a kisebb felé haladó sorrendben:

BUDAPEST:	I–XXII. ker.
BARANYA m.:	Pécs, Geresdlak, Drávaszabolcs, Hetvehely, Kiskassa, Tékes;
BÁCS-KISKUN m.:	Kecskemét, Baja, Tiszakécske, Mély- kút, Császártöltés, Petőfiszállás;
BÉKÉS m.:	Békéscsaba, Gyula, Gyomaendrőd, Tótkomlós;
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN m.:	Miskolc, Kazincbarcika, Mezőkövesd, Nyékládháza, Tolcsva, Méra, Borsodbóta, Taktabáj, Tornaszent- andrás;
CSONGRÁD m.:	Szeged, Hódmezővásárhely, Makó, Mindszent, Zákányszék;
FEJÉR m.:	Székesfehérvár, Dunaújváros, Etyek, Cece, Iszkaszentgyörgy;
GYŐR-MOSON-SOPRON m.:	Győr, Sopron, Beled, Levél, Darnó- zseli;
HAJDÚ-BIHAR m.:	Debrecen, Berettyóújfalú, Püspök- ladány, Nyíradony, Görbeháza;
HEVES m.:	Eger, Gyöngyös, Hort, Tarnaszent- miklós;
KOMÁROM-ESZTERGOM m.:	Tatabánya, Oroszlány, Tokod;
NÓGRÁD m.:	Salgótarján, Tár, Tereske;

PEST m.:	Cegléd, Gödöllő, Vecsés, Törökbálint, Budakalász, Dány, Hernád;
SOMOGY m.:	Kaposvár, Kadarkút, Balatonszemes, Somogyudvarhely, Sávolgy, Fonó;
SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG m.:	Nyíregyháza, Nyírvasvári, Eperjeske, Nyírmada, Kistar, Nyírlövő, Szamoskér;
SZOLNOK m.:	Szolnok, Mezőtúr, Tiszaföldvár, Kunhegyes, Szajol;
TOLNA m.:	Bonyhád, Dunaszentgyörgy, Dalmand;
VAS m.:	Szombathely, Sárvár, Csehimindszent, Hegyhátszentjakab;
VESZPRÉM m.:	Veszprém, Pápa, Zirc, Badacsonytördemic, Csikvánd, Nemesahany;
ZALA m.:	Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Lenti, Bak, Pölöskefő, Tilaj.

A LAKÁSMÓD-mutató kialakítása

Az ún. összevont „lakásmód”-mutató a következő négy szempont szerint adott pontszámokat összesíti és átlagolja.

A *lakáshasználat jogcíme* szerinti pontszámok:
albérlő, ágybérlő: 0; társbérlő, eltartási szerződés: 1; a főbérlő vagy tulajdonos családtagja: 2; szolgálati lakás: 3; főbérlő: 4; tulajdonos: 5.

A *laksűrűség* szerinti pontszámok (fő/szoba hányados):
4,1 és több: 0; 3,1–4,0: 1; 2,1–3,0: 2; 1,1–2,0: 3; 0,1–1,0: 5.

A lakás *komfortfokozata* szerinti pontszámok:
teljesen komfort nélküli: 0; komfort nélküli (villany van): 1; félkomfortos: 2; komfortos: 4; összkomfortos: 5.

A *háztartás felszereltségének* mutatója:

A figyelembe vett eszközök pontszámai: gáz-, vagy villanytűzhely: 1; hűtőszekrény: 2; mosógép: 3; (az automata mosógép megkapta a centrifuga pontszámát is); porszívó: 4; centrifuga: 5; varrógép: 6; kvarclámpa: 7; grillsütő: 8; elszívókészülék: 9; robotgép: 10. A meglévő eszközök pontszámainak összegét 10-zel elosztva a mutató a következő:

0,0:0; 0,1–0,5: 1; 0,6–1,4: 2; 1,5–2,1: 3; 2,2–3,9: 4; 4,0–5,5: 5.

A fenti pontszámokat (optimális esetben 4-et) adjuk össze – az összeg 0–20-ig terjedhet – és osszuk el az összeadandók számával. A hányadost újabb, immár összesített pontszámmá alakítjuk át az alábbi kulcs szerint:

Hányados-kategóriák	Lakásmód-pontszámok	Felnőtt népesség százalékos megoszlása (1985/86)
0,00–0,75	0	–
0,76–1,99	1	1,2
2,00–2,99	2	11,3
3,00–3,99	3	41,0
4,00–4,74	4	37,7
4,75–5,00	5	8,5
	(Besorolhatatlan)	0,3
Összesen:		100,0

ATÉVÉNÉZÉSMINŐSÉGI PONTSZÁMA

A pontszámok jelentése:

Pontszám

Nem szokott tévézni: 0

A „leginkább kedvelt” rovatban *szinte kizárólag könnyű*, szórakoztató műsor(ok) található(k); 1

A „legkevésbé kedvelt” rovatban vagy semmi, vagy *nívós* műsorok:
„Leginkább kedvelt” rovatban *nagyobbrészt könnyű*;
„a legkevésbé kedvelt” rovatban *nagyobbrészt nívós*; illetve mindkettőben jórészt könnyű: 2

„Leginkább” és „legkevésbé kedvelt” rovatban vegyesen kb. *egyenlő súllyal könnyű és nívós*; illetve a „közömbös” (pusztán informatív) műsorok, valamint a „közepesen értékes” műsorok *uralkodó szerepe*: 3

„Leginkább” *nagyobbrészt nívós*; „legkevésbé”: *nagyobbrészt könnyű*, illetve mindkettőben jórészt nívós: 4

„Leginkább”: *szinte kizárólag nívós*; „legkevésbé”:
vagy semmi, vagy *szinte kizárólag könnyű* műsor: 5

Teljes *válaszhiány*, illetve besorolhatatlanság esetén – ha az 1. sz. kérdészt különben tévénező, a megfelelő kódszám: 9!

Megjegyzés:

„Könnyű” műsornak vegyük pl.: a kalandfilmeket, krimi, gyengébb filmsorozatot, showműsorokat, *tánczenét, magyarmótát, operettet, sportközvetítést, kabarét stb.*

„Nívós” műsornak vegyük: értékes játékfilmeket, tévéjátékokat, nívós dokumentumfilmeket, nívós tudományos és közéleti vitaműsorokat, művészeti magazinokat illetve közvetítéseket, (színház, komolyzenei hangverseny, opera stb.)

„Közömbös” pusztán *informatív* műsorok, amelyek csak akkor „szólnak bele” a szintalkotásba, ha uralkodó szerephez jutnak (egyébként „könnyű” és „nívós” műsorokat egyaránt kiegészíthetnek.)

„Közepesen értékes” műsoroknak tekintsük a *nívósabb szórakoztató* műfajokat: *jazz, jobb popzene;* illetve a kevésbé értékes „nívós” műfajokat: *kulturális vetélkedők, szavalóversenyek.* A „közepesen értékes” műfajba sorolódnak még a kevésbé értékes *tévéjátékok és játékfilmek,* a jobb regényekből készült *filmsorozatok, riportműsorok,* stb.

A „közepesen értékes” kategória aktívabb szerepet játszhat a pontozásnál, mint a „közömbös” műsorok: nemcsak akkor, ha uralkodó szerepet visz (3 pont), hanem egyéb kétes esetekben is (pl. ha a könnyű műfajok felé hajló, a nívósakat inkább elutasító közegben található, a szintet 2-esről 3-asra emelheti stb.)